

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

На правах рукопису

СНІДА ЄВГЕНІЙ ОЛЕГОВИЧ

УДК 94:[271.222:27-53]]((470+571)+477.63)«1917/1920»

**КАТЕРИНОСЛАВСЬКА ЄПАРХІЯ РОСІЙСЬКОЇ
ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ
ПРОЦЕСАХ 1917–1920 рр.**

07.00.01 – історія України

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Науковий керівник:

доктор історичних наук, професор

ІВАНЕНКО Валентин Васильович

Дніпро – 2016

Зміст

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ І ТЕРМІНІВ	3
ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	12
1.1. Стан наукової розробки теми	12
1.2. Аналіз джерельної бази	37
1.3. Методологія та методика дослідження.....	51
РОЗДІЛ 2. РЕФЛЕКСІЯ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ НА ЛЮТНЕВУ РЕВОЛЮЦІЮ 1917 р. ТА ПОЛІТИКУ ТИМЧАСОВОГО УРЯДУ РОСІЇ.....	56
2.1. Катеринославська єпархія напередодні та після Лютневої революції 1917 р.	56
2.2. Православне духовенство у вирі революційних подій	74
2.3. Питання соборноправності та українізації церковного богослужіння	91
2.4. Просвітницько-місіонерська діяльність духовенства	99
РОЗДІЛ 3. ВЛАДА І ЄПАРХІАЛЬНЕ ДУХОВЕНСТВО: ВЗАЄМВІДНОСИНИ ТА ПРОТИСТОЯННЯ.....	111
3.1. Взаємовідносини єпархіального духовенства з українськими національними урядами	111
3.2. Спроби впровадження антицерковної політики більшовиків у Катеринославській єпархії.....	134
3.3. Церковне питання у взаємовідносинах єпархіального духовенства з адміністрацією «білого руху».....	149
ВИСНОВКИ.....	160
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	165
ДОДАТКИ.....	202

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ І ТЕРМІНІВ

ВКП (б) – Всесоюзна комуністична партія більшовиків.

ВЦВК – Всеросійський центральний виконавчий комітет.

ВЦУ – Вище церковне управління.

ЗСПР – Збройні Сили Півдня Росії.

ЗУНР – Західно-Українська Народна Республіка.

КПРС – Комуністична партія Радянського Союзу.

РАЦС – реєстрація актів цивільного стану.

РКП (б) – Російська комуністична партія більшовиків.

РНК – Рада Народник Комісарів.

РПЦ – Російська православна церква.

РРФСР – Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка.

ТВЦУ – Тимчасове Верховне Церковне Управління на Півдні Росії.

УАПЦ – Українська автокефальна православна церква.

УНР – Українська Народна Республіка.

УПЦ – Українська православна церква.

УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка.

УЦР – Українська Центральна Рада.

ЦК – Центральний Комітет.

Автокефалія* – повне самоврядування церкви, її незалежність від інших єдиновірних Церков. Автокефальна церква не є ні ієрархічно, ні адміністративно частиною іншої Православної Церкви.

* Значення цього та нижченаведених церковних термінів узято з «Словаря церковных терминов». – Електронні дані. – Режим доступу: <http://days.pravoslavie.ru/Life/index/>.

Благочиння – церковно-адміністративна одиниця, яка об'єднує парафії і є складовою єпархії.

Вікаріатство – церковно-адміністративна територіальна одиниця у православних церквах, яка входить до складу єпархії, на чолі з вікарієм – єпископом, який не є правлячим архієреєм (ієрархом), однак знаходиться під його юрисдикцією.

Духовна консисторія – орган єпархіального управління в Російській православній церкві у синодальний період. Були ліквідовані у 1918 році.

Єпархіальні збори (з'їзди) – найвищий орган управління єпархією. До складу зборів (з'їздів) входять зазвичай представники кліру, чернецтва та мирян, які проживають на території єпархії.

Єпархія – церковно-адміністративна одиниця на чолі з архієреєм у православних, греко-католицьких церквах. Єпархії розподіляються на благочиння, які складаються з декількох парафій.

Інтердикт – повна або часткова тимчасова заборона продовжити богослужіння та релігійні обряди, яка накладається на окремих духовних осіб.

Клір – збірний термін для позначення церковнослужителів і священнослужителів.

Парафія – нижча церковно-адміністративна одиниця, яка має храм і общину віруючих з кліром.

Соборноправність – участь у вирішенні церковних справ усіх віруючих через своїх виборних представників.

Хіротонія – християнський обряд, під час якого відбувається таїнство поставлення в священники.

ВСТУП

Актуальність теми. Останнім часом у контексті побудови демократичного громадянського суспільства в Україні актуалізувалася церковно-релігійна проблематика. Особливо увагу привертає суспільний дискурс щодо ролі та значення православної церкви в житті українського народу, а також пошуків оптимальної моделі державно-церковних відносин. Адже нинішні взаємини держави і православної церкви ще далекі від ідеальних, бо всупереч задекларованому принципу відокремлення церкви від держави нерідкими були випадки, коли релігія і церква опинялися інструментами політичних маніпуляцій, інколи призводячи до громадянського неспокою, міжцерковної ворожнечі, або ж, навпаки, духовенство намагалося використовувати політичні сили у власних інтересах. Показовим є той факт, що зараз методи боротьби за владні крісла залишилися тими самими: церква знову в епіцентрі суспільно-політичних перипетій, кожен суб'єкт політикуму не втрачає можливості, при нагоді, вдатися до її покровительства та використати задля досягнення своїх цілей. Безперечно, суспільна злагода ускладнюється ще й існуванням в Україні кількох православних течій. Задля розуміння сучасних процесів у міжцерковних та державно-церковних відносинах, а також їхніх можливих наслідків варто звернутися до історичного досвіду.

У зв'язку з цим важливу роль у формуванні уявлення соціуму про діяльність церкви відіграє популяризація дослідження історії православ'я в Україні. У нинішніх досить суперечливих умовах розвитку суспільства, коли принципи етики й моральності нерідко залишаються на задвірках суспільного буття та поступаються особистим принципам корисності й наживі, на порядку денному актуальними є проблеми моралі та духовності, внаслідок чого зростає потяг до релігії, зокрема, до православного християнства, як одного з компонентів духовного очищення та самоутвердження особистості. Популярність православ'я можна пояснити

тим, що нинішнє покоління, в основному, сповідує релігійні вподобання своїх предків.

Актуальність проблеми дослідження полягає і в тому, що православ'я – домінуюча релігія на території України, а тому його вивчення необхідне для підвищення рівня національної самосвідомості. До того ж, в умовах триваючої політизації значної частини суспільства РПЦ має свою кардинально відмінну від інших конфесій та церков точку зору з багатьох питань сучасності. Це, з одного боку, додає їй авторитету в очах віруючих, з іншого – викликає різку критику. Зрештою, все це виливається у непримиренне міжцерковне протистояння та слугує площиною для маси політичних спекуляцій.

У ході перегляду радянської історіографічної спадщини у вивченні історії православної церкви ХХ ст. сучасними українськими істориками вже здійснено колосальну науково-дослідну роботу, розширено спектр досі замовчуваних або недостатньо висвітлених сюжетів, проблем. Природно, що основна їхня увага була зосереджена на дослідженні найтрагічніших епізодів державно-церковних відносин. Переважно вони стосувалися 1920–1930-х рр., коли відбувалося планомірне, нерідко жорстоке (із застосуванням репресій) придушення церковного життя з боку радянської влади. Проте нерідко при аналізі стану православної церкви із дослідницького об'єктиву випадав не менш складний та неоднозначно оцінюваний період – 1917–1920 рр. Тоді в умовах частої зміни політичних режимів, громадянської війни на території України православна церква мала шукати шляхи і засоби виживання, знаходити підтримку віруючих.

Аналіз процесів і явищ церковної історії 1917–1920 рр. здійснюється в рамках регіонального підходу на прикладі Катеринославської єпархії РПЦ, що надає додаткової актуальності в силу підвищеного останніми роками інтересу до регіональної історії. Становище православної церкви Катеринославської єпархії, реакції духовенства на ті чи інші суспільно-

політичні події є своєрідним «лакмусовим папірцем» для дослідників, оскільки віддзеркалюють непрості взаємини церкви і різних властей на всій території України, оголюють протиріччя між ними. До того ж цей регіон у буремні 1917–1920 рр. опинився в епіцентрі зіткнення й протистояння різних політичних сил, що призводило до порушення традиційних єпархіальних зв'язків із вищим церковним керівництвом; тут поширювалися національно-визвольні рухи, впроваджувався курс на українізацію церковного богослужіння.

Актуальність роботи полягає і в тому, що вона написана в річищі ще слабо розробленої проблематики на стику церковної та суспільно-політичної історії в регіональному вимірі й порушує низку важливих наукових аспектів вітчизняного минулого. Представлена тема є науково актуальною як з погляду на широту її інформативних можливостей, так і виходячи із незадовільного стану історіографічної розробки. Дослідження церковної історії до цього часу обмежувалися загальноукраїнськими масштабами, регіональний же рівень залишався здебільшого поза увагою. Натомість подібна спрямованість більшості робіт не дає вичерпних відповідей на ряд нагальних питань, що зараз викликають живий суспільний інтерес. На сьогодні не існує жодної наукової праці, де було б комплексно розглянуто соціально-економічну, культурно-просвітницьку, економічну діяльність Катеринославської єпархії РПЦ, її стосунки з різними властями в умовах калейдоскопічної зміни політичних режимів у роки Української революції та боротьби за збереження державної незалежності (1917–1920).

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в рамках науково-дослідної роботи кафедри східноєвропейської історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара на тему: «Суспільно-політичні та соціально-культурні процеси в Росії та СРСР у XIX– XX ст.» (номер державної реєстрації – 0113U002681).

Об'єктом дослідження є Російська православна церква у 1917–1920 рр.

Предмет дослідження – соціально-економічна, культурно-просвітницька діяльність Катеринославської єпархії РПЦ, її відносини з різними властями в умовах політичної боротьби за владу 1917–1920 років.

Мета дисертаційної роботи полягає у комплексному вивченні становища та діяльності Катеринославської єпархії РПЦ у суспільно-політичних трансформаціях 1917–1920 рр.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання низки дослідницьких завдань:

- з'ясувати ступінь наукової розробки проблеми, систематизувати й проаналізувати джерельну базу роботи та теоретико-методологічний інструментарій дослідження;

- розглянути зміни церковно-територіальної організації та структури управління Катеринославської єпархії в умовах революційних процесів та громадянської війни;

- показати реакцію православного духовенства та віруючих єпархії на події Лютневої революції 1917 р. та політику Тимчасового уряду Росії;

- висвітлити вплив демократичних і національних процесів на внутрішньоцерковне життя єпархії (проблеми соборноправності та українізації богослужіння);

- визначити та розкрити основні напрями просвітницько-місіонерської діяльності духовенства Катеринославської єпархії РПЦ періоду 1917–1920 рр.;

- дослідити стосунки єпархіального духовенства з українськими національними урядами;

- проаналізувати особливості єпархіального життя в умовах установа бiльшовицького режиму;

- простежити взаємини Катеринославської єпархії з адміністрацією «білого руху».

Хронологічні рамки дисертації охоплюють 1917–1920 рр. Нижня хронологічна межа пов'язана з Лютневою революцією 1917 р. та суспільно-політичними трансформаціями на теренах Російської імперії, що вплинуло на реформування церковно-територіального устрою РПЦ. Кінцевий рубіж дослідження визначений 1920 роком, що зумовлено остаточним утвердженням радянської влади в Україні та розгортанням державної антирелігійної політики.

Географічні межі дослідження охоплюють територію Катеринославської єпархії, адміністративні кордони якої у 1917–1920 рр. поширювалися на Катеринославську губернію, а також м. Ростов-на-Дону з областю Війська Донського та м. Нахичевань.

Методологічну основу дисертації становить сукупність принципів історизму, об'єктивності та системності, а також загальнонаукових (історичний, логічний, комплексно-аналітичний), конкретно-історичних (синхронний, діахронний, історико-порівняльний, історико-генетичний) та спеціальних методів дослідження (статистичний, термінологічного аналізу). Особливістю роботи було застосування регіонального підходу, який допоміг сфокусувати увагу на особливостях взаємин духовенства і віруючих Катеринославської єпархії РПЦ з різними властями в рамках визначеного часового діапазону.

Наукова новизна роботи полягає у тому, що вперше в історіографії комплексно досліджено становище та діяльність Катеринославської єпархії РПЦ у суспільно-політичних процесах 1917–1920 рр. У дисертації *вперше*:

- введено до наукового обігу значний масив документальних джерел та матеріалів преси з фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління, Інституту рукописів та Відділу газетних фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського;

- визначено позитивне ставлення православного духовенства та віруючих Катеринославської єпархії РПЦ до подій Лютневої революції 1917 р. та встановлення влади Тимчасового уряду Росії;

- показано діяльність єпархіального управління щодо збереження та розширення впливу РПЦ в умовах ускладнення соціально-економічної та політичної ситуації 1917–1920 рр.;

- встановлено та розкрито механізми, характер взаємовідносин єпархіального духовенства з українськими національними урядами;

- охарактеризовано перший досвід співіснування духовенства єпархії з радянським режимом – методи антицерковної боротьби більшовиків та реакцію на них вищого єпархіального керівництва;

- доведено, що відносини служителів церкви Катеринославської єпархії з адміністрацією ЗСПР будувалися на бажанні використовувати духовенство для досягнення власних політичних цілей;

- складено та проаналізовано таблиці, що відображають становище єпархії в 1917–1920 рр.

Подальшого розвитку отримали:

- питання церковно-територіальних змін та організації управління у Катеринославській єпархії РПЦ 1917–1919 рр.;

- проблеми українізації церковного богослужіння та відновлення соборноправності на теренах єпархії.

Практичне та наукове значення дисертації полягає в тому, що її матеріали та висновки можуть застосовуватися у ході подальших наукових досліджень окремих аспектів церковно-релігійного, духовного життя на Катеринославщині й Україні в цілому, в освітньому процесі для розробки навчальних курсів з історії релігії й церкви, краєзнавства, історії України.

Особистий внесок дисертанта полягає у постановці актуальної проблеми та цілісній розробці усіх її складових. Наукові результати, викладені в дисертаційній роботі, здобуті автором самостійно.

Апробація результатів дослідження здійснена під час обговорення на засіданнях кафедри східноєвропейської історії та міжкафедрального наукового семінару історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара. Основні положення та висновки роботи знайшли відображення в доповідях на міжнародних, всеукраїнських та регіональних наукових конференціях, зокрема: II Всеукраїнській науковій конференції «Наддніпрянська Україна: проблеми історії освіти, науки та духовно-культурно життя» (Дніпропетровськ, 2011), III Всеукраїнській науковій конференції «Наддніпрянська Україна: проблеми історії освіти, науки та духовно-культурного життя» (Дніпропетровськ, 2013), XXIV сесії Наукового товариства імені Т. Г. Шевченка у Дніпропетровську (Дніпропетровськ, 2013), VIII Міжнародній науковій конференції «Історія торгівлі, податків та мита» (Дніпропетровськ, 2014), 68 Міжнародній конференції молодих учених «Каразінські читання» (Харків, 2015), III Міжнародному форумі студентів, аспірантів і молодих учених (Дніпропетровськ, 2015).

Публікації. Основні положення та висновки дисертації оприлюднено у 8 публікаціях, серед яких 4 статті у збірниках, що включені до переліку українських фахових видань з історичних наук, 1 стаття у періодичному закордонному журналі і 1 – у вітчизняному виданні, яке входить до міжнародної наукометричної бази даних (Index Copernicus); 2 публікації додатково відображають результати дослідження (1 з них – у співавторстві).

Структура роботи зумовлена поставленою метою та завданнями дослідження. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів (10 підрозділів), висновків, списку використаних джерел і літератури (360 позицій), додатків, переліку скорочень і термінів. Загальний обсяг дисертації становить 208 сторінок, з них 164 – основного тексту.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДжЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки теми

Проблематика, пов'язана із дослідженням соціально-економічної, культурно-просвітницької діяльності Катеринославської єпархії РПЦ, її відносини з різними політичними силами в 1917–1920 рр., ще не була предметом самостійного наукового вивчення. Причиною цьому, по-перше, є те, що майже всі дослідження церковної історії означеного періоду присвячені не якійсь окремій єпархії, а загалом становищу РПЦ в Україні. По-друге, дана тематика лежить на стику церковної та суспільно-політичної історії в регіональному вимірі. Вітчизняні наукові підходи до досліджень такого спрямування перебувають лише на стадії пілотного впровадження. Тож наукових робіт у площині нашого дослідження на даний час немає. Утім, є цілий спектр наукових розвідок та праць дотичних до обраної теми. Зокрема, дослідники вивчали політику Тимчасового уряду, українських урядів, більшовиків, «білого руху» по відношенню до РПЦ в цілому, тощо.

Відтак, логічним вбачається спеціальне осмислення наукових надбань та історичного досвіду з окресленої проблематики та їх узагальнення.

Ураховуючи певну строкатість підходів дослідників до вивчення історії православної церкви та у зв'язку із певними засадничими орієнтирами авторів, що залежали у різний час від релігійної політики держави та владної кон'юнктури, історіографічний аналіз обраної теми доречно здійснювати за такою схемою: 1) радянська історіографія (роботи українських та російських авторів 1917–1980-х рр.); 2) роботи сучасних українських дослідників (1991–до нашого часу); 3) праці зарубіжних дослідників.

Варто зазначити, що використані нами історичні праці можна поділити за специфікою дослідження на спеціальні та загальні. Перші присвячені

безпосередньо конкретним аспектам (церковно-територіальна організація, українізація богослужіння тощо) функціонування, організації РПЦ. Загальні допомагають уявити загальноісторичну ситуацію, умови, в яких існувала РПЦ в Україні у 1917–1920 рр.

Радянська історіографія. Вивчення церковної історії 1917–1920 рр. розпочалося вже у 1920-х рр. [318]. Особлива увага приділялася державно-церковним відносинам. У цей час у науці утверджувалися нові марксистсько-ленінські принципи досліджень і методологія, підґрунтям яких були класовість та історичний матеріалізм. Згідно з такою парадигмою, церква розглядалася як «ворожий елемент» по відношенню до радянської влади. Погляди В. Леніна щодо конкретних методів і форм боротьби з релігією, церквою, духовенством хоч і були нерідко суперечливими, тим не менше швидко були взяті на озброєння прихильниками побудови атеїстичної держави [93; 280]. Необхідно відзначити, що значний вплив на формування поглядів та позиції істориків щодо РПЦ цього періоду мали антирелігійні виступи лідерів більшовицької партії – Л. Троцького, М. Бухаріна, Ом. Ярославського. Останній, до речі, з 1922 р. очолював Антирелігійну комісію при ЦК РКП (б) [98]. Комісія займалася пропагандистською роботою та, власне, цензурувала роботи істориків церкви. Оскільки у цей час розпочалося втілення в життя антицерковної політики, то вона фактично і визначала зміст усіх тодішніх праць, присвячених історії РПЦ. А це, в свою чергу, зумовлювало однобоке, поверхове дослідження окремих аспектів церковно-релігійного життя.

Праці перших радянських істориків 1920-х рр. Н. Антонова [164], А. Дмитрева [199], Л. Дьяконова [203], М. Нікольського [272] характеризувалися тим, що в них порушувалися питання не лише державно-церковних відносин за доби більшовизму, але акцентувалася увага на історії РПЦ у Російській імперії. Автори розглядали церкву як оплот самодержавної монархічної влади, яка виховує мирян у дусі відданості царизму.

Незважаючи на відсутність у згаданих роботах відомостей про Катеринославську єпархію, вони все ж містять узагальнюючі матеріали, що допомагають уявити, в яких умовах діяло православне духовенство, віряни.

У цей же час з'явилися роботи українських істориків – Г. Железногорського [208], К. Гольберта [193], П. Корсуновського [248] та російських – М. Антонова [164], П. Дьяконова [203], В. Бошка [177], присвячені відносинам держави та церкви у СРСР. Автори намагалися проаналізувати російський та український «Декрет про відокремлення церкви від держави і школи від церкви». Спільним для них було обґрунтування необхідності здійснення такого кроку з боку влади. Водночас на підтвердження своїх тез вони наводили паралелі з антицерковною політикою в провідних західноєвропейських країнах, зокрема, у Франції за доби Великої французької революції.

Радикальні погляди на історію та роль РПЦ висловлювали історики А. Воробйов [188], П. Красиков [253], Б. Кандидов [228–230], М. Рейснер [294]. Праці згаданих істориків є однотипними та мають антицерковний характер. Загальною характерною рисою для подібних творів була відверта антицерковна спрямованість, подання апріорі образу духовенства як ворога нового режиму. Водночас фрагментами дані праці містять важливу інформацію по Катеринославській єпархії, зокрема щодо реакції духовенства та віруючих на встановлення радянської влади та втілення антицерковної політики в цьому регіоні.

Особливо конфронтаційну позицію по відношенню до церкви займав у своїх працях Б. Кандидов. Лейтмотивом наукових пошуків автора було викриття духовенства, його «неєвангелічного» способу життя», «контрреволюційної діяльності». Зауважимо, принагідно, що факти, які історик наводив на підтвердження власних поглядів, нерідко були витягнуті із загального контексту подій, до того ж, науковець не соромився однобічно їх тлумачити. «Поливання брудом» служителів культу було можливе завдяки

протиставленню убогого становища народних мас «розкішному» життю святих отців. Висновки, отримані у результаті таких досліджень, він нерідко екстраполював на загальне становище церкви та її служителів, надаючи їм, таким чином, тенденційного забарвлення.

Б. Кандидов окрему увагу приділяв взаємодії церкви з денікінською владою на Півдні Росії. Для дослідницької парадигми автора характерне полівимірне бачення цієї проблеми. Критично сприймаючи оціночні характеристики історика, все ж на увагу заслуговують уміщені в його працях дані щодо реакції православного духовенства Катеринославської єпархії на події Лютневої революції 1917 р., його контакти з духовно-відомчими структурами Збройних Сил Півдня Росії [228; 229].

Предметом полеміки дослідників у цей період була також УАПЦ. Першість у цій проблематиці належала таким українським авторам, як Ю. Самойлович [301], Д. Ігнатюк [219]. УАПЦ в уявленні згаданих істориків була осередком «націоналістичних» та «антирадянських» елементів українського суспільства. Автори негативно висвітлювали діяльність українських національних урядів періоду 1917–1920 рр., а самих прихильників автокефалії таврували як сепаратистів, розкольників та відвертих націоналістів. У їх роботах знаходимо фрагментарні дані щодо участі катеринославського духовенства у процесі підготовки та проголошення УАПЦ.

Загалом для робіт 1920-х років характерна гостра антицерковна та антиклерикальна спрямованість. Праці авторів мали загальний, оглядово-агітаційний характер. Для нашої роботи вони носять довідковий характер, так як допомагають уявити загальноісторичне тло, умови, в яких існувала РПЦ. Церква представлялася реакційним, антинародним інститутом, а органи державної влади висвітлювалися виключно в позитивному тоні. Такий упереджений підхід свідчить про низький ступінь об'єктивності у викладенні церковної історії. Прикметно і те, що майже всі наукові доробки цього часу

були не значними за обсягом, характеризувалися залученням обмеженого фактологічного масиву та архівних матеріалів, відсутністю критичного підходу до висвітлення подій. Така безальтернативність і відданість марксистсько-ленінським ідеалам у відтворенні церковної історії нерідко мала своїми наслідками «перегини» в осмисленні діяльності православного духовенства та церкви взагалі у досліджуваній нами період.

Радянська історіографія 1930-х років значною мірою формувалася під впливом публікації листа Й. Сталіна «Про деякі питання історії більшовизму» в журналі «Пролетарська революція» № 6 влітку 1931 р. [104] Незважаючи на те, що зміст цього листа був присвячений викривленому викладенню історії більшовизму, він наклав відбиток на всі подальші наукові дослідження. Фактично впроваджувався ідеологічний диктат і партійна монополія на тлумачення історичної істини в СРСР. Тож не буде перебільшенням сказати, що дії «вождя народів» спонукали істориків до боротьби на «історичному фронті», й водночас, до перегляду свої власних концепцій історії церкви та їх фактичної фальсифікації.

Цей період розвитку історичної науки збігся з формуванням та утвердженням тоталітарного режиму в СРСР, що неминуче вплинуло на характер досліджень, присвячених церкві, та призвело до зменшення їх кількості. Значною мірою були розставлені акценти, як зазначає В. Силантьєв, на вихованні «класових почуттів», «революційної пильності» та виявлення «ворогів народу», в тому числі й серед духовенства, яке звинувачували в шпигунстві, належності до «контрреволюціонерів» тощо [352, с. 12]. Таким чином, історики були позбавлені незалежності у мисленні та об'єктивному викладенні дійсності й мали дотримуватися загальнодержавної лінії у науці, відхід від якої міг стати фатальним для кожного з них. Провідною тенденцією творів цього часу стало висвітлення діяльності духовенства та церкви у площині боротьби проти науки.

Серед нечисленних праць такого характеру варто виокремити роботи істориків М. Шахновича [332], Д. Венедиктова [185]. Автори писали, що «дипломовані лакеї попівщини» всіляко намагалися боротися з поширенням науки у суспільстві, особливо досягненнями у медичній галузі, щоб утримати людей в лоні віри. Особлива увага приділялася дослідниками нищівній критиці діяльності православної церкви у дореволюційний період, викривалася антинародна діяльність служителів культу, нелюдська експлуатація селянства, відзначалася навіть їх причетність до організації єврейських погромів.

З кінця 1950-х рр. дослідницька робота з історії церкви значно поживалася, чому сприяли рішення XX з'їзду КПРС (лютий 1956 р.) та ухвалення нової Програми комуністичної партії на XXII з'їзді (1961 р.). Згідно з цим документом, проголошувався вступ СРСР в смугу будівництва комунізму, а відтак на комуністів покладалася обов'язок вести рішучу боротьбу з релігійними забобонами. Незважаючи на те, що цей період в історії СРСР ознаменувався певною лібералізацією суспільного життя, все ж на вивченні церковної проблематики це не відбилося. У дослідженнях цього часу не відбулося кардинальних змін у методології вивчення історії православної церкви 1917–1920 рр. Відверті антирелігійні погляди дослідників та й сама державна ідеологія не дозволяли їм інакше трактувати діяльність РПЦ, ніж «антирадянську», «антинародну», а священників називати «ренегатами», «контрреволюціонерами», «петлюрівцями» тощо. Попри це, розробка церковної проблематики спонукала авторів до введення до наукового обігу нових документів, фактів, які стали в нагоді під час розкриття окремих аспектів нашого дослідження [100; 162; 173].

Така інформація міститься у працях російських авторів Є. Грекулова [197; 198], Р. Плаксина [283; 284]. Прикметно, що дослідники актуалізували питання «самодержавства та православної церкви», аналізуючи їх роль переважно крізь призму участі духовенства в формуванні необмеженої влади

царизму. Інший аспект, якому приділяли увагу історики в цей час, пов'язаний із просвітницькою діяльністю духовенства у 1917–1920 рр. Вони однозначно відзначали негативний вплив церкви на розвиток народної освіти, піддавали жорсткій критиці створення навчальних програм для духовно-релігійних навчальних закладів.

На особливу увагу заслуговує праця Р. Плаксина «Крах церковной контрреволюции...» [283], де автор намагався довести, що РПЦ у період громадянської війни була однією з тих сил, хто самостійно виступав проти встановлення радянської влади, більше того, хотіла об'єднати навколо себе всі антирадянські рухи. У цьому контексті автор відзначав і «контрреволюційну» діяльність церковних ієрархів. У загальному висвітленні боротьби церкви проти більшовиків знаходимо епізодичні дані про агітаційні заходи катеринославського духовенства проти комуністів, згодом – лояльне ставлення служителів церкви до цієї влади.

Попри те, що спеціальних досліджень, близьких до нашої теми, у цей час не з'явилося, проте окремі її аспекти розглядалися на сторінках популярного тоді видавництва «Щорічник Музею релігії та атеїзму» Є. Осиповою [276; 277], М. Платоновим [285].

Окрім російських авторів цього часу проблематикою православної церкви займалися тоді й українські історики, про що свідчать праці А. Лихолата [263], О. Молчанова [269], В. Єленського [206; 207], присвячені правовим аспектам державно-церковних відносин в СРСР, діяльності органів влади з відокремлення церкви від держави, зокрема на Півдні України, в т. ч. на теренах Катеринославської єпархії, а також підготовки кадрів пропагандистів атеїстичної політики.

На початку 1970-х рр. вийшли у світ розвідки М. Ільницького [220], В. Потієнка [97], Б. Чумака [330], присвячені історії автокефального руху в Україні. Принциповим моментом цих праць було те, що вони не зазнали кардинальних змін в оцінці УАПЦ, які панували в попередні періоди

радянської історіографії. Згадані автори, оцінюючи діяльність УАПЦ, звертали увагу на антинародний та буржуазно-націоналістичний її характер. Причому така оцінка зберігалася в історичних працях майже до кінця 80-х років ХХ ст. У 1989 р. була підготовлена дисертаційна робота Н. Бевзюк, присвячена окресленій проблематиці [343]. Проте жодних нових оцінок щодо діяльності УАПЦ вона не запропонувала, наслідуючи в основному своїх попередників. У згаданих роботах зокрема, згадується архієпископ Катеринославський Агапіт і його участь у створенні УАПЦ.

Значно більше уваги дослідники приділяли процесам утвердження атеїстичної політики в міжвоєнний період. Проблеми атеїзації суспільства розглядалися В. Бонч-Бруєвичем [86], Г. Гольстом [194], Л. Ємеяхом [204], А. Івановим [213], Б. Коноваловим [245], М. Колесниковим [244], П. Красиковим [90]. Автори розробили та обґрунтували у своїх працях періодизацію атеїстичного наступу держави на церкву, простежили динаміку змін релігійних вподобань населення.

Об'єктом дослідження авторів 1970–1980-х рр. були питання радянського законодавства щодо релігії та церкви. У цьому руслі працювали історики І. Бражник [178], В. Куріцин [259], П. Курочкін [261], Ю. Розенбаум [296]. Характерною рисою робіт цих дослідників було те, що вони надмірно ідеалізували радянське законодавство, відкидаючи будь-які сумніви в його некоректності. Вони вважали, що церква безпідставно «бунтувала» проти нормативно-правової бази держави, оскільки та чітко визначила її місце в суспільно-державних відносинах.

1980-ті роки характеризувалися появою багатьох нових праць з історії православ'я. Початок перебудови та зустріч генерального секретаря ЦК КПРС М. Горбачова з патріархом РПЦ Пимоном у квітні 1989 р. стали справжньою революцією у відносинах держави та церкви. Такі контакти не могли не позначитися на характері досліджень історії православної церкви.

Показовими у цьому плані є роботи М. Бессонова [169], В. Бондаренка [175], М. Забереж'єва [209], В. Зоца [212], Ю. Калініна [227], П. Краснікова [254–255], П. Куроєдова [260], І. Кривелева [257], С. Мельгунова [266]. Автори по-новому намагалися переосмислити причини антирелігійної політики держави. Вони вказували, що до конфлікту держави і церкви нерідко приводило навмисне перекручування марксистсько-ленінських принципів релігійної політики. У їх працях міститься фрагментарна інформація щодо втілення антирелігійної політики більшовиків на Півдні Росії, зокрема, на території Ростовської області, яка входила у 1917–1919 р. до складу Катеринославської єпархії.

Одночасно поживилася робота щодо подолання у суспільстві релігійних пережитків. У цьому річчці активно працювали не тільки історики, але й соціологи, філософи. Виокремимо з цього контексту лише праці А. Окулова, у яких аналізувалися погляди В. Леніна на релігію, необхідність викорінення релігійних традицій і звичаїв, організація атеїстичної пропаганди [274].

На особливу увагу заслуговує книга історика М. Гордієнка «Современное русское православие» [195], яка побачила світ у 1987 р. Автор простежив еволюцію православ'я крізь призму державно-церковного протистояння. Окремо він зупинився на «обновленстві» в РПЦ, причинах його виникнення та розповсюдження.

Цінним для розуміння загалом історії православної церкви є дослідження історика М. Корзуна [246; 247]. Підсумком наукових пошуків стало видання у 1984 та 1987 рр. двох монографій. У першій з них висвітлюється історія православної церкви від часів Київської Русі до початку 1917 р., в другій – поле зору автора щодо церковної історії сягає від Лютневої революції 1917 р. до 1945 р. Характерною вадою його досліджень можна відзначити низький ступінь залучення архівних матеріалів, що мало

наслідком недостатню аргументацію певних подій та явищ. Це призвело до занадто поверхових та непереконливих висновків.

Загалом історіографічний аналіз наукової літератури радянської доби засвідчує спільність у поглядах істориків на історію церкви, яка проявлялася у викриванні «злодіянь» духовенства, антинародної діяльності РПЦ.

Серйозним недоліком радянської історіографії 1920–1930-х рр. була обмеженість джерельної бази. Багато нібито «наукових» праць носили характер публіцистичних творів навіть без посилання на джерела. Класово-атеїстичні засади історичного світосприйняття, що панували в радянській науці, не передбачали місця у суспільстві для православної церкви, а відтак і накладали свій відбиток та визначали зміст історичних праць. Навіть періоди «хрущовської відлиги» в цілому не спромоглися запропонувати нові підходи до висвітлення історії РПЦ. Вадами тогочасних досліджень, на наш погляд, були фрагментарний характер і некритичний підхід до висвітлення суспільно-політичної історії, взаємин між державою і церквою. Усе це в сукупності приводило до реальних перекосів у відтворенні правдивої історії православної церкви та її місця у суспільно-політичних відносинах.

Українська історіографія. З кінця 1980-х і до тепер видано багато фундаментальних праць українських істориків, присвячених різним аспектам державно-церковних відносин у пореволюційну добу в Україні. Даний процес характеризується звільненням історіографії від партійної ідеології, використанням нових методологічних підходів, що обумовлено переосмисленням ролі церкви у суспільстві, а також залученням раніше недоступних історичних джерел. І хоча жодна з них безпосередньо не присвячена історії Катеринославської єпархії 1917–1920 років, все ж вони є цінним і фактологічним матеріалом, і методологічним підґрунтям для нашого дослідження.

З початку 1990-х рр. активне вивчення історії православної церкви 1917–1920 рр. розпочалося і в Україні. Інтенсифікації цьому процесу

додавала можливість долучення вітчизняних істориків до надбань зарубіжної історіографічної традиції. У центрі наукових студій були проблеми взаємовідносин духовенства з національною владою періоду 1917–1920 рр., більшовиками, відтворення репресій останніх щодо служителів культу та віруючих, проблеми створення УАПЦ [320; 321].

Найбільший масив праць, присвячених опосередковано нашій темі, належить таким сучасним українським дослідникам, як: Б. Андрусишин [163], О. Безносова [168], С. Білокінь [171], П. Дудинов [202], І. Ісіченко [222], Ю. Катунін [233–235], В. Меша [267], Ю. Скалозуб [303], П. Слободянюк [304], А. Стародуб [314–316], В. Ульяновський [322–323], О. Форостюк [325–326; 358]. Можливість вільного доступу до архівних матеріалів та науковий плюралізм дали можливість авторам сфокусувати нову візію на історію православ'я у досліджуваній нами період.

Окремої уваги вартують праці Б. Андрусишина та В. Ульяновського, в яких масштабно представлено взаємини православної церкви з українськими національними урядами доби УЦР, Української Держави та Директорії УНР, – переважно на найвищому державно-церковному рівні. Водночас тут містяться важливі для нашого дослідження дані: щодо чорного духовенства, благочинних округів, духовних навчальних закладів, а також діяльності духовної консисторії Катеринославської єпархії. У контексті загального розгляду проблем українізації церковного богослужіння в Україні в працях істориків знаходимо інформацію про перебіг цього процесу на Катеринославщині. Цінними для нас є відомості про встановлення радянської влади та втілення антицерковної політики на теренах Катеринославської єпархії [163; 322].

Їхні дослідження відзначаються об'ємністю та комплексністю бачення церковної історії. Огляд подій при цьому починається з Лютневої революції 1917 р. Автори детально розглядали канву подій, що передували поваленню імператорської влади в Росії, аналізують становище РПЦ періоду УЦР та

участь українських священнослужителів у Помісному Церковному Соборі в Москві. У їх працях містяться і відомості про делегатів від Катеринославської єпархії на цей Собор.

Дослідники аналізували взаємини УЦР з церквою і прийшли до висновку, що влада була незацікавлена у підтримці церковних структур, поза як не мала чітко виробленої стратегії у відносинах, а більшість представлених в уряді політичних партій виявляли апатію до проблем РПЦ. Звертається увага, що потепління у державно-церковних відносинах настало з приходом до влади гетьмана П. Скоропадського. Розпочалося впровадження позитивно-орієнтованої церковної політики урядом Української держави. Не залишили історики поза своєю увагою і культурно-національний вектор діяльності РПЦ. Особливо робився акцент на українізації церковного життя та культурно-просвітницькій діяльності церкви, яка активізувалася, як не дивно, саме у період Тимчасового уряду. У цьому контексті знаходимо для нашого дослідження фактичні відомості про початки політики українізації у Катеринославській єпархії.

Період Директорії дослідниками сприймався неоднозначно. В. Ульяновський та Б. Андрусишин вважали, що це був шанс на вибудову власної автокефалії; Ю. Скалозуб подібні твердження заперечував, стверджуючи, що РПЦ на теренах України вступила в останній ліберальний період передрадянського існування [303].

Таким чином, у працях згаданих вище істориків містяться цінні для нашого дослідження відомості, які хоч і поверхові та розрізнені, утім, дозволяють реконструювати картину бачення подій на теренах Катеринославської єпархії в 1917–1920 рр. Незважаючи на те, що праці згаданих авторів були першими комплексними роботами у вітчизняній історіографії, все-таки вони мають ряд недоліків. По-перше, занадто загострюється увага дослідників на впровадженні державної політики відносно церкви і не розглядається в достатній мірі реакція самої РПЦ на

таку політику; по-друге, спираючись лише на матеріали центральних архівів, історики роблять узагальнюючі висновки щодо становища РПЦ в цілому по Україні; по-третє, надмірна увага приділяється діяльності Міністерства Сповідань, виправданню його релігійної політики, яка нерідко впроваджувалася всупереч церковним канонам.

Наприкінці 1990-х та у 2000-х рр. з'явилися наукові розвідки О. Потапової [298–299], присвячені економічному та фінансово-матеріальному забезпеченню церкви та духовенства українських земель, що опосередковано містять фрагментарні аспекти, дотичні до нашої проблематики. Авторка у своїх публікаціях розглядала джерела церковного фінансування періоду 1918–1920-х рр., порівнювала економічну потужність єпархій. Детально історик зупинялася на матеріальному та фінансовому забезпеченні служителів церкви різного сану.

Заслуговують на увагу монографії київського дослідника Г. Надтоки [270–271] та запорізького О. Ігнатуші [206–209]. Так, перший зосереджував свою увагу на державно-церковних відносинах крізь призму соціального виміру, аналізуючи роль самодержавства в існуванні православ'я. Усебічне вивчення церковної історії дало змогу авторові упевнитися в тому, що відносини держави та церкви у передреволюційний період вибудовувалися за моделлю «псевдосимфонія властей» й переживали глибоку кризу. Сама ж церковна інституція вступила у період пошуків виходу з кризового стану. Проте історик обмежився у своєму дослідженні не тільки історією православ'я в українських землях, скільки в російських.

Важливими для дисертації у контексті вивчення місіонерської діяльності православного духовенства є праці О. Безносової [168]. На основі широкого залучення джерельного матеріалу вона комплексно досліджує євангельський рух середини XVIII ст. – 1917 р. на теренах Катеринославської губернії. У її роботах містяться відомості про організацію, методи боротьби місіонерів Катеринославської єпархії з сектантством.

Протягом останнього десятиріччя ХХ ст. в українській історичній науці почала складатися досить потужна школа дослідників державно-церковних відносин. Початок формування цього наукового напрямку бере з моменту виходу дисертації та циклу публікацій О. Ігнатуші [214–218; 347]. Його праці мають особливе значення для висвітлення становища Катеринославської єпархії в умовах радянської влади у досліджуваний період. Автор залучив до наукового обігу цілий комплекс архівних матеріалів, що дозволило проаналізувати діяльність органів радянської влади зі створення законодавчої бази регулювання державно-церковних відносин. У своїх працях історик приділив значну увагу становищу РПЦ на прикладі Запоріжчини, яка входила у 1917–1920 рр. до складу Катеринославської єпархії, висвітлюючи опір духовенства антирелігійній політиці держави.

Безпосередньо дотичною до нашої проблематики є докторська дисертація харківського історика В. Силантьєва [352]. У ній автор порушив низку важливих проблем: 1) ставлення українських органів світської влади до православної церкви; 2) формування та утвердження більшовицької влади на українських землях і впровадження антирелігійної політики; 3) адаптація духовенства до нових суспільно-політичних змін; 4) висвітлення процесу українізації українських єпархій. У дослідженні побіжно згадуються і періоди встановлення влади більшовиків та впровадження антирелігійних заходів у Катеринославській єпархії.

Заслуговує на увагу комплекс робіт Ю. Катуніна [233–235], присвячений відносинам православної церкви з радянською владою 1917–1930-х рр. У працях автор розглядав особливості відносин православної церкви з радянською владою від революційних подій 1917 р. та впродовж 1920–1930-х рр., виокремлюючи періоди цих зносин. Історик намагався проаналізувати проблеми державно-церковних відносин. У результаті він дійшов висновку, що наріжним каменем цього антагонізму було бачення в особі РПЦ «контрреволюціонера». Таке тавро зумовлювало відповідні

подальші стосунки правлячої партії з церквою. Але поза дослідницьким простором науковця залишилася економічна складова як визначальний чинник у протистоянні РПЦ та різних властей під час громадянської війни. І хоча дослідження географічно обмежується Кримом, проте в ньому є розпорошені відомості про ставлення віруючих Катеринославської єпархії до більшовиків.

Останнім часом з'явилося немало робіт на рівні кандидатських дисертацій, близьких до нашої теми. Йдеться про наукові доробки таких істориків, як С. Гладкий [345], Т. Євсєєва [346], А. Киридон [348], Г. Лаврик [349], О. Потапова [350], П. Рогозний [351], А. Стародуб [353], О. Татарченко [317; 354], О. Форостюк [358], М. Щербань [359–360]. Предметом їх вивчення були особливості політично-правового становища РПЦ, її спроби пристосуватися до політичних змін, викликаних громадянською війною. Акцентувалася увага на аналізі правового регулювання відносин між радянською владою та православною церквою в 1917–1920 рр., розкривалася роль партійних і державних органів у розв'язанні жорстокої антирелігійної війни, причетність більшовицького керівництва до розколу РПЦ.

Особливе зацікавлення викликає робота Т. Євсєєвої «Російська православна церква в суспільно-політичному житті України в 1917–1920 рр.». У цій праці авторка подала узагальнений виклад правової основи церковно-державних відносин, визначила роль української влади в створенні помісної церкви. Прикметним є те, що дослідниця окреслила в дисертації географічні межі, поширюючи їх і на Катеринославщину. Однак на практиці висвітлення становища РПЦ цього регіону залишилося в тіні. В основному до уваги бралися території Київської, Чернігівської, Полтавської та Харківської губерній.

Досить близькою до попередньої є кандидатська дисертація О. Ткачук [355]. У своєму дослідженні авторка вивчала український церковно-православний рух 1917–1920 рр. У центрі її наукових студій – створення

УАПЦ та роль у цьому процесі українських парафій. Досліджувалася політика українських урядів означеної доби щодо правового оформлення статусу УАПЦ.

У кандидатських дисертаціях А. Стародуба та О. Форостюка спеціально аналізувалися правові аспекти державно-церковних відносин в УСРР. Предметом дослідження А. Стародуба є церковно-адміністративна структура РПЦ, принципи її побудови та функціонування (з акцентом на ролі та місці в ній УПЦ), а О. Форостюка – правове регулювання державно-церковних відносин, основи організації і діяльності спеціальних органів, що формували і здійснювали радянську політику стосовно православної церкви, еволюція нормативно-правової бази, на якій будувались державно-церковні відносини на Донбасі в 1917–1941 рр. Ця робота для нас цікава тим, що в ній побіжно висвітлено втілення більшовицької антицерковної політики на східних теренах Катеринославської єпархії.

Неможливо розпочати вивчення більшовицької політики щодо церкви на українських теренах, не звернувшись до фундаментальної монографії В. Пащенко та А. Киридон «Більшовицька держава і православна церква в Україні 1917–1930 рр.» [279]. У цій фундаментальній праці автори на основі значного комплексу різноманітних джерел досліджували втілення атеїстичної політики більшовиків в Україні, виокремлюючи етапи реалізації цієї політики. Державно-церковні історики взаємини розглядали у контексті всього адміністративно-правового поля, створеного для релігійних спільнот. Водночас значну увагу вони приділяли формуванню передумов для здійснення антирелігійного наступу на церкву, а також вивченню відповідної нормативно-правової бази. Утім меншою мірою тут висвітлено ставлення церкви до влади, поза увагою залишилося чимало церковних документів, що визначило неоднозначне сприйняття окремих положень й висновків згаданої праці. У цій праці містяться окремі аспекти, що

розкривають суть антицерковної політики більшовиків на українських землях, що були ними окуповані в 1918–1919 рр., зокрема, і території Катеринославщини.

Певне місце в фокусі досліджень українських істориків відводиться і культурницькій діяльності служителів церкви в досліджувану нами добу. Такі аспекти знайшли своє відображення у працях С. Білоконя [171], С. Гладкого [192] та ін. Цінними для нашого дослідження є розвідки С. Білоконя, присвячені православним єпархіям України в 1917–1941 рр. У контексті висвітлення автором територіальної системи управління українськими єпархіями, ми знаходимо матеріали про керівництво Катеринославської єпархії в 1917–1920 рр., її архієпископа Агапіта та вікарія Приазовського і Таганрозького Іоанна.

З-поміж регіональних досліджень слід відзначити фундаментальні праці А. Зінченка [211] та О. Тригуба [356]. Перший присвятив свою роботу історії церковного життя на Поділлі, Середньому Подніпров'ї, Сіверщині, останній предметом своїх студій обрав історію Херсонської єпархії у 1775–1918 рр., де комплексно проаналізував та визначив місце і роль православної церкви в Російській імперії, розглянув основні види церковно-культурницької діяльності парафіяльного духовенства та з'ясував фактори, які зумовлювали її якісний рівень, дослідив місце і роль монастирів та парафій у становленні православної віри та їх економічну роль у житті єпархії.

Останнім часом ґрунтовніше почали вивчати специфіку процесів у контексті історичної регіоналістики на Півдні України, що відбилося в працях істориків із Миколаєва Ю. Котляра [250] та М. Шитюка [335].

Непересічне значення для нас має праця А. Опрі [275], присвячена єпархіальним з'їздам православного духовенства та мирян України в 1917 р. Автор на основі широкого кола джерел простежив, як відбувалися та скликалися такі з'їзди, вивчив їх порядок денний, ухвалені резолюції. У

роботі приділялася увага і зібранням кліру та мирян Катеринославської єпархії навесні 1917 р. Завдяки аналізу та порівнянню таких зібрань по різних єпархіях України, історик виявив ставлення духовенства та парафіян до подій Лютневої революції 1917 р. та встановлення влади Тимчасового уряду в Росії. У монографії присвячується увага також вибору мов відправлення богослужінь у єпархії, розглядаються проблеми статусу православної церкви в цей час в Україні.

Чільне місце посідають узагальнюючі твори, збірники праць, присвячені церковній історії. Вони дають можливість зрозуміти загальну суспільно-політичну ситуацію, що панувала в Україні 1917–1920 рр. До них можна віднести видання під редакцією П. Яроцького [224], А. Колодного [225]. У цих публікаціях подається історія православної церкви від доби Київської Русі до сьогодення. Спектр проблематики, що порушується у зазначених наукових розвідках, досить широкий: культурно-місіонерська діяльність православного духовенства, економічне становище РПЦ, взаємовідносини служителів церкви з державними органами влади в ХХ ст. як в незалежній Україні, так і за доби СРСР, питання утворення автокефальної церкви в Україні тощо.

У підсумку відзначимо, що праці сучасних українських істориків порушують цілу низку актуальних проблем церковної історії періоду 1917–1920 рр. Принциповим моментом є те, що такі наукові студії підкріплені значною фактологічно-архівною базою, а дослідження базуються на новітніх теоретико-методологічних принципах та підходах, що дозволяє якомога об'єктивно та неупереджено висвітлювати поставлену проблематику. Широкий доступ до архівів дозволив розширити тематику досліджень.

Зараз релігія і церква в Україні виступають одним із пріоритетних напрямків досліджень Інституту історії Національної академії наук України. Активно публікуються невідомі раніше комплекси архівних матеріалів з

широкої проблематики: економічного, суспільно-політичного становища РПЦ, культурно-просвітницької діяльності духовенства, тощо. Загальною тенденцією сучасної історіографії є плюралізм підходів до висвітлення церковної історії, зацікавленість церковною регіоналістикою, переосмислення теоретико-методологічних надбань. Утім, поряд зі значним прогресом у дослідженні історії церкви, останнім часом спостерігається певне «авторське виснаження», що проявляється у синхронному дублюванні декількома істориками однієї і тієї ж проблематики для вивчення, пов'язане з недостатньою історіографічною обізнаністю.

Зарубіжна історіографія. Паралельно з дослідженнями радянських істориків динамічне вивчення церковної історії тривало за кордоном. Значний внесок у вивчення теми внесли *англомовні, німецькі та російські автори-емігранти*. Так, Г. Граббе [196]; Р. Реслер [295] та О. Шмеман [339] видали низку праць, які в цілому реалістично відображали церковну політику СРСР, жорстокі репресії проти духовенства, історію РПЦ взагалі.

Особливим є погляд на церковну історію німецького дослідника Г. Шульца [340]. У центрі його наукових пошуків – вивчення діяльності Всеросійського Помісного Собору 1917–1918 рр. Автор висловив думку, що цей Собор не лише не перервав «церковної революції», але багато в чому узаконив її здобутки. Він стверджував, що саме завдяки скликанню цього Собору РПЦ вступила в своє друге тисячоліття, а не формальною датою 1988 р. і, можливо, навіть посіла перше місце в християнстві.

Безпосередньо дотичними до окресленої вище проблематики є праці американського дослідника К. Куртіса («The Russian Church and the Soviet State 1917–1950»). Свою монографію він теж присвятив питанням скликання Помісного Собору, поділивши його роботу умовно на дві частини: першочергово скликаний для вирішення релігійних проблем, згодом Собор набув політичного характеру.

Примітно, що антирадянська позиція Московського Патріархату також вивчалася закордонними істориками. Яскравим прикладом цьому є праці У. Флетчера [341]. Характерним для його творів є гіперболізація позиції вищого духовенства у боротьбі з більшовиками. Автор зауважував, що радянська влада налаштувала проти себе РПЦ, яка спочатку займала вичікувальну позицію. Атеїстичні кроки влади змусили церкву перейти до політичної протидії останній.

Треба зауважити, що, в основному, у зв'язку із недоступністю до архівних матеріалів, зарубіжні історики під час вивчення різних аспектів історії РПЦ послуговувалися надбаннями з цієї проблематики російських емігрантів. Найбільший внесок у вивчення окресленої проблеми зробили представники еміграції О. Валентинов [180], М. Востришев [191], А. Карташов [231–232], К. Криптон [256], О. Левитін і В. Шавров [331], М. Польський [287], Д. Поспеловський [288; 342]. Значною вадою для перелічених праць є те, що нерідко в них відсутні посилання на джерела, що унеможлиблює перевірку достовірності викладених тверджень і положень. За характером висвітлення матеріалу вони радше нагадують мемуари, ніж наукові твори. Близьким до об'єктивного висвітлення історії РПЦ та її взаємовідносин з державною владою був М. Востришев. На відміну від радянських істориків, автор намагався уникати ідеологічних нашарувань та подавати історичну канву подій виключно, спираючись на джерельний матеріал. Головна мета вищезгаданих творів – розповісти спочатку європейському, а згодом – російському читачеві про знуцання над релігійною свободою та церквою в СРСР.

Не залишилися поза їх полем зору Лютневі революційні події 1917 р. та реакція на них церкви. Так, В. Шавров зазначав, що революційний вир застав церкву зненацька, вона не встигла адекватно відреагувати на ці події; лише згодом обновленський рух врятував РПЦ від анархії. У цьому контексті містяться згадки про початки обновленства на теренах Катеринославської

епархії. Загалом праці цієї групи істориків характеризуються тенденційністю та значною динамічністю при викладенні подій. Зрозуміло, що основний матеріал згаданих робіт присвячений православної церкві, однак, для порівняння її становища наводилися дані по мусульманству, іудаїзму, католиках. Особливо яскраво висвітлювалися аспекти атеїстичного впливу держави на суспільство, судові процеси та розправи над духовенством та його ієрархами.

Значна описова частина праць російських емігрантів базувалася також на зібраних усних свідченнях віруючих, що має стимулювати нас при вивченні такого матеріалу до критичного його сприйняття та верифікації.

У цілому для представників зарубіжної історіографічної думки характерний специфічний підхід до дослідження проблематики РПЦ – нерідко спрощене висвітлення деяких аспектів церковної історії, які могли бути не цілком зрозумілими для західного читача. До того ж, для згаданих досліджень притаманний низький рівень забезпечення архівним матеріалом.

Чільне місце у розробці церковної проблематики посідають представники *української діаспори*. Для більшості зарубіжних українців пріоритетним напрямком дослідження було утворення та функціонування УАПЦ. У цьому контексті варто згадати праці істориків В. Вериги [186], І. Власовського [187], О. Вороніна [189], Д. Дорошенка [201], Н. Полонської-Василенко [286].

Згадані автори у своїх працях обґрунтовували правову основу створення та діяльності УАПЦ. Вони відкидали звинувачення радянських істориків, котрі закидали націоналістичні та антинародні маркери членам автокефальної церкви. Довгий час пріоритетним напрямком вивчення діаспорних істориків був пошук об'єктивних причин ліквідації УАПЦ та переслідування її послідовників. Майже всі дослідники визнавали цю церкву як єдину легітимну представницю українського православ'я. У ній вбачали реального політичного лідера для формування української державності.

Серед наукових доробків варто відзначити працю Б. Боцюрківа [176], який одним із перших розпочав дослідження церковної історії крізь призму взаємовідносин з суспільством. Такий підхід зараз усе активніше знаходить своє застосування у працях сучасних українських істориків церкви.

Загалом наукові студії істориків діаспори занадто ідеалізують УАПЦ та ставлять її у центр всього релігійного життя України. Недоліком проаналізованих робіт зарубіжних українців авторів було те, що обмежений доступ до архівних матеріалів суттєво позначився на рівні науковості таких праць та їх об'єктивності. Нерідко вони мали радше характер науково-публіцистичних, аніж наукових. Значною вадою було і те, що об'єкт досліджень обмежувався лише УАПЦ, решта православних конфесій залишилися поза полем зору істориків. Не знайшли свого відображення і державно-церковні відносини на українських землях періоду національно-визвольних змагань 1917–1920 рр.

Значну цінність для нашого дослідження мають праці сучасників тогочасних подій та безпосередніх їх учасників. З огляду на це варто виокремити роботи О. Лотоцького [111; 264] та В. Зеньківського [110], колишніх міністрів сповідань урядів гетьмана П. Скоропадського та Директорії УНР. Їх праці добре забезпечені джерельним масивом, що підвищує цінність наукового доробку. За характером написання ці праці перебувають на стику самостійних наукових досліджень з чергуванням елементів мемуаристики. Попри це, у них містяться окремі фактологічні дані щодо реалізації державної церковної політики на Катеринославщині.

Більш відчутну роль у процесі нашого дослідження відіграють наукові здобутки 1990–2000-х рр. *російських істориків*: В. Алексєєва [161], М. Бабкіна [165–166], О. Васильєва [182–183], А. Кашеварова [236–237], А. Кострюкова [249], М. Крапівіна [251–251], Г. Митрофанова [268], М. Одинцова [273], В. Чернишова [329], В. Цветкова [327], М. Шкаровського [336–338]. У зв'язку із широким доступом до архівного масиву джерел

дослідники під новим кутом зору розглядають історію РПЦ періоду 1917–1920 рр., акцентуючи увагу на причинах конфліктів духовенства з різними політичними силами.

Одним із перших звернувся до проблеми взаємовідносин церкви з радянською владою історик В. Алексєєв. У 1991–1992 рр. він написав дві книги, в яких представив досить цікавий матеріал та висунув ряд гіпотез. Зокрема, він справедливо зауважував про наявність значної сили політичної традиції та інерції антирелігійної боротьби у більшості працівників партійного апарату, що, зрештою, і визначало деякі аспекти політики держави по відношенню до РПЦ. Провину за непорозуміння у державно-церковних відносинах справедливо поклав на обидві сторони. Натомість, автор не ставив за мету дослідження зворотної реакції церкви, позиції духовенства та мирян з цього приводу.

Інший історик М. Одинцов у своїй монографії «Государство и церковь в России. XX век» спростував раніше пропагований «контрреволюційний» характер церкви [273]. Значна увага в праці приділялася органам, які безпосередньо здійснювали державну політику в релігійних питаннях та еволюції нормативно-правової бази державно-церковних відносин, зокрема, на території Катеринославщини.

Особливо важливими для нашої роботи є праці сучасного російського дослідника М. Бабкіна [165–166]. Він увів до наукового обігу значний масив недоступних раніше архівних матеріалів з державних архівів Російської Федерації, що проливають світло на відносини духовенства Катеринославської єпархії з Тимчасовим урядом Росії, іншими органами влади Росії. У своїх розвідках історик проводить комплексне вивчення початкового етапу революційних подій 1917 р. Звертається увага на участь служителів церкви у лютневих подіях, їх ставлення до повалення самодержавного режиму. На підставі джерел автор приходить до думки, що церковний консерватизм відійшов у минуле разом з царською владою:

більшість кліру готова була сприйняти назрілі суспільні та церковні реформи (відновлення Патріархату). Історик зобразив позицію вищого духовенства щодо назрілих суспільно-політичних змін: реакцію парафіяльного духовенства РПЦ на події Лютневої революції 1917 р., повалення царизму, встановлення влади Тимчасового уряду Росії. Серед використаного ним значного фактичного матеріалу містяться відомості про земельні володіння, кількість віруючого населення, благочинних округів, парафій, церков та монастирів Катеринославської єпархії.

Значним сучасним дослідником історії РПЦ початку ХХ ст. є петербурзький дослідник С. Фірсов [324; 357]. Науковець проаналізував становище православної церкви напередодні Лютневої революції 1917 р. та загалом протягом останнього десятиріччя правління імператора Миколи II. Висновки, до яких прийшов автор, нам здаються занадто перебільшеними. Підтвердженням цьому слугує також думка М. Шкаровського, який зазначає, що вчений «згущує фарби» при оцінці кризового стану церкви [336, с. 20].

Окремі фактичні матеріали, дотичні до нашого дослідження, можна знайти у працях істориків О. Васильєвої та А. Журавського [181]. Дослідники на основі залучення широкого кола архівного матеріалу розглядають причини гонінь на церкву, втілення на практиці антирелігійних заходів більшовиків. У їх працях знаходимо окремі дані про репресії радянської влади на території Донського округу, що входив до складу Катеринославської єпархії.

Своєрідним підсумком та новим словом у вивченні церковної історії є праця петербурзького дослідника М. Шкаровського «Русская Православная Церковь в ХХ веке» [336], опублікована в 2010 р. Вона присвячена вивченню та осмисленню трагічного досвіду РПЦ в 20 ст. Наукової вартості цій праці додає те, що автор для відображення історичного поступу церкви залучив матеріали з численних архівних фондів України, Російської Федерації, Сполучених Штатів Америки, Німеччини, нарративні джерела,

систематизував й узагальнив історіографічний доробок з цієї проблематики. При цьому головна увага приділяється радянському періоду та церковно-державним відносинам. У роботі містяться фрагментарні матеріали щодо стану парафій Катеринославської єпархії у 1917–1920 рр., кількості віруючих.

Таким чином, масив історичних праць російських дослідників характеризується міцною фактологічною базою та репрезентативністю. Якщо для дослідників початку 90-х років ХХ ст. була, в певній мірі, притаманна заідеологізованість у відображенні церковної історії, то сучасні історики практично від цього відійшли. Вільний доступ до архівів спонукає науковців до розширення як предмету дослідження, так і його хронологічних рамок. Поряд із цим, нерідко висвітлення фактологічних відомостей має упереджений характер, що проявляється у надмірному виправданню дій РПЦ та її керівництва, сильних перегибах у відтворенні політики держави щодо церкви тощо.

Підсумовуючи, наголосимо, що історіографічний блок радянських праць характеризується заідеологізованістю, фрагментарністю та упередженістю. Базуючись на «єдино вірній» марксистсько-ленінській методології, вони апріорі не могли претендувати на об'єктивне та всебічне відображення дійсної картини церковної історії 1917–1920 рр. Радянські штампи «контрреволюційності» та «антинародності» церкви загалом формували і відповідні тенденції історичних студій. Під впливом окресленої державою лінії досліджень нерідко спотворювалося та перекручувалося висвітлення державно-церковних відносин. Більшість робіт мали також агітаційно-пропагандистський характер та обґрунтовували необхідність боротьби з церквою та репресії проти духовенства.

Праці зарубіжних та сучасних українських дослідників відрізняються від радянських більшою мірою вірогідності, що стало можливим завдяки

введенню до наукового обігу цілої низки нових архівних матеріалів. Однак нерідко в таких дослідженнях ідеалізується православна церква, жорстоко засуджуються антицерковні дії держави. Практично поза увагою істориків залишаються питання втілення більшовицької та білогвардійської політики в регіональному вимірі.

Загалом, історіографічний аналіз засвідчує, що проблеми соціально-економічної, культурно-просвітницької діяльності Катеринославської єпархії РПЦ, її стосунки з різними політичними силами у період суспільно-політичних трансформацій 1917–1920 рр. у наукових працях або не розглядались, або висвітлювалося фрагментарно в контексті дослідження історії православної церкви взагалі.

1.2. Аналіз джерельної бази

Джерельна база дисертації представлена широким спектром різноманітних за походженнями та типолого-видовими ознаками джерел. Увесь комплекс репрезентований писемними документами – як неопублікованими, так і вже опублікованими, що проливають світло на становище Катеринославської єпархії РПЦ у 1917–1920 рр., різні вектори взаємовідносин духовенства з державною владою, просвітницьку-місіонерську діяльність служителів культу, соціально-економічну діяльність.

Серед архівних джерел у роботі використані матеріали центральних і обласних державних архівів України – Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Центрального державного історичного архіву в м. Києві (ЦДІАК), Державного архіву Дніпропетровської області (ДАДО), частково Державного архіву Донецької області (ДАДНО).

Так, автор в результаті проведеної евристичної роботи у ЦДАВО України опрацював фонди Міністерства внутрішніх справ УНР (Ф. 799), Ради

Міністрів Української Держави (Ф. 1064), Міністерства Сповідань Української Держави (Ф. 1071), Міністерства Ісповідань Директорії УНР (Ф. 1072), Міністерства народної освіти та мистецтв Української Держави (Ф. 2201), Генерального Секретарства у справах освіти Української Центральної Ради (Ф. 2581), Української автокефальної православної церкви (Ф. 3984).

У ЦДІАК України нами було вивчено матеріали фондів Київської духовної консисторії (Ф. 127), Київської духовної академії (Ф. 711), Києво-Печерської Лаври (Ф. 128), Київського митрополита (Ф. 182). У згаданих вище фондах міститься розпорошена інформація, яка відображає різні аспекти діяльності, становища Катеринославської єпархії у досліджувану добу.

Дотична інформація до нашої теми міститься у фондах Інституту рукописів, Відділі газетних фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Вона стосується церковно-територіальної реорганізації та вимог духовенства до української влади у питаннях здійснення державної політики [72–75].

Досить цікавий матеріал, що висвітлює більшовицьку політику по відношенню до православної церкви та духовенства Катеринославщини знаходиться у фондах 1 та 59 ЦДАГО України [46–53]. Зокрема, фонд 59 містить спогади учасників революційних подій про ставлення більшовиків до РПЦ на теренах Катеринославської єпархії в 1917–1920 рр. [53; 56].

Доповнюють віднайдений фактологічний масив у центральних архівах відомості з Державного архіву Дніпропетровської області. Так, нами було опрацьовано фонди Катеринославської духовної консисторії [66], Дорожнього політичного відділу Єкатерининської залізниці [68], Відділу управління Нікопольського виконавчого комітету Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів Катеринославської губернії [69]. Поряд із цим було опрацьовано частково джерельний матеріал Державного архіву Донецької області [70–71]. Наведений перелік фондів проливає світло

на фінансово-матеріальне забезпечення духовенства, українізацію церковного богослужіння в єпархії.

Усього в дисертаційному дослідженні використані матеріали 18 фондів (75 справ) різного рівня архівів України. Архівні джерела мають ряд істотних переваг над іншими видами джерел: по-перше, фактологічний матеріал, що міститься у різного роду документах, не надто піддавався суб'єктивному впливу його творців; по-друге, рівень достовірності таких матеріалів викликає більшу довіру, ніж, наприклад, наративний комплекс. Недоліком та своєрідною особливістю неопублікованого масиву джерел з нашої проблематики є їх фрагментарність та розпорошеність. Лише у сукупності вони дають змогу реконструювати становище Катеринославської єпархії періоду 1917–1920 рр.

Зазначений вище архівний масив матеріалу варто розглядати, спираючись на найбільш вживану в новітніх історичних дослідженнях типолого-видову класифікацію історичних джерел [190, с. 13–14]. Виходячи зі ступеню вірогідності та верифікаційних властивостей джерел, виділяємо з-поміж них *документальні*, *наративні* (мемуари й спогади) та *періодичні видання*.

Переважну більшість матеріалів дисертаційної роботи становлять документальні джерела, серед яких виділяємо за джерелом походження *державні* (центрально-виконавчих і законодавчих органів влади України та Росії) й *церковні* (вищої та єпархіальної церковної влади).

За змістом та структурою серед джерел державного походження можна виокремити *законодавчі акти* та *діловодну документацію*.

Важливими з погляду інформаційних можливостей та простеження взаємовідносин церкви і держави є саме законодавчі акти. Ця нормативно-правова база представлена декретами, універсалами, законами й законопроектами, постановами українських урядів – УЦР, гетьманату

П. Скоропадського, Директорії УНР; Тимчасового уряду Росії, адміністрації генерала А. Денікіна, радянської влади [17; 35; 64; 69].

Найпершими законодавчими актами були документи, ухвалені Тимчасовим урядом Росії – «Постанова про скасування віросповідних і національних обмежень» від 20 березня 1917 р. та «Закон про свободу совісті та віросповідання» ухвалений 14 липня 1917 р. [96]. Ці два документи визначали лінію державної політики щодо церкви. Ними проголошувалося, що в Росії державної релігії немає, кожен має право на вільне віросповідання. Однак загадані правові акти не передбачали відділення церкви від держави.

Іншу групу нормативно-правових актів 1917–1920 рр. становлять різного роду документи української влади. Вельми цікавим для нашого дослідження є Третій Універсал УЦР від 7 (20) листопада 1917 р. [101], яким передбачалося розширення української влади і на територію Катеринославської губернії, яка до цього часу перебувала під безпосереднім управлінням Тимчасового уряду Росії. Таким чином, згадана дата стала межею, після якої на територію епархії поширювалося українське законодавство та юрисдикція Департаменту Сповідань Міністерства внутрішніх справ УЦР. Також важливе значення має постанова УЦР від 22 березня 1917 р., якою проголошувався курс на українізацію усіх сфер суспільного життя, у тому числі – церкви [92].

У контексті згаданого питання економічного забезпечення православного духовенства розкриває закон «Про асигнування коштів для допомоги православному духовенству» [17], розроблений Міністерством Сповідань у квітні 1919 р. та ухвалений Радою Міністрів УНР. Це засвідчує, що державна влада все ж піклувалася про становище служителів церкви, не залишаючи їх сам-на-сам з проблемами.

Добу гетьманату П. Скоропадського характеризує досить жвава законотворча діяльність, спрямована на покращення становища православної церкви та духовенства. Яскравим приміром тому є закон «Про тимчасовий

державний устрій України», затверджений гетьманом 29 квітня 1918 р. Принциповим моментом цього документу було те, що в статті 9 зазначалося «першою в Українській Державі є віра християнська, православна». Ця теза і визначала державно-церковні відносини періоду гетьманату [82].

Заслуговує на увагу також постанова Ради Міністрів Української Держави «Про матеріальне забезпечення духовенства», згідно з якою передбачалося виділити кожній єпархії кошти для надання фінансової допомоги служителям церкви у зв'язку з дорожнечою найнеобхідніших товарів першого вжитку. Кошти були виділені і на потреби Катеринославської єпархії [76].

З утвердженням влади Директорії та відновлення УНР розпочалися процеси щодо створення УАПЦ. У річці цього 1 січня 1919 р. було ухвалено закон «Про верховне управління Української Православної Автокефальної Синодальної Церкви» [94; 97]. Цей документ скасовував залежність української церкви від Московського Патріархату та його органів влади. Продовжувався також курс на українізацію церковного життя, що було закріплено постановою Директорії від 1 січня 1919 р.

Досить цікавою є група законодавчих джерел радянської влади Росії та України, репрезентована декретами, законами, постановами вищих законодавчих та виконавчих органів влади: РНК РРФСР та її комісаріатів, Тимчасового робітничо-селянського уряду України, ЦК ВКП (б) [79; 83; 96]. Здебільшого ці документи вже опубліковані, утім вони добре розкривають антирелігійну політику більшовиків по відношенню до церкви. Серед згаданих актів особливе місце належить декретам та законам радянської влади – «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» (1918 р.) та його український аналог 1919 р., «Про набатний дзвін» (1918 р.). Як правило, дія зазначених актів первинно поширювалася лише на території РРФСР, а пізніше вони без змін адаптувалися і на території України місцевими органами більшовицької влади. Так, у наведених вище фондах

ДАДО містяться якраз інструкції та вказівки радянських керівників місцевим осередкам влади щодо застосування на практиці цих згаданих декретів у Катеринославській єпархії [69].

Останню групу законодавчих пам'яток становлять акти адміністрації ЗСПР. Безпосередньо дотичним до нашої теми є «Тимчасове положення про управління зайнятими територіями» від 3 вересня 1918 р., що визначало пріоритети та напрямки політики щодо церкви, зокрема, на Катеринославщині, а також проголошувало православ'я офіційною релігією [99].

Загалом комплекс законодавчих актів характеризується своєю множинністю та дозволяє вивчити характер та офіційну позицію конкретної влади щодо церковного питання.

Опрацьовані в результаті евристичної роботи фонди центральних (ЦДАВО і ЦДАГО), а також державних архівів Дніпропетровської та Донецької областей виявили різноманітність неопублікованої діловодної документації державних органів влади. Серед цього комплексу виділяємо *розпорядчу, статистично-облікову та звітну групи*.

До першої групи належать таємні циркуляри та інструкції з Москви, директивні вказівки про організацію роботи відділів друку та інформації, культпросвіти виконавчих комітетів Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів на Катеринославщині (Ф. Р.1013 та 5016 – ДАДО, Ф. 1 – ЦДАГО) [67–69]. Ці нормативні акти були типовими для територій, на яких утверджувалася більшовицька влада. Подібні документи регламентували функціонування церкви до початку 1920 р., тобто, утвердження радянського режиму на українських теренах. Принагідно зазначимо, що виконання зазначених циркулярів та вказівок часто саботувалося місцевими партійними керівниками, які, зважаючи на своє хитке положення, не бажали йти на конфлікт з населенням.

Значний комплекс займають також розпорядчі документи релігійних органів української влади – Департаменту Сповідань при Міністерстві внутрішніх справ УЦР, Міністерства Сповідань гетьманського уряду та Директорії УНР, що зберігаються у фондах ЦДАВО – 1071, 1072 [4–6; 9; 10; 14; 17; 26]. Серед таких актів відзначимо накази, обіжники та інструкції згаданих структур до Катеринославської духовної консисторії та правлячого єпископа. Ці документи урегульовують різноманітні аспекти церковного життя – погодження щодо звільнення та призначення вчителів, ректорів духовних навчальних закладів, членів духовної консисторії; вимоги щодо поминання української держави, влади та її війська під час богослужінь та заборони поминати Росію та Тимчасовий уряд; обіжники щодо збору статистичних відомостей про кількість білого та чорного духовенства в єпархії, церковно-монастирської землі, монастирів і церков з молитовними будинками. Така документація допомагає повніше виявити недоліки, що були притаманні державним органам влади у здійсненні церковної політики. Приміром, завдяки цьому дізнаємося, що українізація церковного життя на Катеринославщині за доби УЦР відбувалася досить мляво, фактично саботувалися вимоги щодо не поминання за богослужінням Росії.

У сукупності із законодавчими актами ця група документів дає змогу об'єктивно простежити діяльність органів влади, які відповідали за релігійний сектор та визначити їх компетенційну сферу, яку, до речі, вони часто і переходили, на пряму втручаючись у церковне життя.

Не менш важливою є статистично-облікова група документів, яка міститься переважно у фонді ЦДАВО 1071 [11; 18], представлена відомостями та списками монахів, церковного майна, кліру Катеринославської єпархії. Вельми цікавими є списки церковних благочинних округів з відомостями про наявність церков, каплиць, церковної та монастирської землі. Вивченню соціально-економічної діяльності допомагають фінансові звіти та таблиці церковних прибутків та витрат по

повітах, прибутки та видатки на утримання духовних навчальних закладів та платню священнослужителям.

Загалом цей шар статистично-облікової документації дозволяє простежити тенденції у змінах, що відбувалися у складі духовенства, що перебувало на дійсній службі та поза штатом, кількості церков, монастирської землі, кількості осіб православного віросповідання в єпархії тощо.

Досить інформативними є облікові відомості складу Катеринославської духовної консисторії за 1917–1918 рр., списки учасників від єпархії на Всеукраїнському Церковному Соборі 1918 р. [7; 19; 20].

Узагальнюючий характер притаманний документам звітної групи, які охоплюють величезний спектр проблем як внутрішньо-церковного життя, так і державно-церковних відносин. Як правило, такі джерела містять оброблену інформацію про виконання певних наказів чи вимог єпархіальними структурами. Звітна документація завжди забезпечувалася супровідним листом представників Катеринославської духовної консисторії або самого владики. Матеріали такого роду містять дані, наприклад, про хід українізації церковного життя в єпархії, складання списків призовників, кошториси по утриманню духовної консисторії тощо [25; 66].

Таким чином, діловодна документація віддзеркалює взаємовідносини держави і церкви, дозволяє простежити їх інтенсивність. Варто відзначити, що такі джерела не завжди є достовірними та піддаються верифікації, тому варто пам'ятати про критичний підхід до такого матеріалу.

Невід'ємну компоненту дослідження становлять власне *документи православної церкви* – опубліковані або збережені в архівних фондах [33; 57–59; 75]. У цьому контексті варто відзначити джерела, введені до наукового обігу російськими істориками М. Бабкіним [99] та Ю. Фельштинським [91]. Серед них особливу увагу привертають відозви та звернення єпископа Катеринославського і Маріупольського Агапіта до пастви у березні–квітні

1917 р., вітальні телеграми надзвичайних з'їздів духовенства та мирян на адресу державних діячів Тимчасового уряду, Державної Думи Росії.

Іншу групу документів становлять обіжники духовної консисторії до владних структур української влади та Св. Синоду, благочинних єпархії, вікарних єпископів. У них єпархіальна влада вимагала виконання від підлеглих покладених на них обов'язків щодо збору статистичних церковних відомостей, сумлінного здійснення богослужінь, вчасного надсилання коштів до єпархіальної скарбниці тощо [5; 10; 58].

Цінними для нашого дослідження є також укази та циркуляри Патріарха та Св. Синоду, що врегульовували різні аспекти духовно-релігійного життя, кадрові питання церкви. Близькими за змістом до них є циркуляри та звіти Катеринославської духовної консисторії, резолюції й постанови єпархіальних з'їздів кліру та мирян [80; 81]. Показовими у цьому плані є «Діяння Катеринославського єпархіального зібрання представників кліру і мирян православної церкви 21–22 березня 1917 р.», у яких міститься досить багато резолюцій, що регулюють питання богослужіння, виборності нижчих представників кліру, відношення духовенства та мирян до Лютневої революції 1917 р. та політики Тимчасового уряду Росії [80].

Особливе місце у розумінні відновлення церковної соборноправності та вирішення ряду назрілих проблем посідають діяння Всеукраїнського Церковного Собору 1918 р. Ми зупинимося лише на неопублікованій його частині. Так, у соборних матеріалах міститься значна кількість листів делегатів від Катеринославщини про виплату їм добових коштів, запитів про квоти на представництво від духовних навчальних закладів, роз'яснень щодо участі у Соборі. Тут же знаходимо і задокументовані виступи архієпископа Агапіта та інших делегатів від єпархії щодо деяких питань роботи цього Собору та церковної організації в Україні [37–42; 60–62]

Загалом цей документальний комплекс є репрезентативним та дає змогу простежити основні тенденції у відносинах Катеринославської єпархії

з державною вертикаллю влади, реакцію православного духовенства на повалення самодержавства, позицію служителів церкви на такі проблеми, як питання автокефалії УПЦ, переклад богослужбової літератури на українську мову [4; 35; 43].

Не менш важливими для дослідження є опубліковані матеріали, що стосуються прямо чи опосередковано нашої теми. Такі джерела містяться у різних збірникових виданнях та представлені переважно нормативними актами влади та масивом церковних документів єпархій. Окремі археографічні збірки, що безпосередньо присвячені досліджуваній темі, відсутні. Як правило, першоджерела, що стосуються даної проблеми, ми знаходимо у загальних радянських [79; 83; 96], українських [84; 85; 94; 95] і російських виданнях [99; 102], присвячених історії РПЦ у цілому. Серед загального переліку наукових видань слід виокремити декілька, які стосуються опосередковано нашого регіону.

Серед таких збірників радянської доби варто відзначити археографічні видання «Под знаменем Великого октября. Документы и материалы» 1957 р. [96], в якому вміщені джерела державного походження, присвячені Запорізькому регіону, який входив до складу Катеринославської єпархії, та «Декреты Советской власти: в 5 т.» 1964 р. [79]. Для нас цікавими є 1–3 томи цього видання, у яких містяться декрети, закони радянської влади періоду 1917–1918 рр.

Не менш важливим є видання 1968 р. під редакцією А. Пащенко [88]. Згадана публікація має для нас наукову цінність, тому що в ній наведені відомості щодо перебування денікінців та впровадження релігійної політики на Катеринославщині. Не можемо не зауважити, що цей збірник вирізняється певною заідеологізованістю та упередженістю, оскільки в ньому подаються лише матеріали, які зображують денікінську владу в негативному світлі. Утім нами віднайдені й документи, які засвідчують про лояльне ставлення духовенства до Добровольчої армії генерала А. Денікіна.

Вагомою публікацією є збірник 1994 р., упорядником якого був М. Губонін [77]. У ньому зібрані усі відозви, укази, звернення, листи патріарха до Св. Синоду та служителів церкви. Також тут містяться матеріали, що висвітлюють репресії проти духовенства.

Особливістю згаданої групи джерел є те, що вони віддзеркалюють зміни у церковно-релігійній сфері, відтворюють державно-церковні відносини у 1917–1918 рр.

Непересічне значення для дослідження мають *нарративні джерела*, що, в своїй більшості, вже опубліковані та належать авторству учасників тогочасних подій – представникам «білого руху», більшовицької влади, українського церковного руху, духовенства. За відсутності значної частини документальних джерел, що були втрачені під час громадянської та Другої світової воєн 1939–1945 рр., вони проливають світло та заповнюють лакуни подій, важких для реконструкції. У сукупності з архівними джерелами цей вид дає змогу більш повно відтворити становище Катеринославської єпархії в 1917–1920 рр. Серед нарративного комплексу за змістом та характером написання творів вирізняємо спогади, які писалися авторами безпосередньо уже після подій, що відбулися, та епістолярії (листування).

Наукову цінність для нашого дослідження мають спогади протопресвітера військового та морського духовенства в армії генерала А. Денікіна Георгія Шавельського, вперше видані в 1954 р., які згодом неодноразово перевидавалися [113]. Автор був безпосереднім учасником та свідком окупації Катеринославщини Добровольчою Армією, скликання Ставропольського собору єпископів 1919 р. Щоденники протопресвітера містять інформацією про діяльність архієпископа Катеринославського і Маріупольського Агапіта (Вишневського).

Не менш інформативними є багатотомні спогади генерала А. Денікіна [109], які хоч і скупі на фактологічний масив, присвячений православній церкві, однак передають атмосферу доби та дають нам загальне уявлення про

тогочасні історичні процеси. Варто відзначити і спогади гетьмана П. Скоропадського, які теж проливають світло на ряд церковних питань.

Яскравим представником українського церковного руху доби 1917–1920 рр. був митрополит Іларіон (Огієнко) – міністр освіти та сповідань за часів УНР. У 2006 р. було опубліковано «Листування митрополита Іларіона (Огієнка)» [262], у якому вміщена епістолярна спадщина, що відображає переписку автора зі знайомими суспільно-політичними діячами. Так, нерідко у його листах ми знаходимо відомості про церковну ситуацію в Україні в означений період, його особисте ставлення до різних аспектів державної політики щодо УПЦ. Така інформація є корисною для нас, тому що вона дає змогу уявити загальне тогочасне суспільно-політичне тло.

Зауважимо, що для згаданого типу джерел часто притаманний суб'єктивізм та упереджене викладення подій, зумовлене певними політичними переконаннями та світоглядно-ідеологічними орієнтирами авторів. Інколи мемуаристи не були безпосередніми учасниками чи свідками подій, а викладали їх з розповідей інших, сприймаючи слова останніх на віру. Тому при вивченні таких творів варто дотримуватись верифікаційного підходу.

У цілому проаналізовані твори є достатньо змістовними, яскраво відображають певні моменти з життя самих авторів, дозволяють відтворити типову для того часу картину державно-церковних відносин.

Важливе місце у висвітленні та всебічному розкритті нашої теми посідають періодичні видання, серед яких виокремлюємо *світські та церковні*.

Церковна періодика репрезентована, переважно, газетами – «Вісник Катеринославського Губернського Комітету Православної Церкви» [124], «Вісник Катеринославського Єпархіального Комітету Православної Церкви» [125–129]. У них ми знаходимо цінну інформацію щодо церковного життя на Катеринославщині. Так, згадані газети першими відобразили реакцію

місцевого духовенства на революційні події 1917 р., ставлення служителів культу до сформованих органів влади в Росії. Нерідко на шпальтах цих друкованих органів точилися дискусії щодо церковних проблем, наприклад, відновлення виборності церковних посад тощо.

Інший блок церковних видань становлять «Катеринославські єпархіальні відомості», які склалися з офіційної та неофіційної частини [115]. Корисною для нас є інформація, що міститься у другій їх частині. Вона відображає буденний плин єпархіального життя, економічне становище духовенства, участь останнього у просвітницько-місіонерській діяльності. У «Відомостях...» також містяться твори церковних авторів на актуальні тогочасні проблеми – виховання патріотизму, любові до вітчизни. У цьому контексті варто згадати і «Катеринославський благовісник», що видавався щомісячно на кошти єпархіальної скарбниці [114], «Катеринославський єпархіальний вісник» [116]. У його випусках містилися проповіді священників, місіонерів на теми морально-духовного виховання парафіян, здорового способу життя тощо.

Більш численними є *газети та вісники світського походження*, що видавалися місцевою владою та громадськими організаціями. Особливу вагу в інформаційній канві займає газета «Придніпровський край» за 1917–1919 рр. [135–160]. Її вагомість пояснюється, перш за все тим, що про деякі події, які відбувалися в єпархії, ми можемо довідатися лише зі шпальтів цього періодичного видання. Приміром, тут є детальні повідомлення про початки українізації церковного життя та освітньої галузі Катеринославщини. Ураховуючи те, що газета видавалася щотижня, а в екстрених ситуаціях – двічі на тиждень, то можемо стверджувати про її інформативність. На сторінках періодики відображалися засідання з'їздів кліру та мирян, ухвалені на них резолюції, постанови. Оскільки протоколи цих зборів збереглися у фрагментарному виді, а більша частина не дійшла до нашого часу, то зазначене інформаційне джерело має значну вагу для нашого

дослідження. Повітове життя регіону відображалося у замітках і статтях «Верхньодніпровської народної газети» [118–123], у яких увага приділялася і церковним подіям Катеринославської єпархії.

Серед преси громадських організацій назвемо «Бюлетень Губернського Виконавчого Комітету громадських організацій» [117], «Голос народу» [130]. У цих вісниках, здебільшого, вміщувалися загально оглядові замітки щодо становища церкви у державі загалом та єпархії зокрема.

Серед друкованих органів світського характеру варто виокремити партійно-пропагандистську радянську періодику, яка на Катеринославщині була представлена газетами «Донецько-Криворізький комуніст» [131], «Відомості Олександрійського воєнно-революційного комітету» [133], «Відомості Катеринославської ради робітничих і солдатських депутатів» [134]. Спільною рисою для них при висвітленні церковної проблематики була антирелігійна спрямованість. На їх сторінках публікувалися ухвалені радянською владою декрети та закони щодо атеїстичної політики, викривалися недоліки духовенства, монахів, критикувалося «неправедне» життя служителів культу Катеринославської єпархії.

У своїй роботі ми також послуговувалися *інформаційно-довідковими виданнями*. Важливе місце серед них посідають «Катеринославський адрес-календар» [106–108], «Енциклопедичний словник Ф. А. Брокгауза та І. А. Ефрона» [105], звідки використовували матеріали про кількість працівників Катеринославської духовної консисторії, їх поіменні списки, відомості про свічкові заводи, статистика щодо православного населення єпархії.

У цілому комплекс періодичних видань є доволі репрезентативним та значно доповнює джерельну базу дослідження. Додамо, що матеріали преси практично до цього часу не введені до наукового обігу та використовуються у даній роботі вперше.

На наш погляд, проаналізований комплекс джерел є репрезентативним відносно поставленої мети та дослідницьких завдань, що дозволяє у повній мірі розкрити соціально-економічну, культурно-просвітницьку діяльність Катеринославської єпархії, її стосунки з різними властями в 1917–1920 рр.

1.3. Методологія та методика дослідження

Питання *методології* досить складне, оскільки саме поняття у вітчизняній науці завдяки методологічному плюралізму тлумачиться по-різному. У зарубіжній науці нормальною практикою є відсутність розмежування методології та методики досліджень. В українській науковій традиції під методологією розуміють, перш за все, вчення про методи пізнання або певну систему наукових принципів, необхідних для здійснення дослідження та вибір сукупності пізнавальних засобів, методів, прийомів. *Методику* ж тлумачать як сукупність дослідницьких прийомів, включаючи техніку й різні операції з фактологічним матеріалом [302, с. 109–111].

Під методологією дослідження ми розуміємо систему організації, регулювання і здійснення наукової діяльності, відповідні принципи і методи наукового пізнання, які сприяють визначенню найефективнішого шляху досягнення мети дослідження [352, с. 4].

Методологічні засади досліджуваної теми ґрунтуються на принципах *історизму, об'єктивності, науковості*. Увесь цей спектр дозволяє максимально точно реконструювати суспільно-політичне та економічне становище, культурно-національний напрям діяльності духовенства Катеринославської єпархії та слугує основою для отримання вірогідних результатів дослідження.

Сутність принципу історизму розкривається через аналіз його змісту, висвітлення подій та явищ у логіко-хронологічній послідовності з урахуванням взаємозв'язку всіх елементів історичного розвитку, характеристику методів й інших пізнавальних процедур. Він надає

можливість наукового передбачення в пізнавальній діяльності, зокрема, виявлення закономірностей у розвитку відносин духовенства Катеринославської єпархії з різною владою впродовж 1917–1920 рр.

Принцип об'єктивності полягає у використанні всієї повноти історичних джерел, у розкритті взаємозв'язку всіх історичних фактів. Так, він дозволяє у роботі застосувати різноманітний джерельний та історіографічний матеріали, неупереджено його проаналізувати та дійти об'єктивних висновків щодо становища Катеринославської єпархії у досліджувану добу.

Принцип науковості передбачає правдиву інтерпретацію історичних подій, явищ, процесів, вивчення сучасних наукових розробок з нашої теми. З його допомогою ми однаково використовували досягнення радянської, української та зарубіжної історіографії при дослідженні культурно-просвітницької, соціально-економічної діяльності Катеринославської єпархії.

Реалізація зазначених принципів пов'язана із застосуванням комплексу як *загальнонаукових* (історичного, логічного, комплексно-аналітичного), так і *конкретно-історичних* (синхронного, діахронного, історико-порівняльного, історико-генетичного) та *спеціальних методів* (статистичного, термінологічного аналізу).

За допомогою логічного, історичного та комплексно-аналітичного методів характеризується загальне становище Катеринославської єпархії РПЦ у 1917–1920 рр., простежуються основні тенденції та якісні зміни у розвитку взаємовідносин духовенства та політичних сил. Використання зазначених методів дало змогу прийти до висновків, що відносини служителів культу з різними політичними силами ґрунтувалися на взаємній користі та були плідними до тих пір, доки церква користувалася покровительством певної влади, а остання не втручалася у духовні справи.

Застосування конкретно-історичних методів у сукупності із загальнонауковими методами значно розширює пізнавальні можливості перших.

Так, синхронний метод сприяв відтворенню різнопланової діяльності духовенства на всій території Катеринославської єпархії РПЦ в умовах перебування при владі українських урядів, більшовиків, адміністрації ЗСПР. Також досліджено події, що відбувалися не лише на Катеринославщині у 1917–1920 рр., але, для порівняння, і в Київській єпархії, що дозволяє їх проаналізувати та співставити.

Діахронний метод послугував для виявлення закономірностей та відмінностей у поведінці духовенства Катеринославської єпархії під час різних політичних режимів 1917–1920 рр., простеження зміни державної політики українських урядів по відношенню до РПЦ.

Історико-порівняльний метод дозволив співставити заходи різних урядів щодо православної церкви та визначити їх вплив на становище Катеринославської єпархії. Виявлено, що спільним для усіх політичних сил, з якими катеринославське православне духовництво співпрацювало чи намагалося установити контакти у площині церковно-державних відносин, було намагання влади поставити під контроль православну церкву та диктувати їй свої умови, натомість як сама ж РПЦ активно чинила цьому опір, однак не відмовлялася користуватися підтримкою політичного покровителя, бодай і тимчасовою.

Історико-генетичний метод послужив підґрунтям для з'ясування рефлексії єпархіального духовенства на різні суспільно-політичні події, причини неоднозначного ставлення до тих чи інших властей, мотиви репресивних заходів як більшовицьких, так і білогвардійських властей до православних служителів церкви.

Використання у дослідженні значного масиву цифрової інформації спонукало нас до застосування статистичного методу. За його допомогою було проведено підрахунок та аналіз кількості церков і молитовних будинків, монастирів, білого й чорного духовенства, площ церковно-монастирського землеволодіння, кількості православного населення єпархії, визначено

показники смертності/народжуваності серед православних парафіян, економічного становища Катеринославської єпархії.

Допоміжним є метод термінологічного аналізу, суть якого полягає в аналізі та роз'ясненні термінів, що використовуються у дослідженні – хіротонія, автокефалія, інтердикт, соборноправність, єпархія, вікаріатство.

Особливістю дисертаційної роботи є застосування регіонального підходу, який допоміг сфокусувати увагу на особливостях взаємин духовенства і віруючих Катеринославської єпархії РПЦ з різними властями в рамках визначеного часового діапазону. Територія стала ареною найзапеклішої боротьби за владу, а тому саме тут найяскравіше проявилися усі складнощі життя/виживання/адаптації та діяльності православної церкви в умовах різних політичних режимів.

Отже, використання в дисертаційній роботі широкого спектру теоретико-методологічного інструментарію дозволило провести історичне дослідження і виконати поставлені в роботі дослідницькі завдання.

Висновок до розділу 1

Таким чином, проаналізований пласт історіографічних праць 1920–2000-х рр. дозволяє схематично їх поділити на радянську історіографію (роботи російських та українських авторів 1917–1980-х рр.), надбання сучасних українських дослідників (1991 – до теперішнього часу), наукові доробки зарубіжних авторів.

Натомість спеціальних робіт, присвячених нашій темі немає, що і спонукало автора до її обрання та комплексного наукового дослідження.

Радянська історіографія є найбільшим масивом за часовим діапазоном (1917–1980-і рр.). Загальними рисами праць цієї доби є необ'єктивне висвітлення церковної історії, нерідко навмисно перекручене. Духовенство

апріорі подавалося як вороже до радянської влади, що проводило «контрреволюційну боротьбу», виступало за відновлення старого царського режиму. У загальному контексті таких праць міститься інформація щодо реагування служителів церкви та вірян на антицерковну політику більшовиків у Катеринославській єпархії.

Наукові доробки сучасних українських дослідників характеризуються розширенням тематики досліджень та широким залученням історичних джерел. У зв'язку з цим, у багатьох роботах, що були опубліковані в 1990-і роки та присвячені історії церкви 1917–1920 рр., містяться відомості, що проливають частково світло на матеріальне становище духовенства Катеринославської єпархії, її церковно-територіальну організацію, проблеми українізації богослужіння.

Представники зарубіжної історіографії в основному вивчали історію РПЦ загалом, не зупиняючись на єпархіальних особливостях. Лише масив праць сучасних російських дослідників дозволяє частково відтворити реакцію православного духовенства Катеринославської єпархії на події Лютневої революції 1917 р., установа влади Тимчасового уряду в Росії, відносини єпархіального духовенства з адміністрацією ЗСПР.

Недостатнє вивчення проблеми в науковій літературі спонукало до залучення широкого кола опублікованих та архівних джерел з обласних та центральних архівосховищ України. Залучений у роботі джерельний масив посилює дослідницькі можливості автора щодо всебічного й об'єктивного висвітлення предмету та об'єкту дослідження.

РОЗДІЛ 2

РЕФЛЕКСІЯ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ НА ЛЮТНЕВУ РЕВОЛЮЦІЮ 1917 р. ТА ПОЛІТИКУ ТИМЧАСОВОГО УРЯДУ РОСІЇ

2.1. Катеринославська єпархія напередодні та після Лютневої революції 1917 р.

Відлік історії Катеринославської єпархії традиційно ведеться від 9 вересня 1775 р., коли указом імператриці Катерини II було створено Слов'янську та Херсонську єпархію. Незабаром, 2 листопада 1786 р. її перейменували у Катеринославську, а в 1797 р. архієрейську кафедру перенесли до губернського міста. За доби правління Павла I єпархія стала називатися Новоросійською, а кафедральним містом став Новомиргород. У 1803 р. їй знову повернули першоназву – Катеринославська. У цьому статусі вона залишалася до 1926 р., коли місто було перейменовано у Дніпропетровськ, а єпархія – у Дніпропетровську [200, с. 225; 265, с. 103–104].

Традиційно РПЦ поділялася на адміністративно-територіальні округи, звані єпархіями. На початок 1917 р. на українських землях, що входили до складу Російської імперії, нараховувалося дев'ять єпархій: Київська, Харківська, Херсонська, Волинська, Подільська, Чернігівська, Полтавська, Таврійська та Катеринославська (див. дод. В). Особливістю такого устрою церкви було те, що єпархіальні кордони не завжди співпадали з губернським [26, арк. 2; 179, с. 132; 267, с. 207].

Сформувавшись наприкінці XIX ст., церковно-територіальний устрій єпархій не зазнавав серйозних змін аж до початку 1917 р. Та Лютнева революція 1917 р. й падіння царської влади стали своєрідними каталізаторами для проведення давно назрілих внутрішньо церковних

реформ (відновлення патріаршества, перегляд та оновлення парафіяльного, благочинного рівнів управління) [226, с. 242; 267, с. 208].

Управління церковним життям єпархії вимагало чіткої владної вертикалі (див. дод. А). Церковне врядування до 1918 р. базувалося на принципі виборності представників нижчої ієрархії та будувалося за триступневим принципом: вище єпархіальне управління (духовна консисторія та єпископська рада) – благочинні округи – парафії [150, арк. 2].

Катеринославська єпархія безпосередньо підпорядковувалася митрополиту Київському і Галицькому і опосередковано Св. Синоду у Москві. Уся повнота влади в єпархії належала правлячому архієрею, який до 1917 р. призначався указом імператора за схвалення Св. Синоду. Владика на власний розсуд відповідно до вимог Св. Синоду здійснював керівництво ввіреною йому єпархією. Оскільки при призначенні в українські єпархії на цю посаду перевага принципово віддавалася росіянам, то і церковна політика впроваджувалася в переважній більшості без урахування національних інтересів місцевого населення [200, с. 237].

Упродовж 1911–1919 рр. главою Катеринославської єпархії був єпископ, а з 1918 р. – архієпископ. Із 1911 р. владикою Катеринославським та Маріупольським був єпископ Агапіт (Вишневський), діяльність якого справила певний вплив на церковний рух Катеринославщини за доби національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. (див. дод. Б, Є). Уперше за довгий час Катеринославську єпархію очолив етнічний українець. До речі, решта вісім керівників українських єпархій у 1917–1919 рр. були росіянами за походженням [174, с. 228; 314, с. 23].

Архієпископу підпорядковувалися вікарні єпископи, «попечительства» про бідних духовного сану та монастирська братія. До складу єпархіального управління входили правлячий ієрарх, вікарний єпископ та секретар духовної консисторії. Інститут вікаріатства був широко запроваджений в РПЦ у XVIII ст. як допоміжний управлінський та координуючий орган при єпархіальних

архієреях. У залежності від території та населення, в єпархії могло бути від одного до дев'яти вікарних єпископів [217, арк. 121–122].

У 1917–1919 рр. Катеринославська єпархія в територіальному плані поділялася на 5 вікаріатств: Приазовське, Олександрівське і Петропавлівське (1917–1932 рр.), Маріупольське (1919–1924 рр.) та Таганрозьке (1917–1919 рр.). Утім, не завжди вікаріатства очолювали єпископи. При владі Катеринославським було лише два вікарія. Першим вікарієм був єпископ Таганрозький Іоанн. Зважаючи на те, що виникали певні труднощі в управлінні єпархією через її значні географічні рамки, за клопотанням архієпископа Катеринославського і Маріупольського Агапіта указом Св. Синоду від 5 липня 1917 р. була заснована посада другого вікарія Павлоградського, куди призначили архімандрита Євлампія (Краснокутського) [141, арк. 3]. На вікаріїв поклалися обов'язки нагляду за виконанням указів Св. Синоду, згодом і Патріарха, єпархіального архієрея, здійсненням богослужінь у святкові дні, взаємодії з органами управління для будівництва храмів, піклування про організацію парафіяльного життя [142, арк. 3].

Постійно діючим вищим виконавчим органом єпархії до 1918 р. була Катеринославська духовна консисторія, котра поєднувала в собі адміністративно-управлінські функції. Формальним її главою був правлячий єпископ, поточним же управлінням справами опікувався секретар. До її компетенції належали питання, пов'язані з судочинством над церковно- та священнослужителями, розгляд скарг на дії служителів культу, накладення чи зняття з них інтердикту, укладення чи розірвання шлюбу [106, арк. 118].

У 1917–1918 рр. штатний розклад консисторії мав такий вигляд: 3–5 священнослужителів, секретар, 5 столоначальників, скарбник, реєстратор та архіваріус. У 1917 р. склад Катеринославської духовної консисторії був наступним: протоієреї В. Мстиславський, А. Одінцов, А. Березовський, М. Іванов та священник Д. Шнурков; столоначальники – П. Щербаченко,

Є. Котляревський, І. Попов, Є. Цинєв, скарбник А. Кочевський, реєстратор А. Кроткевич та архіваріус І. Кащенко. Секретарем був П. Зорін [107, арк. 111].

У 1918 р. відбулося значне оновлення її персонального складу: кооптованими членами стали протоієреї Є. Краснокутський, П. Доброхотов і В. Лонгвинов, столоначальниками – М. Лотоцький та А. Безклубов. Секретарем було призначено В. Філіповського. Прикметно, що більшість зазначених осіб паралельно обіймали й світські посади в губернській адміністрації (9, с. 34). Задля ефективної роботи серед столоначальників розподілялися обов'язки: перший відав метричним відділом, другий виконував функції розпорядника. Решта перебувала в якості допоміжного штату при перших двох. Важлива роль відводилася консисторному реєстратору, який контролював документообіг, відповідав за збереження документації і виконання рішень та розпоряджень церковної влади. Особливе місце у цій ланці управління посідав скарбник, у віданні якого перебували всі фінансові справи єпархії, зокрема, її підвідомчих і структурних підрозділів (духовні училища, свічкові заводи, різного роду церковні братства та курателі) [108, арк. 261–262].

Духовна консисторія як орган єпархіального управління була надто забюрократизована, що викликало масу питань як у мирян, так і серед самого духовенства. Недарма на Всеросійському Помісному Соборі у Москві в 1917–1918 рр. ця інституція була ліквідована. У зв'язку зі зміною на той час державного ладу в Росії на радянський світські повноваження консисторій відпали, а церковні перейшли до новостворених нових колегіальних органів – єпархіальних рад зі своїми канцеляріями.

Нові органи управління були постійно діючими адміністративно-виконавчими церковними установами, до складу яких входили виборні члени. За їх допомогою єпархіальний архієрей здійснював управління єпархією [145, арк. 3].

Дорадчим органом при єпархіальному архієреєві та духовній консисторії була єпископська рада. Її формування припадає на кінець 1917 р. та пов'язане з утворенням у Києві Всеукраїнської православної церковної ради. У грудні цього ж року у Катеринославі теж було організовано єпархіальну церковну раду. Утім, це була лише формальність, оскільки вона так і не розпочала свою роботу у повній мірі [216, с. 32].

Для вирішення найважливіших церковних питань, пов'язаних з питаннями богослужіння, церковно-територіального устрою, виборності кліру, скликалися збори духовенства та мирян. За рівнем організації виділялися єпархіальні, вікаріатні, міські та благочинні збори. За порядком скликання вони були чергові та позачергові (надзвичайні). У 1917–1919 рр. у Катеринославській єпархії існувала спеціальна передз'їздна комісія, очолювана священником Черновим, на яку покладалися завдання з підготовки ряду питань до розгляду, вироблення та узгодження порядку денного. Як правило, єпархіальні збори скликалися до двох разів на рік. Проте після лютневих подій 1917 р., особливо з другої половини березня, спостерігається небачена раніше активність зборів кліру та мирян для обговорення не лише місцевих справ, але й проблем, викликаних змінами в суспільно-політичному житті держави [166, с. 59].

Упродовж 1917–1919 рр. поряд із виконавчими структурами Катеринославської єпархії діяв контролюючий орган – єпархіальний ревізійний комітет, до складу якого входили 4 членів – священники Орловський (голова), П. Соколовський, І. Разногорський та М. Золошинов. На комітет покладалися завдання щодо здійснення наглядової та ревізійної функції за використанням фінансових ресурсів. Усі грошові звіти з різних відомств єпархії надходили для перевірки та експертизи саме до цієї структури, і лише після цього подавалися на затвердження правлячому архієрею [107, арк. 113].

Середня ланка церковного управління була представлена рівнем благочинних округів. Кожен повіт (у єпархії їх налічувалося вісім) розподілявся на благочинні округи (табл. 2.1) [312, с. 43].

Табл. 2.1

*Благочинні округи Катеринославської єпархії (1917–1919 рр.)**

Назва повіту	Кількість благочинних округів
Катеринославський	5
Верхньодніпровський	3
Маріупольський	3
Новомосковський	4
Павлоградський	4
Бахмутський	5
Олександрівський	3
Слов'яносербський	3
м. Катеринослав	3

До кожного округу єпархії входило від 15 до 20 парафій, при яких існували благочинні ради, що опікувалися, переважно, освітніми та господарчими справами на підлеглих їм територіях [18, арк. 96].

Революційна доба та демократизація суспільного ладу в Росії створили сприятливі умови для реформування парафій як основної ланки церковної організації. До синодальної реформи парафія мала статус самоврядної одиниці. До прав громади належали вибори собі священика й церковного причту, будівництво храмів. При парафіях існували товариства, які займалися культурно-просвітницькою роботою. Але з часом «з допомогою держави» духовне парафіяльне життя атрофувалося, так само, як і було скасовано широкі повноваження віруючих. На початок ХХ ст. церковно-організаційна структура набула ознак жорсткої централізації зі значним бюрократичним штатом. Усунення ж мирян від управління церковними справами робило їх нерідко байдужими до її проблем.

Більшість церковних ієрархів розуміло, щоб надати імпульсу для оживлення церковного життя необхідно, в першу чергу, реформувати

* Складено автором.

парафіяльну структуру. Першим кроком у цьому напрямку стало ухвалення Св. Синодом у Москві 17–21 червня 1917 р. «Тимчасового положення про православну парафію». Цей документ був важливим для РПЦ, передусім, завдяки тому, що він передбачав суттєві зміни в самій організації парафії, взаємовідносинах між церковним кліром та віруючими [78].

За пропозицією професора Н. Д. Кузнецова парафія була визначена як одиниця церковно-публічного характеру, пов'язана з територією. Відношення парафії з правлячим архієреєм не вимірювалося лише її підпорядкуванням останньому. Архієрей був особою, яка морально та духовно впливала на паству й мала вести її по шляху християнського життя [122, арк. 3].

Можна з упевненістю стверджувати, що це «Тимчасове положення...» було революційним проривом для свого часу. По-перше, воно передбачало детально визначену структуру та компетенцію парафіяльних зборів та рад. Відтепер у їх відання передавалося вирішення широкого спектру питань господарського характеру, таких, як організація забезпечення церковно- та священнослужителів необхідним релігійним реманентом, нагляд за церковними будівлями та підтримання їх у належному стані, будівництво церков. По-друге, впорядковувалися відносини парафіяльного кліру з мирянами та визначалася частка участі останніх у житті церкви, але за умови, що «необхідно чітко визначити цей рівень участі». Особливо актуальними питання реорганізації парафіяльного управління були для значних за територією та густонаселених єпархій. Катеринославська єпархія у цьому плані є доволі ілюстративною. Через її масштабність, єпископи не в змозі були активно контролювати усі прояви духовного життя. Тож нерідко серед віруючих єпархії утверджувалася думка про розрив єдності між єпископом та паствою, що негативно відбивалося на становищі самої церкви взагалі [226, с. 11; 72, арк. 11].

Низовий рівень церковно-територіальної організації був репрезентований парафіями. На початку 1917 р. у Катеринославській єпархії їх нараховувалося 673 (табл. 2.2).

Табл. 2.2

*Парафії Катеринославської єпархії (1917–1918 рр.)**

Назва повіту	Кількість парафій
Олександрівський	61
Бахмутський	88
Верхньодніпровський	59
Катеринославський	87
Маріупольський	90
Новомосковський	84
Павлоградський	69
Слов'яносербський	57
м. Ростов-на-Дону	78

Згадані цифри не зазнавали суттєвих змін аж до літа 1919 р., коли в результаті утворення Ростовської єпархії їй була передана частина території Катеринославської (Приазовське вікаріатство). Після цього кількість парафій зменшилася до 630, а відтак і скоротилася кількість православного населення єпархії, про що точних даних немає. Варто зауважити, що кількість парафій була самою низькою з-поміж інших українських парафій. Для порівняння наведемо такі дані: найбільше парафій нараховувалося у Подільській єпархії – 1432, навіть у Київській їх було менше – 1389 [26, арк. 3]. З урахуванням того, що Катеринославщина була густонаселеною, парафіяльна сітка була занадто слабкою.

Кожну парафію очолював священник або протоієрей. Їм підпорядковувався клір, до якого входили як священнослужителі, так і церковнослужителі. Усі вони обиралися та затверджувалися правлячим архієреєм. Останній міг брати до уваги пропозиції парафіян про призначення на посаду певну відому особистість, утім, це було лише декларативною формальністю.

* Складено автором.

Як правило, межі парафії поширювалися на віруючих одного населеного пункту. Та, незважаючи на це, щільність віруючих у єпархії була однією з найвищих. З архівних матеріалів дізнаємося, що одна парафія в 1917–1918 рр. охоплювала в середньому населення 3503 особи, або ж 39 осіб на 1 км². За цими показниками Катеринославська єпархія випереджала навіть Київську, в якій в одній парафії проживало 2502 особи, але православних віруючих на 1 км² було 77. Проте, порівнюючи дві єпархії за подібними показниками, варто не забувати про те, що в Київській було майже вдвічі більше парафій, тому в підсумку кількість віруючих на одну парафію тут менша, а з розрахунку на 1 км² більша, оскільки площа Київської єпархії менша, ніж Катеринославської [79, арк. 34; 99, с. 208].

Катеринославська єпархія була чи не найбільшою за територіальним показником серед усіх українських. Її площа впродовж 1917– середини 1919 р. становила 55705,6 верст квадратних (59426,7 км²). Вона поступалася лише Волинській єпархії, територія якої охоплювала 63368 верст квадратних (67601 км²) та Херсонській з площею 62213 верств квадратних (66369 км²). На значній за масштабами території єпархії проживала доволі значна кількість православного населення. Вона була однією з густонаселених і за цим показником посідала п'яте місце серед українських єпархій (після Київської, Харківської, Чернігівської та Херсонської) [99, с. 124].

Як свідчать статистичні дані, станом на середину 1917 р. православних віруючих у Катеринославській єпархії було 2207204 осіб. У самій же Катеринославській губернії на початок 1917 р. нараховувалося близько 1900926 осіб [235, 120]. При цьому все православне населення українських земель на цей період нараховувало 17498492 [18, арк. 22 зв.].

У 1919 р. кількість осіб православного віросповідання в єпархії вже налічувала 2110356. Порівнюючи чисельність православного населення у 1917 р. та 1919 р., помічаємо, що вона скоротилася на 96848 осіб, і це при тому, що природний приріст населення у цей час був позитивним [18, арк.

21]. Можемо лише припустити, що така негативна тенденція пов'язана з бурхливими подіями громадянської війни на теренах Катеринославщини, внаслідок якої значна кількість людей загинула чи була мобілізована до лав армії, або ж змушена мігрувати на інші більш безпечні для життя території.

За показником щільності населення Катеринославська єпархія посідала третє місце в Російській імперії після В'ятської та Ставропольської єпархій. Це призводило до того, що виникали труднощі у спілкуванні пастви зі своїми архієреями. Сам єпископ безпосередньо спілкувався з невеликою кількістю віруючих, і, передусім, у кафедральнім місті – Катеринославі. Для решти населення єпархії посередником у зв'язку з наступником безперервної благодаті від самих апостолів виступало не завжди сумлінне духовенство, яке часто-густо виконувало свої обов'язки чисто формально [165, с. 490].

З іншого боку, таку формальність можна пояснити надмірною завантаженістю служителів церкви канцелярськими функціями і навіть часом обов'язками поліцейського нагляду. Священики обмежувалися здійсненням богослужінь та відправленням треб. Нерідко квапливість служби, занадто монотонний та невиразний спів й читання проповіді були досить поширеним явищем, що викликало обурення та нарікання серед пастви. Водночас парафіяни скаржилися ще й на слабку церковну мережу. Єпархіальна влада намагалася боротися зі служителями культу, які уникали виконання своїх прямих обов'язків. Так, у 1917 р. до церковного суду було передано справи 74 представників духовенства, а в 1918 р. – 51. Утім, навіть такі екстраординарні заходи не завжди давали бажаний результат [18, арк. 40– 47, 50–57 зв.; 243, с. 174].

Незважаючи на значну щільність парафіян, кількість церков була низькою. З обіжників Катеринославської духовної консисторії до Департаменту православної церкви Міністерства Сповідань дізнаємося, що у 1917 р. церков нараховувалося 759, по повітах їх кількість була різною (табл. 2.3, 2.4).

Табл. 2.3

*Кількість церков у Катеринославській єпархії (1917 р.)**

№ з/п	Найменування церков	Кількість церков, 1917 р.
1	Парафіяльні та ружні	619
2	Домашні та церкви при держустановах	56
3	Одновірні	1
4	Приписні та ліквідовані	63
5	Цвинтарні	8
6	Соборні	11
7	Монастирські	1

Табл. 2.4

Розподіл церков по повітам (Катеринославська єпархія, 1918 р.) [18, арк. 63]

№ з/п	Назва повіту	Кількість церков
1	Олександрівський	63
2	Бахмутський	84
3	Верхньодніпровський	61
4	Катеринославський	67
5	Маріупольський	89
6	Новомосковський	86
7	Павлоградський	67
8	Слов'яносербський	56

Станом на 1919 р. церков всього вже налічувалося 573. Таку суттєву різницю можна пояснити тим, що частина території з м. Ростов-на-Дону Катеринославської єпархії відійшла до створеної у 1919 р. Ростовської єпархії [18, арк. 5 зв., 22].

За даними російського дослідника М. А. Бабкіна, на Катеринославщині одна церква мала обслуговувати територію площею 85,4 км². Середній же радіус парафії, у порівнянні з іншими єпархіями, був низьким і становив 5,2 км [165, с. 489–491].

Якщо ураховувати той факт, що парафія охоплювала один населений пункт, відповідно, як правило, й одну церкву, то спостерігаємо певну інформаційну викривленість у зведених відомостях, які надсилалися Катеринославською духовною консисторією до Міністерства Сповідань, про

* Складено автором.

що останнє неодноразово звертало увагу секретаря консисторії та вимагало роз'яснень. Так, приміром, якщо на 1918 р. в Олександрівському повіті налічувалася 61 парафія, то церков аж 63, і, навпаки, в Катеринославському – 87 парафій, а церков лише 67 [18, арк. 11]. Пояснити таку різницю в даних можна, швидше за все, необережністю в діловодстві з боку посадовців духовної консисторії.

Розбіжності у церковній статистиці, нерідко легковажне ставлення служителів культу до ведення документації стали за клопотанням Міністерства Сповідань Української держави предметом обговорення навіть на Всеукраїнському Православному Церковному Соборі [60, арк. 3–4]. Як результат, було ухвалене рішення, спрямоване на активізацію єпархіальних кроків щодо вдосконалення діловодства та збору статистичних даних. У Катеринославській єпархії у грудні 1918 р. владика навіть дав своє архіпастирське благословення духовенству на виконання ним цієї копіткої роботи [58, арк.1].

Зауважимо, що для значної за географією єпархії з понад двохмільйонним населенням церковна мережа була слабкою. Для порівняння: у Полтавській єпархії, яка була в декілька разів меншою за територіальним показником, було 1311 церков [267, с. 211]. На кінець 1919 р. кількість церков у Катеринославській єпархії взагалі зменшилася до 649, що, вочевидь, було пов'язано з руйнівними наслідками громадянської війни.

Духовні потреби віруючих єпархії задовольняв численний штат служителів культу (табл. 2.5).

Табл. 2.5

*Кількість білого духовенства Катеринославської єпархії (1917 р.)**

№ з/п	Сан	Кількість
1	Протоіереї	47
2	Священики	886
3	Диякони	244
4	Псаломщики	739

*Складено автором.

Усього ж духовна верства єпархії без чернецтва налічувала 9645 осіб (включаючи дружин та дітей служителів культу). За цим показником єпархія займала останнє місце серед українських. На першому ж місці перебувала Київська, духовна верства якої без чернецтва нараховувала 17046 осіб. Усього білого духовенства станом на 1917 р. на українських землях налічувалося 91503 особи [18, арк. 48].

Із обіжника Катеринославської духовної консисторії до Міністерства Сповідань від 12 червня 1918 р. видно, що вище наведені дані зазнали кардинальних змін. Так, церковного кліру на дійсній службі вже налічувалося 1992 особи, а за розписом – ще 217 [18, арк. 4 зв.]. Подібне стрімке зростання чисельності служителів церкви можна пояснити кількома причинами. По-перше, у зазначений період на Катеринославщині поперемінно панували війська генерала А. Денікіна, в лавах яких налічувалася значна кількість військових священиків – капеланів та, які були занесені місцевою церковною владою до загальних відомостей про кількість церковного кліру. По-друге, у зведених відомостях за 1917 р. мова йде лише про кількість духовенства, що перебувало на дійсній службі без урахування кліру за розписом, а у відомостях за 1918 р. ці дані висвітлювали, через що і спостерігається така суттєва різниця у наведеній статистиці (табл. 2.6).

Табл. 2.6

*Кількість білого духовенства Катеринославської єпархії (1918 р.)**

№ з/п	Сан	Кількість поза штатом	Кількість за штатом
1	Протоіереї	0	0
2	Священики	952	92
3	Диякони	106	34
4	Псаломщики	934	91

Зважаючи на просторовість Катеринославської єпархії та її густонаселеність подібний штат духовенства був усе ж досить убогим. Так, для порівняння, у Чернігівській єпархії, в декілька разів меншій за

*Складено автором.

територією, ніж Катеринославська, налічувалося лише на дійсній службі 2583 клірики [18, арк. 4].

Поряд із церквами важливу духовну роль для православних віруючих відігравали монастирі та скити. У Катеринославській єпархії впродовж 1917–початку 1920 року їх нараховувалося 12, з них – 5 чоловічих: Катеринославський архієрейський будинок, Самарський позаміський архієрейський будинок поблизу м. Новомосковськ, Свято-Троїцький монастир Павлоградського повіту, Свято-Троїцько-Олексіївське подвір'я в м. Луганці та Самарський Миколаївський скит Верхньодніпровського повіту та сім – жіночих: Тихвинський монастир поблизу м. Катеринослава, Йосифовський монастир Новомосковського повіту, Скит в ім'я ікони Божої Матері «Усіх Скорбящих Радості», Знаменський монастир Олександрівського повіту, Світловська Трьохсвятительська жіноча община Павлоградського повіту та Троїце-Олексіївська жіноча община в м. Ростов-на-Дону [18, арк. 66–68; 200, с. 41].

Як правило, настоятелями монастирів були вікарні єпископи. Але траплялося іноді і так, що для всіх єпископів не вистачало монастирських посад. Вихід з цієї ситуації було знайдено на Всеукраїнському церковному соборі єпископів у 1918 р., де архієпископ Катеринославський і Маріупольський Агапіт запропонував надати право вікарним єпископам, що залишилися без монастирів, бути настоятелями повітових соборів, щоб мати засоби для існування. Така пропозиція віталася Собором та була затверджена, про що було направлено указ митрополиту Київському і Галицькому Антонію для виконання [57, арк. 1].

У катеринославських монастирях упродовж 1917–1918 рр. у чернечому постризі перебувало 964 монахи й монахині, а також було 710 осіб послушників, які готувалися прийняти обітницю монаха. У вказаний період у цілому по українських єпархіяx налічувалося 10600 ченців, тобто, частка Катеринославської єпархії становила 9 відсотків [18, арк. 66].

Саме зі складу чернецтва рекрутувалися представники вищої церковної ієрархії. Тому на монастирі поширювалася безпосередньо юрисдикція правлячого архієрея. У адміністративному плані вони входили до спеціальних монастирських благочинній, яких упродовж 1917–1919 рр. в єпархії нараховувалося два і які перебували під постійним контролем настоятеля та правлячого владики [200, с. 41–42].

Знаковою подією було створення 29 квітня 1918 р. Міністерства Сповідань. Цей орган виступав своєрідним посередником у відносинах між державою та релігійними організаціями на найвищому рівні. Проте авторитетом серед духовенства Міністерство не користувалося. По-перше, у свідомості служителів культу воно асоціювалося з царським Св. Синодом, а його очільник – з обер-прокурором. До того ж, вище духовенство зауважувало, що перший наділений «такими правами й повноваженнями в Церкві, яких ніколи не мав Обер-прокурор». По-друге, невдоволення викликала необдумана релігійна політика держави. Міністерство оточило себе вигнаними керівництвом РПЦ чиновниками, секретарями духовних консисторій, звільненими викладачами та ректорами духовних семінарій, священиками, на яких був накладений інтердикт [75, арк. 4–5].

При Міністерстві діяв Департамент православної церкви (далі – Департамент). Завдяки організації цієї структури активізувалися зусилля в єпархії по збору та систематизації даних щодо життєдіяльності церкви. Зауважимо, що діловодство не завжди перебувало на належному рівні. Зокрема, подібні недоліки нерідко проявлялися в єпархії у 1917–1919 рр., про що неодноразово секретар Катеринославської духовної консисторії повідомляв директора Департаменту [18, арк. 2]. На наш погляд, таку ситуацію можна пояснити тогочасними суспільно-політичними умовами, постійною зміною влади та значною протяжністю кордонів єпархії, які нерідко знаходилися під різними юрисдикційними впливами політичних сил, що унеможливило ефективне управління церковним життям єпархії.

У 1919 р. відбулися значні територіальні зміни у структурі Катеринославської єпархії. За рішенням Ставропольського церковного собору, що відбувся у травні 1919 р., територія Приазовського вікаріатства відійшла до новоствореної Ростовської єпархії [306, с. 124]. Як наслідок, була виведена з-під юрисдикції катеринославського владика територія м. Ростова-на-Дону з округом Війська Донського та м. Нахичевань, що викликало невдоволення місцевого архієрея. Владика протестував проти такого свавільного рішення, оскільки ці землі приносили чи не найбільший серед інших парафій щорічний грошовий прибуток. Архієпископ Агапіт навіть заявив, що «він не підкориться рішенню Собору, якщо таке відбудеться», та все ж, врешті-решт, підкорився [113, с. 342–343; 328, с. 85].

За рахунок такої територіальної трансформації Катеринославська єпархія набула кордонів, що відповідали межам однойменної губернії, проте втратила значну кількість духовенства, яке переходило під юрисдикцію єпископа Ростовського і Таганрозького.

Разом із тим, на територію Катеринославської єпархії влітку 1919 р. поширювалася юрисдикція ТВЦУ на Півдні Росії, оскільки було втрачено зв'язки місцевих єпархій з Патріархом Тихоном. За ініціативи адміністрації А. Денікіна, цьому органу передавалося вся церковна влада до відновлення відносин з Патріархом Московським [174, с. 229].

Проаналізовані церковно-територіальні зміни відбувалися у загальному річищі реформування усієї організації РПЦ. У пореволюційну добу актуальними на порядку денному стали питання видозміни церковного управління. Якщо відразу після лютневої революції 1917 р. була здійснена спроба реорганізувати парафіяльне життя, то до єпархіальної владної вертикалі черга так і не дійшла. Значна кількість єпархій, занадто обтяжливий бюрократичний церковний апарат, який радше виконував функції не посередника між Богом і віруючими, а державного механізму, байдуже ставлення священнослужителів до своїх обов'язків – усе це тільки

ускладнювало й без того вкрай непросте становище церкви. Розуміючи усю драматичність ситуації, значна частина прогресивно налаштованого вищого духовенства усвідомлювала це як першочергову необхідність задля оновлення й спасіння РПЦ. Відтак, ще на початку 1917 р. під керівництвом князя Олексій Ширінського-Шихматова, колишнього обер-прокурора Св. Синоду, було розроблено та розіслано в усі єпархії «керуючі правила», що визначали шлях і головні питання для їх попереднього обговорення [72, арк. 4]. З цією метою у Катеринославській єпархії при правлячому архієреї була створена спеціальна комісія, яка мала напрацювати власні пропозиції щодо зазначеної реформи.

Згідно з проектом реформи, пропонувалося усю РПЦ поділити на декілька церковних округів, з яких кожен мав би свій центр, куди можна було б звертатися в особливих випадках церковного життя за порадами, роз'ясненнями та вказівками. З метою оптимізації управління церковними справами під керівництвом Св. Синоду намагалося запровадити на всій території Російської імперії від семи до дев'яти округів. Катеринославська єпархія разом із іншими мала входити до Київського округу. На чолі цієї адміністративно-територіальної одиниці передбачалося поставити митрополита, архієпископа чи єпископа з особливими привілеями [73, арк. 1, 2 зв., 3 зв.].

У кожному окрузі, за прикладом єпископів древньої церкви, надавалося право збиратися преосвященим архієреям щорічно або раз на два роки. Головуючий єпископ мав щоразу доповідати про час таких зборів Св. Синоду. Владики єпархій, які входили до округу, мали обирати головного ієрарха. Йому належало лише право головування на зборах єпископів. У решті питань кожен архієрей самостійно здійснював би керівництво своєю єпархією. Демократичність поглядів вищих ієрархів, які розробляли проект єпархіальної реформи, передбачала навіть вибори глави єпархії на

окружному соборі з подальшим затвердженням його Св. Синодом [72, арк. 7; 73, арк. 4 зв.].

На окружних зборах єпископи мали право обговорювати, головним чином, церковні справи та потреби своєї пастви й відшукувати колективно найбільш оптимальні підходи до вирішення назрілих проблем. Неабиякого значення святі отці мали надавати підвищенню релігійно-морального рівня своєї пастви, нещадно боротися з «церковними недугами», які слугують підґрунтям для розколу, сектантами [73, арк. 5].

Запропонована реформа церковного управління, перш за все, мала на меті децентралізацію єпархіальної влади, розширення прав місцевих архієреїв, активне залучення парафіян до управління церковним життям, аж до участі в виборах глави єпархії. Однак, більша частина вищого духовенства, сповідуючи консервативний підхід, не готова була поступитися своїми принципами, і вбачала недоречність такої реорганізації РПЦ.

Та все ж під тиском національного церковного руху в Україні Всеросійський Помісний Собор ухвалив «Положення про церковні округи православної церкви на Україні». Згідно з ним, у межах Катеринославської, Херсонської, Кишинівської та Таврійської єпархій утворювався Херсонський церковний (митрополичий) округ. Усього ж передбачалося організувати на українських землях три таких округи. Однак повністю реалізувати цю ідею так і не вдалося [36, арк. 18].

Таким чином, у досліджувану добу відбулися значні зміни в організації церковно-територіальної структури Катеринославської єпархії. Усі трансформації відбувалися в руслі єдиного підходу до реформування православної церкви на постімперському просторі, але суспільно-політична ситуація, що панувала на Катеринославщині, не давала можливості повністю завершити розпочаті починання.

Проголошена політика церковного оновлення мала на меті оживити, передусім, парафіяльне життя. І не випадково ставка робилася на парафії, тому що це була основа всієї церковної структури. Успіхом такі зусилля на Катеринославщині увінчалися частково. Залучення мирян до управління церквою насправді залишилося декларативною заявою, так само як і пропагування та втілення на практиці принципу виборності на вакантні посади церковно- та священнослужителів. Адже консервативно налаштоване духовенство не завжди ладне було ділитися своєю владою зі світськими представниками.

Принциповим моментом організації єпархіального управління було те, що рішення, які ухвалювалися, приміром, Св. Синодом та Патріархом у Москві відносно важливих аспектів церковного життя, втілювалися тут нерідко з великим запізненням, або й взагалі не виконувалися. Натомість єпархіальна влада перебирала ініціативу в свої руки, ухвалюючи резолюції, які поглиблювали ще більше прірву між православними віруючими та духовенством. Скасування виборного начала в єпархії в 1918 р. свідчить яскравим тому прикладом.

З цього моменту у Катеринославській єпархії простежуються тенденції до централізації управління церковними справами, помітно посилилася роль єпархіального архієрея.

2.2. Православне духовенство у вирі революційних подій

РПЦ до початку 1917 р. була частиною державного механізму Російської імперії. Становище її ускладнювалося внутрішньосистемною кризою, обумовленою відсутністю патріаршого інституту та надмірним контролем і втручанням царської влади у релігійні справи. Лютнева революція 1917 р. створила сприятливі умови для визначення шляхів подальшого розвитку церкви. Духовенству довелося в досить складних

умовах відстоювати право на її існування як окремої від держави інституції. Драма полягала в тому, що революція в Росії відбулася без участі РПЦ; навпаки, політичні сили, що претендували на здобуття влади, часто виступали проти останньої, що сприяло підриву її позицій в суспільстві [148, арк. 3; 241, с. 13].

Події лютого 1917 р. та повалення царизму відкрили нову сторінку у розвитку церковно-державних відносин. РПЦ, нарешті, отримала можливість позбавитися від державної опіки, що інколи доходила до абсурду [63, арк. 2]. В історії церкви розпочався перспективний період вибудови відносин з Тимчасовим урядом. Православне духовенство відкрито заявило про шкоду, яку приносила царська влада Росії церкві, про свою позицію по відношенню до революційних подій [166, с. 2–5; 305].

Влада, яка будувалася та утверджувалася «по указу його імператорської величності», з відміною цієї «величності» опинилась позбавленою своєї опори та втратила підґрунтя для існування. В усіх кінцях Росії служителі церкви почали обговорювати революційні події. Одними із перших такі обговорення розпочалися на Катеринославщині, яка до того часу ще не забула «переказів вільної Запорізької Січі» [80, арк. 3].

Підсумки Лютневої революції служителі церкви Катеринославської єпархії почали колегіально обговорювати вже через декілька днів після її завершення. Спостерігалася неоднозначність у поглядах пересічних священнослужителів та ієрархів церкви щодо зазначених подій. На формування власної думки рядових священиків про революційні події впливало декілька факторів. По-перше, позиція Св. Синоду, розпорядженням якого відповідно до внутрішньої дисципліни підкорялися клірики. Незважаючи на відречення від престолу імператора Миколи II, у церквах єпархії під час богослужінь ще деякий час поминалася царська родина [172, с. 63]. Владика Агапіт у телеграмі до Св. Синоду від 4 березня 1917 р. прохав указівок на поминання під час богослужіння царської сім'ї та уряду [165, с.

241]. Лише 6 березня 1917 р. на засіданні вищого керівного органу РПЦ за результатами слухання акту відречення від престолу Миколи II та великого князя Михайла Олександровича було ухвалено резолюцію про припинення поминання династії Романових під час богослужіння та початок поминання за молебнем Тимчасового уряду [99, с. 23]. Це свідчило про офіційну підтримку та вітання духовенством повалення монархії в 1917 р. Цікаво, що така політична позиція церковних пастирів у доленосний для Росії час практично й досі не досліджена.

По-друге, – революційний настрій, що охопив з перших днів березня 1917 р. усі верстви населення. У той час монархічні гасла та ідеї не віталися й були вкрай непопулярними. По-третє, на погляди єпархіального духовенства, передовсім сільського, впливало ставлення місцевого архієрея до зазначених подій та позиція служителів церкви крупних міст – Катеринослава, Олександрівська, Бахмута, Верхньодніпровська, Павлограда [165, с. 268].

З самого початку Лютневої революції православні служителі культу намагалися зрозуміти головні причини падіння «непорушної» царської влади. З твердою вірою в те, що долями народів і царств управляє промисел Божий, духовенство не могло ставитися до цих подій легковажно, а осмислювало їх крізь призму релігійного світосприйняття, вбачаючи у цьому «прояв потаємної волі Божої». Першу причину повалення самодержавства катеринославське духовенство вбачало в тому, що, зібравши силою впродовж багатьох століть під свій скіпетр значні території, царизм не зміг організувати нормальне внутрішнє життя підданих у відповідності із загальнолюдською та національною правосвідомістю. Навіть, коли народи отримали свободу в новій Росії, все рівно були помітні тенденції до сепаратизму, що було наслідком занадто тривалого загального безправ'я [116, арк. 2].

Друга причина полягала в тому, що, поклавши свою «важку руку» на православну церкву, її канонічний устрій, внутрішнє життя і навіть

богослужіння, в останні роки царизм почав заподіювати шкоду РПЦ. Духовенство дійшло висновку, що такі амбіції російські самодержці успадкували від візантійських імператорів. Поступово вони намагалися поставити під свій контроль церкву, що їй вдалося зробити, заснувавши Св. Синод. У зв'язку з цим церква опинилася закріпачена державою, а її ієрархія, у збиток собі та всупереч своїй волі, змушена була служити цареві. У підсумку повалення самодержавства розглядалося як розкріпачення церкви [116, арк. 2–3].

Унаслідок впливу перерахованих факторів духовенство в єпархії займало хитку позицію щодо революційних подій: від прояву щирої радості до декларування власної аполітичності. Революційні зміни ним розцінювалися як назріла суспільна потреба заради спасіння Росії. Про характер подібних настроїв служителів культу дають чітке уявлення прийняті на єпархіальних з'їздах кліру та мирян резолюції, грамоти, вітання на адресу Тимчасового уряду, Св. Синоду й Державної думи, а також послання єпархіального архієрея до пастви та служителів церкви [309, с. 238].

Генерал А. Денікін у своїх спогадах зазначав, що з перших днів Лютневої революції 1917 р. сільське та міське духовенство фактично не здійснювало значного впливу на політичні процеси і не брало участі в суспільному житті, а його вплив як соціальної верстви на війська та народ дорівнював нулю [109, с. 9]. Дійсно, можна погодитися з тим, що служителі церкви суттєво не впливали на суспільно-політичні процеси, проте їх вплив на народ без перебільшення був незаперечним. Прості люди при власній оцінці революційних подій за орієнтир сприймали офіційну позицію керівництва Катеринославської єпархії, про що свідчать результати прийнятих вітальних телеграм на єпархіальних з'їздах, адресатами яких виступали Державна дума, Тимчасовий уряд.

Уже 5 березня 1917 р. єпископ Агапіт у своєму зверненні до мирян та пастирів виголосив власне ставлення до нової влади (див. дод. Г). У ньому

простежувалися неприховані симпатії до Державної думи, на позиції яких владика намагався схилити віруючих. Він говорив, що «... з відданістю волі Божій, однодумністю, миром і любов'ю нехай всі поєднають свою турботу про неухильне виконання установленого Урядом Державної Думи порядку і дисципліни, пам'ятаючи, що це – один із вірних і надійних засобів до усунення суспільних бід і негод, що це необхідна умова взаємного миру...» [115, арк. 103–104].

Чудово розуміючи силу архіпастирської проповіді, єпископ Агапіт закликав духовенство до активного інформування пастви щодо перебігу подій у державі, а також поклав на них обов'язок керівництва церковно-приходським життям парафіян, зауважуючи: «...на вас лежить святий і священний обов'язок ознайомити народ зі справжніми подіями, указати йому шлях виконання розпоряджень Уряду Державної Думи, – необхідність повного підкорення йому, і закликати паству до миру, спокою і невідкладної праці на благо Вітчизни» [99, с. 63]. Ця промова була продекламована в унісон із пануючим на той час суспільним настроєм у єпархії. Подібна трансформація політичних поглядів єпископа виглядала дещо дивною з огляду на те, що він очолював Катеринославський губернський відділ «Союзу руського народу». Очевидно, що при виголошенні таких послань владика керувався необхідністю заручитися підтримкою й показати лояльність церкви та духовенства до нової влади [174, с. 227].

Так, 6 березня 1917 р. особисто були направлені телеграми єпископа Агапіта голові Державної думи М. Родзянку та обер-прокурору Св. Синоду князю В. Львову (див. дод. Д). У вітальних телеграмах владика від імені духовенства й всіх катеринославців вітав високопоставлених чиновників з початком нової ери в політичному житті Росії, покладаючи надії на стабілізацію становища в країні. Показовим є і те, що у телеграмах преосвященний Агапіт відверто заявив про готовність РПЦ Катеринославської єпархії співпрацювати з новою владою «...з подвійною

енергією на благо Церкви і дорогої Вітчизни в повній покірності новому Уряду» [309, с. 239].

Але чи не є парадоксальною така заява? Невже РПЦ прагнула визволитися з-під гніту самодержавства, щоб потрапити під каблук нової влади? Заявивши про своє вірнопідданство та принісши присягу Тимчасовому уряду, не будучи при цьому звільненою від присяги імператору, РПЦ здійснила клятвoporухення. Така непослідовність у діях вказує на лукавність самої церкви, яка, на нашу думку, не бажала відділятися від державного впливу, а лише декларувала свої наміри, чітко усвідомлюючи для себе переваги від таких відносин. Демонструючи подібні настрої, святі отці переслідували власні інтереси й сподівалися від уряду серйозних кроків назустріч. У цей час церква, з одного боку, потребувала державної підтримки, спрямованої на відновлення патріархату, з іншого – не менш важливими були економічні мотиви як необхідний базис для існування [309, с. 239–240].

Прикметно, що зазначені дії архіпастиря не залишилися без уваги. Відразу після повалення самодержавства та встановлення влади Тимчасового уряду в єпархії почали організовуватися збори духовенства, мирян, представників духовних навчальних закладів та інших категорій суспільства, де обговорювалася політична криза та висловлювалися погляди щодо майбутнього Росії. У цей же час спостерігалася поступова орієнтація духовенства на підтримку нової влади, що проявилось у привітальних телеграмах на адресу останньої. Саме у березні 1917 р. подібних листів та звернень було найбільше.

7 березня 1917 р. за ініціативи ректора Катеринославської духовної семінарії протоієрея Й. Кречетовича відбулося багатолюдне – понад 500 осіб – зібрання пастирів, іноків, дияконів, псаломщиків, корпорацій місцевих духовних навчальних закладів, учителів церковних шкіл, чиновників духовної консисторії, церковних старост і мирян. На зібранні був присутній і

єпископ Катеринославський і Маріупольський Агапіт, який виголосив промову та благословив його учасників (див. дод. Е). Головою зібрання було обрано його ініціатора – протоієрея Й. Кречетовича [80, арк. 12].

Зібрання відкрилося програмною промовою ректора. У ній він охарактеризував тяжке моральне та правове положення духовенства при старому режимі, становище, яке створило свого роду «кріпосницьку залежність» святих отців. Підкреслювалося, що Лютнева революція 1917 р. принесла нарешті довгоочікуване звільнення та свободу, від якої все духовенство єпархії разом із віруючими торжествують [80, арк. 4].

Й. Кречетович звернув увагу, що духовенство ладне «удесятирити» свої зусилля у справі втілення в життя програми, окресленої Тимчасовим урядом, та призвав служителів церкви до найтіснішого єднання та праці на благо оновленої Вітчизни. Поряд із цим, доповідач означив ті головні принципи, навколо яких можливе це об'єднання. Ними, окрім самої програми уряду, могли стати повне оновлення, зверху до низу, церковного й державного устрою на основі повної та широко проведеної соборності; формування земельних відносин на основі євангельської правди; рівноправне становище жінок у суспільстві. Насамкінець доповідач запропонував створити в єпархії губернський комітет православної церкви і скликати загальні збори кліру й мирян [80, арк. 5–7].

На цьому зібранні учасники не лише засуджували царську владу, але й намагалися проаналізувати власні прорахунки у відносинах з нею самого духовенства. Так, викладач духовної семінарії В. Біднов відзначив корінну помилку служителів церкви – від'єднання від народу – та закликав до виправлення цього історичного гріха. Йому опонував протоієрей А. Мурін, який зауважив, що священники не за власною волею так поступали, а їх змушували, закріпачували завдяки цілій низці директив та різних інструкцій. Підсумком цих дебатів стали резолюції про утворення губернського комітету Катеринославської православної церкви на чолі з протоієреєм

Й. Кречетовичем, до складу якого ввійшли представники духовенства, духовної консисторії, мирян, духовно-навчальних закладів та монахів. Усього у кількості 16 осіб. Також було ухвалене принципове рішення про скликання надзвичайного зібрання кліру та мирян Катеринославської єпархії 21–22 березня 1917 р., на якому будуть порушені питання, пов'язані зі зміною політичного режиму в Росії [80, арк. 5].

Насамкінець учасники цього зібрання ухвалили резолюцію від імені духовенства м. Катеринослава, корпорації духовних навчальних закладів, псаломщиків, дияконів, учителів церковних шкіл, членів духовної консисторії, церковних старост та мирян, в якій привітали Тимчасовий уряд [99, арк. 3–4].

Подібна лояльність місцевого духовенства до нової влади не могла відрізнятись від офіційної позиції Св. Синоду РПЦ. Іншим фактором, що визначав прихильне ставлення до Тимчасового уряду, була залежність РПЦ від держави у фінансовому плані. Історично так склалося, що РПЦ традиційно мала потужну економічну платформу, яка сформувалася впродовж століть. Попри неодноразові секуляризаторські дії світської влади, повністю знищити економічну міць церкви так і не вдалося. З одного боку, це відкривало перед духовенством широкі обрії для незалежної різнопланової діяльності, такої, як культурно-просвітницька та місіонерська робота. З іншого, неодноразово, коли держава опинялася у результаті воєн у скрутному становищі саме церква приходила на допомогу і армії, і простому населенню. Утім така нерідко альтруїстична економічна політика церкви не задовольняла владу, яка вбачала в РПЦ потужного конкурента з політичними амбіціями [309, с. 242].

Лютневі події 1917 р. спричинили суттєві зміни в економічному та матеріальному становищі єпархії. Взнаки далися ще й виснажливі роки Першої світової війни: Катеринославська єпархія активно допомагала

імператорській армії, сім'ям, які понесли втрати на фронті, займалася благодійною діяльністю.

В основному, церковна скарбниця поповнювалася за рахунок державних дотацій та власних церковних підприємств – свічних заводів, продажу релігійного інвентарю та доходів від володіння землею.

Заради справедливості треба зауважити, що й держава до початку 1917 р. не залишалася осторонь від надання матеріальної підтримки церкві. Щорічно в імперському бюджеті передбачалася окремим рядком стаття витрат на церковні заклади та духовенство. Такі державні дотації, які становили майже половину всього церковного бюджету, виплачувалися лише до середини 1917 р. Державна допомога спрямовувалася на платню церковнослужителям та на підтримання і розвиток духовних навчальних закладів. Так, приміром, Катеринославська духовна семінарія у 1917 р. отримала від державного казначейства 100040 крб. 80 коп., що в сукупності становило майже половину її бюджету [66, арк. 8]. Держава піклувалася також про матеріальний стан церковного штату. Упродовж 1917 р. служителі церкви отримували жалування із державної скарбниці у таких розмірах: священик – 294 крб., диякон – 198 крб., псаломщик – 98 крб. Для того щоб зрозуміти, наскільки така сума могла задовольняти потреби родин духовенства (як правило, не менше п'яти осіб), наведемо приблизний склад мінімального споживчого кошика і ціни на товари щоденного вжитку. У серпні 1917 р. фунт житнього хліба (432 г) коштував 0,13 крб., пшеничного – 0,23 крб., м'ясо – 0,80 крб., масло свіже – 9 крб., солоне – 6 крб., дрова (пуд) – 1,6 крб., мило – 1,8 крб., сірники (10 коробок) – 0,7–0,8 крб., пшеничне борошно – 9,80 крб. за пуд, цукор-рафінад – 25,4 крб. [290, с. 66].

На основі даних про кількість церковного кліру, яка перебувала на дійсній службі Катеринославської єпархії в 1917 р., можемо підрахувати, що вона мала отримати дотацій з державного бюджету суму в розмірі 381218 крб. З цієї суми 260484 крб. призначалося для матеріального забезпечення

священиків, 48312 крб. – дияконів та 72422 крб. – псаломщиків. Проте через революційні події єпархія на свої потреби отримала лише 220514,08 крб. З цієї суми 197822,58 крб. цілеспрямовано адресувалося для утримання духовенства та 11040 крб. для забезпечення діяльності духовної консисторії. На утримання кафедральних соборів виділялося 3200 крб., жалування правлячому архієреєві – 1500 крб., забезпечення місіонерської діяльності – 2000 крб., різні господарські витрати, пов'язані з утриманням соборів – 4551,5 крб., різні витрати – 400 крб. [18, арк. 70].

Цікавий факт: державні органи кошти виділяли не прямо на рахунки єпархії, а Св. Синоду, який потім їх розподіляв на власний розсуд їх розподіляв сам.

Іншим способом демонстрування офіційної позиції духовенства Катеринославщини щодо лютневих подій були «свята революції», що урочисто проходили в березні 1917 р. майже у кожному куточку єпархії. Інколи вони називалися «днями свободи» або «днями пам'яті жертв визвольного руху» [165, с. 323]. Як правило, у цих заходах брала участь значна частина духовенства на чолі з єпархіальним архієреєм. Нерідко під час відзначення «свят революції» за участю священнослужителів громадяни складали присягу новій владі. Показовим є те, що духовенство змусило народ присягнути на вірність уряду до того, як закликала паству йому підкоритися. Священики не бажали пояснювати людям зміст політичних змін у країні, а намагалися якомога швидше схилити їх до присяги Тимчасовому уряду. На наш погляд, таким чином вони прагнули закріпити здобутки революції та надати їм неповоротного характеру. Досить легко духовенство порушило попередню присягу «на вірнопідданість» імператору, особистим прикладом закликаючи на порушення і мирян. Наслідком таких дій служителів культу було виникнення непорозуміння та розгубленості серед пастви, що засвідчує про монархічні симпатії певної частини православних християн. До речі, більшість населення Росії розцінювала політичну ситуацію в країні, як

характерну для періоду «міжцарів'я». Але дії ієрархів церкви свідчили про небажання повертатися до минулого та говорити про монархічне майбутнє [166, с. 58–63].

Революційна ейфорія, яка охопила досить значну кількість священства та православного населення єпархії, нерідко переростала у диктат «влади натовпу» всьому Катеринославу. Переконливим підтвердженням цього є відзначення дня свободи та пам'яті борців, що пали за неї, 24 березня 1917 р. У цей день по всьому місту після обіду «немов зупинилося життя»: зачинилися усі крамниці, припинили роботу заводи, вулиці були прикрашені червоними прапорами. Значна маса людей по Єкатерининському проспекті рухалася до Соборної площі, знищуючи на своєму шляху, де бачила, символ старої влади – зображення з двоголовим орлом. Примітним було те, що духовенство Катеринослава та губернський комісар Тимчасового уряду К. Гесберг цьому не перешкоджали. Навпаки, перед Спасо-Преображенським собором єпископ Агапіт відслужив панахиду та звернувся до процесії з палкою промовою, що відповідала настроям протестуючих. Того ж дня ввечері численний натовп робітників відвідав міське кладовище, де покоївся депутат 2-ї Державної Думи від Катеринославщини – О. Караваєв, а потім – братську могилу жертв 1905 р. За участю єпархіального духовенства була відслужена панахида та хором проспівані «Вічна пам'ять» і «Ви жертвою пали боротьби рокової» [136, арк. 3].

Подібні настрої населення та духовенства були не лише в єпархіальній столиці, але і в селах та інших містах Катеринославщини і, подекуди, тривали до червня 1917 р. З тогочасної преси дізнаємося, що останнє святкування «свята революції» припадає на 6 червня у с. Ново-Олександрівка Волоської волості Катеринославського повіту [117, арк. 2].

Варто відзначити, що вища ієрархія Катеринославської єпархії була солідарною у поглядах з парафіянами, а точніше, вона їх своїми проповідями і формувала. Упродовж 17–30 квітня 1917 р. єпископ Агапіт разом із іншими

членами духовної консисторії відвідав ряд сіл Верхньодніпровського та Катеринославського повітів, де поспілкувався з паствою щодо змін у політичній системі Росії, оновлення парафіяльного життя [52, арк. 54 зв., 56 зв.].

Солідарним було єпархіальне духовенство і з політикою, яку проводив Тимчасовий уряд. Для встановлення зв'язків із церквою уряд створив посади «церковних комісарів». Нерідко саме завдяки священнослужителям вдавалося на місцях виконувати ухвалені владою рішення. Особливо уряд потребував церковної підтримки у військовій справі. Станом на червень-серпень 1917 р. внаслідок невдалих наступів проти німецько-австрійських військ на західному фронті у солдат знижувався патріотизм, численними були випадки дезертирства. У цей час на допомогу якраз приходило духовенство зі своїми палкими проповідями, про що з доповіддю говорив на Всеросійському з'їзді кліру і мирян у Москві в червні 1917 р. представник від Катеринославської єпархії П. Корецький [329]. Допомагали служителі церкви Катеринославської єпархії армії також фінансово [135, арк. 5].

Демонстративним кроком відмежування єпархіального управління від підтримки монархії стало офіційне визнання репресованих осіб, що боролися за національні права, жертвами імперського режиму і висловлення їм офіційних співчуттів. Було прийняте рішення про передачу зібраних коштів для побудови пам'ятника дому Романових на зведення монументу, присвяченого звільненню РПЦ від державного гніту. Єпархіальному комітету доручалося у найкоротший термін розробити план спорудження у м. Катеринославі єпархіального будинку з церквою в ім'я Воскресіння Христового. Цікава деталь: на 1 квітня 1917 р. сума коштів на зведення пам'ятника Романовим, котра зберігалася у Катеринославському міському суспільному банку, становила 76387 крб. 40 коп. Ця сума збиралася як з церков, так і з кожного клірика особисто, а також кружкових зборів. Відрахування були такі: з церков – по 3–5 крб. і більше, зі священників – від 2

до 3 крб., дияконів – від 50 коп. до 2 крб., псаломщиків – від 25 коп. до 1 крб. [80, арк. 124–125].

Апогеєм демонстрації лояльного становища катеринославського православного духовенства до звершених революцією подій у лютому 1917 р. та її наслідків став надзвичайний єпархіальний з'їзд кліру та мирян, що відбувся у Катеринославі впродовж 21–22 березня. З огляду на це, вважаємо за необхідне більш детально проаналізувати порядок денний та ухвалені резолюції зібрання, що відображають візію православних служителів культу на суспільно-політичні зміни [309, с. 240].

Ця дата стала знаменною в житті місцевої єпархіальної общини. Підтвердженням цьому є те, що популярна місцева преса – газети «Вісник Катеринославського Губернського Комітету Православної Церкви», «Придніпровський край», «Вісник Катеринославського Єпархіального Комітету Православної Церкви» рясніли заголовками про початок роботи з'їзду. Дійсно, на фоні катастрофічних подій у Росії в сфері державних відносин, повної руйнації царського самодержавства як влади та поліцейського устрою держави відбулася перша зустріч двох суспільних начал: церкви та держави. Цей з'їзд мав продемонструвати, що собою являють ці дві інституції, які їх взаємовідносини – партнерські взаємодоповнюючі, антагоністичні, чи, зрештою, індиферентні [124, арк. 1].

З'їзд був відкритий єпархіальним владикою преосвященним Агапітом. Разом із присутніми в храмі чоловічого духовного училища був здійснений молебень. Єпископ благословив делегатів на розгляд питань, пов'язаних із суспільно-політичними змінами в державі, й інших, які можуть виникнути в ході роботи зібрання, та залишив збори.

Головуючим, за пропозицією протоієрея Й. Кречетовича, було обрано першого виборного благочинного Катеринославської єпархії, протоієрея Ростовського-на-Дону собору отця О. Лебеда, товаришем голови – М. Родзянка, а секретарем – професора Варшавського університету, магістра

церковного права П. Верховського. Показовим фактом, який відображав весь зміст відносин духовенства з Тимчасовим урядом, була присутність на зібранні ємісара по Катеринославській губернії, члена Державної Думи О. Олександрова [80, арк. 6].

Його звернення було присвячене подробицям державного перевороту та проханню до духовенства єпархії про допомогу армії та уряду. Промова О. Олександрова викликала овації серед присутніх. Як наслідок, з'їзд ухвалив рішення прийняти всі заходи для доставки хліба та продовольства в армію, а також вітальні телеграми на ім'я голови Державної Думи М. Родзянка, Тимчасового уряду та міністра юстиції. Сам зміст вітального тексту яскраво відображав позицію катеринославського духовенства щодо нових органів влади.

Так, у привітанні на ім'я голови Тимчасового уряду князя Г. Львова, відзначалося, що колишні міністри-зрадники привели Росію до краю загибелі, а новий уряд її врятував та будує на оновлених засадах. Духovenство і миряни Катеринославської єпархії одностайно висловили «свою повну готовність надати Уряду підтримку і сприяння своєю працею і силами, а також дружнім закликem народу на допомогу багатостраждальній армії хлібом, снарядами і бойовими припасами» [80, арк. 30].

У телеграмі до міністра юстиції О. Керенського надзвичайне зібрання щиро вітало та виражало моральне задоволення щодо скасування смертної кари в Росії, що, на погляд учасників з'їзду, було важливим кроком на шляху до побудови демократичного громадянського суспільства. Разом з тим було надіслано звернення до голови Виконавчого комітету у справах православної церкви протоієрея Цветкова. Делегати зборів вимагали від нього як представника столичного московського духовенства взяти на себе зобов'язання негайно скликати в Москві Всеросійський з'їзд православного духовенства та мирян з метою дружнього об'єднання на підтримку нової влади та державного устрою [127, арк 2].

Згаданий надзвичайний з'їзд та ухвалені ним резолюції яскраво продемонстрували прагнення православного духовенства Катеринославської єпархії знайти точки дотику з Тимчасовим урядом щодо найболючіших та актуальних питань суспільно-політичної дійсності. Результати діяльності з'їзду були опубліковані в збірнику «Діяння Катеринославського єпархіального зібрання представників кліру та мирян православної церкви 21–22 березня 1917 року» та розіслані в кількості 3 тис. примірників по всіх єпархіях РПЦ [307, с. 91]. Згодом основні положення цих «Діань...» щодо найважливіших питань церковного устрою та його реформування, погляди на державний устрій та суспільно-політичну ситуацію в Росії були майже без поправок прийняті на Помісному соборі Православної російської церкви у Москві влітку 1917 р. [143, арк. 3].

Не обмежившись лише одними відозвами та зверненнями, єпархіальний комітет не став чекати, доки протоієрей Цветков розпочне підготовку з'їзду, а взявся сам активно його організовувати. З цією метою до Москви було відряджено протоієрея Й. Кречетовича, розіславши попередньо в інші міста запрошення з'явитися 5 квітня 1917 р. в Москву для вирішення разом із Московським комітетом питання про негайне скликання Всеросійського Собору, прийняття програми його діяльності. І такі зусилля з боку духовенства Катеринославської єпархії принесли свої плоди: 1 червня 1917 р. розпочав свою роботу Всеросійський з'їзд православного духовенства і мирян [127, арк. 2].

Відразу було обрано і делегатів на Всеросійський з'їзд від Катеринославської єпархії. Від священників обрали протоієреїв Й. Кречетовича, О. Лебедева, І. Труханова, дияконів – отців В. Мироненка та С. Чекійдовського, псаломщиків – громадян Шатуленка та Красовського, мирян – професора П. Верховського, присяжного повіреного П. Корецького, П. Левитова та громадян Гребенникова, Кулеша й Красницького [80, арк. 8].

Перед учасниками з'їзду мали можливість з доповідями виступити громадські діячі єпархії. Так, П. Верховський виголосив промову щодо питань про необхідність введення в новій Росії свободи совісті та культів зі збереженням за православною церквою значення першої серед рівних. Таку тезу автор обґрунтовував тим, що державний устрій повинен відповідати моральним імперативам більшості населення країни, яка, як склалося історично, сповідує православну віру. Піднімалося питання щодо полірелігійності у Росії теперішній та майбутній. Незважаючи на прагнення православної церкви посісти провідне місце у суспільстві, вона не відкидала можливості сповідання населенням інших конфесій. Щоб зберегти за нею провідні позиції, у резолюції з'їзду проголошувалася необхідність у майбутньому на законодавчому рівні затвердити положення про її «першість між рівними», а також про те, що глава держави обов'язково мав сповідувати православ'я. Духовенство єпархії на підтвердження своїх слів наводило історичні приклади, що у латиноамериканських країнах, зокрема, Аргентині, у конституції чітко закріплена теза про те, що президент повинен сповідувати католицизм [124, арк. 2, 7].

Актуальним було питання про форму майбутнього державного устрою Росії. Водночас, заявляючи, що з релігійної точки зору для церкви всіляка форма організації держави абсолютно байдужа, служителі церкви наголошували, що «повернення до старого режиму жодним чином не може бути, так як цей режим завжди був погібеллю для віри й церкви і його повернення було б непоправною бідою» [80, арк. 13]. На думку делегатів з'їзду, форму правління в Росії мають установити Установчі збори на основі загального, рівного, таємного й прямого голосування. Тому всі православні християни як рівноправні з іншими громадянами мають право голосувати згідно зі своєю совістю за будь-яку форму правління, яка для них здається кращою для держави. Катеринославське духовенство і паства вважали за необхідне, щоб вся влада в країні була виразником загальнонародної волі й

слугами народу. Уся діяльність гілок влади мала ґрунтуватись на православних християнських засадах.

Наріжним каменем у відносинах світської влади та церкви завжди було земельне питання. Ця проблема була в центрі уваги й на надзвичайному з'їзді. Катеринославське духовенство і миряни виступали проти поступового накопичення землі в одних руках. Служителі церкви підтримували пропозиції деяких політичних партій про встановлення гранично можливого землеволодіння, решту ж земель необхідно було вилучити в державну власність. При цьому священнослужителі покілювалися і про своє становище, зауважуючи, що, у разі вилучення церковно-монастирських земель, держава має за це РПЦ відшкодувати [80, арк. 13–14].

Загалом реакція православного духовенства та мирян Катеринославської єпархії на Лютневу революцію 1917 р. та встановлення влади Тимчасового уряду була позитивною. Ці події сприймалися як давно назрілі та вкрай необхідні для майбутнього Росії, а для церкви – це була можливість звільнитися від державного гніту. У повалені царського режиму служителі культу вбачали можливість для широкого реформування церкви. Ліберальна політика Тимчасового уряду знаходила підтримку серед єпархіального духовенства та вірян, які відкрито оголосили про повну співпрацю з новою владою.

У зв'язку з цим, по благочинням єпархії організовувалися «дні свободи», що відображали загалом ставлення віруючих та служителів церкви Катеринославщини до нової влади.

Задля обговорення суспільно-політичних змін, шляхів розвитку держави, в єпархії скликалися зібрання кліру та мирян, апогей діяльності яких припав на весну 1917 р. Катеринославське духовенство було також ініціатором скликання Всеросійського з'їзду православного духовенства у

Москві. Там розглядалися питання, пов'язані з майбутнім політичним устроєм Росії, відновленням патріаршества, ролі РПЦ у державі.

2.3. Питання соборноправності та українізації церковного богослужіння

Ліберальна церковна політика Тимчасового уряду Росії, що проявилася у звільненні РПЦ від залежності від держави (рішення Уряду від 4 березня 1917 р.), обумовила актуальне для православної церкви питання про відновлення соборноправності. Такий перебіг подій відповідав чаянням більшості православних віруючих та самих служителів культу. З одного боку, це надало б нового стимулу у взаємовідносинах РПЦ з мирянами, з іншого – пожвавило церковне життя, передусім, парафіяльне, оскільки віряни, у зв'язку з умисним їх дистанціюванням від участі в релігійно-церковних справах нерідко самоусувалися від цього [307, с. 89].

Питання соборноправності було одним із центральних на єпархіальних з'їздах, що відбувалися в Катеринославській єпархії навесні 1917 р. Цьому сприяла суспільна думка, адже по парафіях відразу після Лютневої революції серед віруючих поширювалися переконання, що духовенство не готове сприйняти новий лад, тому активно співчуває старому, і «як іудеї на руїнах Єрусалиму» оплакує царизм. Служителі культу втрачали кредит народної довіри. Відтак виникла трагічна ситуація: священнослужителі повинні були доводити вірність новому суспільно-політичному устрою та віруючим. Однією з причин цього було те, що між святими отцями та паствою була свого роду «прірва» у спілкуванні [127, арк. 4].

Показовим у цьому плані було зібрання духовенства і мирян Катеринославської єпархії 7 березня 1917 р., на якому проголошувалося про створення Тимчасового Губернського Комітету Православної церкви, а до нього пропонувалося залучити на виборних началах і громадян. Делегатом від віруючих було обрано П. Корецького. З протоколів цього з'їзду чітко

простежується, що єпархіальна влада для себе усвідомлювала необхідність об'єднання з парафіянами у справі побудови оновленої церкви. В іншому випадку це загрожувало б розколом суспільства та духовенства на два табори [80, арк. 9].

На цьому зібранні було ухвалено звернутися до єпархіальної влади з проханням організувати з'їзд кліру і мирян за участю представників від останніх. Він розпочав свою роботу 21 березня 1917 р. і був знаменним у житті Катеринославської єпархії з огляду на ті рішення, які були на ньому оголошені. Тенденція до відновлення соборноправності знайшла своє підтвердження в ухвалених резолюціях. Так, в одній із них зазначалося: «Усе життя вільної руської Церкви створюється на основах канонічної соборності по заповідям Христовим; соборність проходить по всьому житті Церкви зверху до низу» [80, арк. 16].

За мирянами визнавалося право участі та голосу у зборах духовенства. Стереотип щодо скликання таких зборів лише з представників церкви відкидався. Проте, незважаючи на це, ще довгий час консервативно налаштовані священнослужителі вважали, що «визнання за мирянами права вирішального голосу в соборних рішеннях може довести навіть до порушення догм віри і до розриву церковного спілкування з іншими помісними церквами» [129, арк. 3].

У контексті цього єпархіальному владиці пропонувалося оновити склад духовної консисторії на засадах виборності та включити до неї представників від мирян. Відтепер усі єпархіальні органи влади мали формуватися з представників кліру та вірян шляхом виборності.

Важливим і логічним завершенням відновлення соборноправності церкви було повернення в єпархії виборності на вакантні посади нижчих представників церковного кліру. Щодо правомірності такого кроку розгорілися дебати серед святих отців. Першим з історичною довідкою виступив отець Травлев, який знаходив коріння цього явища в давній

християнській церкві. Він констатував, що відсутність дисципліни в самій парафії дискредитує виборне право й принижує гідність пастирів. У давні часи кандидат на певну посаду проходив цілу низку випробувань, лише гідні отримували право пастирства. Право виборів духовенства, що існувало в РПЦ, в 1867 р. постановою «Стоглавого Московського Собору» було скасовано, бо його існування стало наслідком багатьох неприємних для церкви подій. Зауважувалося, що православне духовенство перебуває і так у приниженому стані та скрутному матеріальному положенні, а його виборність узагалі «знеособлює» пастиря та зробить його безправним щодо парафіян. У підсумку доповідач пропонував надати право призначення на посади лише правлячому єпископові [154, арк. 3].

Миряни Г. Тихий пропонував залишити за громадянами право обирати ту кандидатуру, яка подобалася більшості. За його словами, за виборне право говорило саме життя, оскільки існувала небезпека унії, а лише авторитетний священик міг від неї уберегти свою паству. Крім того, обраний кандидат повинен був мати ценз та досвід роботи. І. Беседовський, підтримавши попереднього оратора, провів паралелі між виборністю церковних посад і земських, зауваживши, що виборне начала буде продуктивним у парафіяльній роботі. Але слід напрацювати положення, по яких це право буде здійснюватися, до того ж часу його призупинити. Делегат О. Росторгуєв теж підтримав ідею виборності, звернув увагу на те, що «пастирі та пасомі слугують одній меті – церкві Христовій» [154, арк. 3–4].

У підсумку було ухвалено резолюцію з'їзду, в якій зазначалося: «Установлюючи виборне начало кліру, збори визнають разом із тим необхідним одночасне установлення канонічної незмінності членів кліру». Тобто, відтепер єпархіальна влада не мала права без суду звільнити з посади виборних представників [80, арк. 18].

Показовим було і те, що парафіяльне життя передавалося у відання самих парафіян та обраного ними кліру. До участі в управлінні парафіями

залучалися з рівними правами як чоловіки, так і жінки. Останнім надавалося активне та пасивне виборче вправо, навіть дозволялося займати посади псаломщика, бо згідно з церковними канонами пресвітерами та дияконами жінки бути не могли.

Парафіяльні збори шляхом загального, прямого, таємного голосування мали право обирати своїх представників до складу благочинних зібрань усього духовенства для виборів благочинних, членів пресвітерської ради благочиння та представників від вірян благочиння на повітові, окружні та єпархіальні зібрання кліру та мирян [80, арк. 18–20].

Тож церковне життя у Катеринославській єпархії, починаючи з березня 1917 р., будувалося засадах соборноправності з найширшим залученням мирян до управління та вирішення проблем духовного життя. Однак, усі здобутки парафіян у цьому плані були скасовані на 43-му єпархіальному з'їзді духовенства і мирян у вересні 1918 р., на яких був присутній 131 представник від духовенства та мирян. На порядку денному були питання, пов'язані з виборністю церковного кліру [154, арк. 3–4].

З доповіддю про результати апробації виборності на вакантні посади церковно- та священнослужителів виступив суспільний діяч І. Уманський. Він зауважив, що подальше застосування цього давнішого церковного принципу тягне за собою значні фінансові витрати. У ході жвавої дискусії більшість учасників 82 голосами проти 45 та чотирьох, які утримались, висловилися за скасування виборного начала у Катеринославській єпархії. З цього часу лише правлячий владика міг призначати на церковні посади, але за парафіянами залишили право клопотання при призначенні на ту чи іншу посаду певних кандидатур [151, арк. 3; 153, арк. 3].

З установленням на українських теренах національної влади було взято курс на українізацію церковного життя. Якщо Центральна Рада його лише започаткувала, то уряд гетьмана П. Скоропадського активно втілював у життя. Принциповим було те, що в Катеринославській єпархії цей курс

втілювався без значного спротиву з боку духовенства. А духовна консисторія ще напередодні Лютневої революції вела діловодство українською мовою.

Питання українізації богослужіння неодноразово піднімалися на всіляких з'їздах та зустрічах духовенства і мирян. Показовим у цьому відношенні був єпархіальний з'їзд духовенства і мирян, який розпочався 4 липня в будинку місцевого Катеринославського єпархіального жіночого училища та тривав до 10 липня 1917 р. Від кожного благочиння єпархії було делеговано чотири депутати – по двоє кліриків і мирян. Центральне питання, яке обговорювалося на з'їзді, було присвячене українізації богослужіння [140, арк. 5]. З цього приводу розгорілися запеклі дискусії. Дехто з делегатів вважав, що запровадження курсу на українізацію спричинить конфлікт із керівництвом РПЦ, яке впроваджувало курс на збереження централізованого управління церквою та виступало проти будь-яких поступок національному церковному руху. Проте, незважаючи на їхню позицію, більшістю голосів було затверджено лінію на поступову українізацію церковного богослужіння. Частина духовенства єпархії таким рішенням залишилася невдоволеною [81, арк. 24–27; 142, арк. 3–4].

До речі, навіть Київська митрополія противилася такому курсу влади [13, арк. 64]. У газеті «Київська думка» була вміщена стаття за 25 вересня 1917 р. від імені Київської духовної академії. У ній зазначалося: «У Малоросії зажди був сильний рух, що відстоював особливості місцевого побуту та мови... Духовна академія вважає урядовий акт по українській мові незаконним та таким, що передбачує рішення Установчих Зборів» [65, арк. 19–19 зв.].

Для належного забезпечення богослужбовою літературою на українській мові в контексті ухвалених рішень з'їзду були здійснені перші кроки. Так, у середині літа 1917 р. архієпископ Олексій (Дородніцин) на Катеринославщині видав «Молитовник» українською мовою [289]. Значно покращилася ситуація із забезпечення україномовною релігійною

літературою під час діяльності комісії з перекладу Святого письма, яка діяла у Катеринославі [28, арк. 38]. Проте без державної підтримки цього вектору роботи церкви усі зусилля були малоефективними. До того ж, розбіжності у виборі шляхів розвитку церкви позначилися й у культурній сфері діяльності духовенства [35, арк. 5].

Нова сторінка в історії українізації церковного життя на Катеринославщині почалася з квітня 1918 р., тобто з приходом до влади гетьмана П. Скоропадського та утворенням Української держави. У цей час спостерігалася ще більша демократизація церковного життя. Підтримка владою національно зорієнтованого духовенства сприяла поверненню на перший план питання про автокефалію. Так, Катеринославський позачерговий єпархіальний з'їзд, який відбувся у травні 1918 р., розглянув питання про сутність незалежності УПЦ, причому однозначно схилившись до думки, що найменша автокефалія є кращою за найширшу автономію [221, с. 34]. Подібні тенденції в цей час спостерігалися і в інших єпархіях (Херсонській, Одеській). На противагу автокефальному руху Київський Єпархіальний Собор у травні 1918 р. виступив проти будь-якої автокефалії та українізації богослужіння. Наразі допускалися лише проповіді українською мовою. Загалом навесні 1918 р. серед вищого керівництва церкви здебільшого домінували погляди про єдність церков та заперечення щонайменшої автокефалії. А тим більше це проявилось після обрання митрополитом УПЦ Антонія (Храповицького), який узяв чіткий курс на зближення з Патріархом Тихоном [307, с. 91].

Для управління церковними справами гетьманом П. Скоропадським було створено Міністерство Сповідань, яке відтоді стало авторитетним органом, своєрідною з'єднуючою ланкою між церквою та державою. Це дало можливість національно свідомому духовенству на державному рівні залучитися до управління церковними справами. Так, представником при Міністерстві від Катеринославської єпархії став уже згадуваний протоієрей

Й. Кречетович, який працював у Культурній комісії (створена в червні 1918 р.) та у видавництві й вирізнявся організаційними здібностями [322, с. 44]. 13 червня 1918 р. він звернувся до митрополита Антонія за дозволом на службу в Міністерстві Сповідань. Спочатку митрополит такий дозвіл надав, але бачачи, що протоіерей у Міністерстві представляє інтереси прихильників автокефалії, заборонив йому брати участь у священнослужінні про що вже 1 липня 1918 р. архієпископ Катеринославський Агапіт повідомив Кречетовича. Проте невдовзі за підтримки міністра сповідань В. Зіньківського Й. Кречетовичу вдалося виклопотати дозвіл на священнослужіння у Патріарха та Священного Синоду. Відповідний наказ Патріарха надійшов 4 липня 1918 р. [308, с. 265].

Політика Міністерства Сповідань проводилася на підставі вивчення церковних проблем, вимог духовенства та віруючих. Для оперативного вирішення місцевих релігійних питань єпархіальні власті про стан справ у ввірених благочиння мали повідомляти у Міністерство. При цьому місцеві ієрархи часто зверталися до міністра з проханням допомогти у вирішенні власних проблем. Прикметно, що, виконуючи закон Ради Міністрів про вивчення української мови і літератури, єпархіальна влада звернення до міністра адресувала українською мовою [307, с. 91].

Для реалізації вищезгаданого закону в єпархіях запроваджувалися спеціальні курси з українознавчими дисциплінами: українська мова, література, географія та історія. Так, духовні школи Катеринославської єпархії могли направити вчителів на курси до губернського центру з 15 липня до 15 серпня 1918 р. [322, с. 178]. Тут демонструвалися україномовні підручники та інші засоби навчання. Усім делегованим курсистам по прибуттю виплачувалося по 100 крб. Щоправда, навіть після таких заходів не всі духовні школи були забезпечені вчителями з українознавчих дисциплін. Приміром, керівництво Маріупольської духовної школи повідомляло Міністерство про відсутність таких спеціалістів. Отже, цілком розв'язати

питання щодо забезпечення навчальних духовних закладів україномовною літературою та спеціалістами світським та церковним властям не вдалося. Така діяльність єпархіального духовенства знаходила активну підтримку серед влади, яка на практиці намагалася втілювати заходи, спрямовані на розбудову власної української православної церкви, залучаючи до цього патріотично налаштоване духовенство. Проте останнє наштовхувалося на серйозний опір із боку керівництва як у Києві, так і в Москві [33, арк. 12–14].

Траплялися випадки, коли в єпархіальних навчальних закладах консервативно налаштовані вчителі застосовували репресії до учнів–українців [21, арк. 14].

Прийшовши до влади в листопаді 1918 р., Директорія відразу проголосила курс на створення автокефалії православної церкви та більш радикальну українізацію. Така політика знайшла свою підтримку серед духовенства Катеринославської єпархії. При уряді в 1919 р. була створена комісія по перекладу релігійних книжок на українську мову. Згідно з протокольним рішенням комісії від 12 червня 1919 р. переклад богослужбових творів пропонувалося здійснювати у такій послідовності: всеночну, літургію, першу стихиру та догмати кожного гласу, акафісти Богородиці, Миколаю Чудотворцю, чин хрустіння, чин шлюбний, чин похорону [43, арк. 1–1 зв.].

Разом з тим, загалом політика українізації церковного життя не мала свого логічного завершення. Цьому сприяло поперемінне встановлення на території Катеринославської єпархії влади більшовиків, білогвардійців, українських урядів, що в своїй сукупності не давало можливості продовжувати взятий курс.

Таким чином, перебудова церковної організації з метою її оновлення та наближення до народу в Катеринославській єпархії розпочалася з досить актуального на той час питання соборноправності як одного з канонічних

прав РПЦ. Місцеве духовенство в переважній своїй більшості у цьому вбачало головні засади існування церкви. Відновлення соборноправного церковного устрою навесні 1917 р. мало важливе значення, оскільки до управління релігійно-церковним життям залучалися миряни. Церква знову стала в якійсь мірі наближеною до вірян. Самим служителям культу відновлення такого права теж було вигідно, оскільки значна частина церковних проблем могла перекладатися на плечі парафіян.

Прикметно, що склад Катеринославської духовної консисторії як виконавчого органу єпархії було оновлено: до неї ввійшли виборні представники від мирян та духовенства.

Після включення території Катеринославської єпархії до складу УНР було проголошено курс на українізацію церковного життя. Такі заходи викликали активну підтримку у національно зорієнтованого духовенства. Примітно, що і сам владика цей курс підтримував, що для українських єпархій періоду 1917–1919 рр. було рідкістю. У єпархії діловодство переходило на українську мову. З метою підвищення рівня володіння мовою серед духовенства та мирян за ініціативи церковної влади організовувалися спеціальні просвітницькі курси. Налагоджувався випуск богослужбової літератури українською мовою.

2.4. Просвітницько-місіонерська діяльність духовенства

Досить тісно з питаннями соборноправності та українізації була пов'язана місіонерська діяльність православного духовенства, яка особливо активізувалась у буремні 1917–1920 рр.

Цей напрям роботи православного духовенства традиційно був складовою його багатогранної діяльності. Виступаючи своєрідною духовною «одигітрією», служителі церкви скеровували суспільне життя громад. Не був виключенням й період боротьби за владу різних політичних сил (1917–1920 рр.), коли в умовах складної соціально-політичної ситуації

священнослужителі не припиняли свою діяльність, а, навпаки, активізували її. Цьому сприяла, з одного боку, лібералізація та демократизація суспільного життя після Лютневої революції 1917 р. і повалення самодержавства, коли виникли певні умови для самостійної діяльності церкви; з іншого – те, що православне духовенство було активним учасником національно-демократичного руху, формуючи, таким чином, широке тло для реалізації власних культурно-національних ідей [308, с. 259].

Посилення національно-демократичного руху та інтенсифікація державотворчих процесів в Україні внаслідок Лютневої революції та ліквідації самодержавства обумовили актуальність питання автокефалії УПЦ. І такий варіант в основному не суперечив стратегії українських політичних партій, хоча їхній інтерес до регенерації УПЦ був неоднозначним. Так, у 1917 р. лише партії соціалістичного крила – самостійники-соціалісти та соціалісти-федералісти – стали на позиції української церковної автокефалії. Сформована ж у березні 1917 р. УЦР ідею автокефалії не підтримала, так і не визнавши церковно-релігійну течію в загальному національно-демократичному русі [225, с. 254].

За таких умов православне духовенство повернуло до практики відновлення православних церковних братств, які опинилися в центрі дискусії щодо автокефалії та генерували культурно-національні ідеї. Відтак було сформовано дві течії серед братств: консервативна, що обстоювала збереження існуючого церковного ладу з незначним його реформуванням, та національно-радикальна, яка передбачала докорінні реформи в галузі церковного управління, а згодом дала імпульс розвиткові автокефального руху в Україні [291, с. 112].

До першої течії належали такі братства, як «Білий Хрест», Київське єпархіальне Свято-Володимирське братство; до другої – Кирило-Мефодіївське братство. Чи не найрадикальнішим братством було Братство Воскресіння Христового, створене навесні 1917 р. [221, с. 34]. Очоловав його

архієпископ Олексій (Дородніцин), хоча фактично керівництво здійснював протоієрей В. Липківський (з 1921 р. – митрополит Української Автокефальної Православної Церкви). Відділ братства функціонував і в Катеринославській єпархії, організований архієпископом Олексієм із палких супротивників митрополита Київського Володимира (Богоявленського) й одночасно прибічників автокефалії. Владика виступав за висилку з Києва митрополита Володимира, вважаючи його проросійськи налаштованим, що, на його думку, наносило шкоду національному церковному розвитку. Не залишив він поза своєю увагою і єпископа Никодима (Кроткова), главу Київського єпархіального Свято-Володимирського братства, критикуючи його як сподвижника митрополита Володимира [85, с. 286]. Разом із тим Братство Воскресіння наголошувало на своєму моральному, культурному, економічному й освітньому призначенні, яке передбачалося реалізувати шляхом будівництва нових храмів і утримання в належному стані вже діючих, створення позичково-ощадних товариств, організацій, споживчих крамниць. Особливо підкреслювалася необхідність пропагандистської діяльності духовенства з метою зміцнення віри з боку парафіян.

Традиційною складовою діяльності духовенства було поширення освіти на всіх рівнях: від парафіяльних шкіл до семінарій [22, арк. 31]. У Катеринославській єпархії було чотири духовних навчальних заклади, які здійснювали підготовку кадрів для церкви – Маріупольське, Бахмутське, Катеринославське духовні училища та Катеринославська духовна семінарія [23, арк. 25; 29, арк. 10 зв.; 30, арк. 87; 31, арк. 43].

У 1917–1918 рр. священнослужителі Катеринославської єпархії намагалися створити нові школи та інші просвітницькі заклади духовного відомства при єпархіальному управлінні, мотивуючи це тим, що український уряд не бажав підтримувати національно спрямований церковний рух, а разом із ним і православне духовенство [24, арк. 12; 32, арк. 7].

У даному контексті важливу роль відігравала Катеринославська духовна семінарія, яку без перебільшення можна назвати «просвітницьким» центром єпархії. Її ректор Й. Кречетович усіляко намагався сприяти поширенню освіти серед парафіян та священників, розуміючи, наскільки важливою була обізнаність та зорієнтованість парафіян та кліриків у повсякденних подіях не лише в країні, але й за кордоном. З цією метою за ініціативою єпархіального комітету, очолюваного ректором, у Катеринославі запроваджувалися спеціальні курси [138, арк. 4].

Задля набору на курси в усі куточки єпархії було розіслано запрошувальні листи. Парафіяльне духовенство мало прибути до Катеринослава не пізніше 1 травня 1917 р. Перші подібні курси за участю 50 священників розпочали свою роботу 2 травня 1917 р. і тривали до 4 травня. Прибулі клірики утримувалися за власний рахунок; безкоштовно було надано лише житлові приміщення [308, с. 261].

Курси проводилися в лекційному режимі з 10:00 до 14:00 за спеціальною програмою, яка включала три лекції, присвячені державному праву, політичній економії та церковному праву. Для читання лекцій було запрошено присяжного повіреного П. Корецького, який ознайомив слухачів із загальними положеннями про право, державним правом, формами державного устрою тощо. Вочевидь, що лекційна тематика підбиралася не випадково, а задля поширення серед духовенства знань для орієнтації у складних політичних умовах. Директор Комерційної школи й заступник голови Катеринославської Вченої Архівної Комісії А. Синявський прочитав лекцію російською мовою на тему «Основи політичної економії; християнство та соціалізм, аграрне питання та робітників» [138, арк. 4].

Із формулювання самої тематики лекцій бачимо, які на той час були актуальні проблеми в суспільстві. Крім того, піднімалися також питання про взаємини церкви та держави, роль духовенства в оновленій державі та його позицію стосовно різних суспільно-політичних подій. Після кожної

прочитаної лекції відбувалося обговорення запропонованої проблематики. Особливо акцентувалась увага на тому, яке місце займає православна церква у ряді серед інших церков та конфесій. Погляди служителів культу з приводу даного питання розходилися. Більша частина схилилася до того, що вона повинна мати першість серед інших церков та віросповідань, а на чолі держави мають стояти лише православні особи. Відтак державне законодавство не повинне суперечити підвалинам самої церкви. Варто зазначити, що у пореволюційні часи на півдні України подібні настрої були панівними, причому особливо яскраво вони проявилися на Одещині. Насамкінець перед слухачами виступив із доповіддю ректор духовної семінарії Й. Кречетович. Він ознайомив присутніх із положеннями конституцій Англії, США, Франції, Аргентини та Бразилії, надавши можливість слухачам порівняти політичні устрої різних країн світу та обговорити питання про те, який із них міг бути оптимальним для Росії та України [137, арк. 4].

На підсумковому засіданні курсистів 4 травня 1917 р. було ухвалено рішення провести в перспективі тижневі курси. Реалізація цього рішення припала на 16–18 травня. Проте, у порівнянні з попередніми курсами, аудиторія поточних була майже вдвічі меншою. На курси прибуло 32 особи, переважно з повітів; серед присутніх були і миряни. Решта запрошених, можна припустити, внаслідок труднощів у сполученні не змогла приїхати. На других курсах лекторами були ректор духовної семінарії Й. Кречетович, протоієрей А. Мурін, П. Корецький та М. Полонський. На цей раз програма була дещо збільшена за рахунок розширеної проблематики і подовження термінів навчання. Протоієрей Й. Кречетович прочитав п'ять лекцій: про церковне право, основні закони, канон, відношення церкви до держави; соборноправність у РПЦ; реформування приходів; церковна проповідь; християнство та соціалізм [139, арк. 5].

На курсах особливо акцентувалась увага на реформуванні церкви та очищенні її від мирських елементів, зокрема, спокус і корупції. Подібні проблеми не були новими – вони піднімалися ще під час революції 1905–1907 рр. [92, с. 23; 105, арк. 663]. Між іншим, єпархіальне духовенство було змушене навіть прийняти постанову про подолання даних проблем. Не відкидалася можливість запозичення закордонного досвіду для вирішення серйозних церковних проблем, про що свідчить прочитана А. Мурінім доповідь на тему «Парафія в Америці», де лектор розкрив особливості діяльності церковних громад.

Як і на перших курсах, увагу було приділено правовій обізнаності слухачів. Так, присяжний повірений П. Корецький прочитав лекції на теми: поняття про загальне право і державне зокрема; Установчі збори, загальне, рівне і таємне голосування, форми державного правління; аграрне питання. Із двома двохгодинними лекціями з приводу особливостей соціально-економічного розвитку виступив М. Полонський. Їхній зміст був достатньо широким – від поняття про політичну економію, теорії цінності, грошей до економічного значення машин і законодавства про охорону праці. Представлена тематика засвідчує, що лекції мали узагальнюючий характер і давали широку палітру як теоретичних, так і практичних знань. Безумовно це був важливий крок на шляху до започаткування на єпархіальному рівні лекційно-навчальної програми для духовенства, яка мала ознайомлювати останнє з найактуальнішими проблемами того часу та сприяти обізнаності кліриків у повсякденних справах суспільства та країни в цілому [139, арк. 5].

Після закінчення курсів було прийняте рішення про організацію подібних просвітницьких заходів у повітових містах, а також про проведення третіх єпархіальних курсів після єпархіального з'їзду духовенства та мирян, призначеного на 4 липня 1917 р. Природно, що подібного роду лекторії набули помітного й практичного значення саме у непрості 1917–1920 рр. Так

була започаткована традиція проведення лекторіїв, які згодом стали проводитися регулярно.

Поряд із загальними єпархіальними лекціями проводилися і заходи для жінок. Так, за підтримки Й. Кречетовича було ініційоване перше в історії єпархії установче зібрання для відкриття та організації співдружності жінок для церковної роботи в єпархії. Збори відбулися 2 липня 1917 р. о 19:00 у залі чоловічого духовного училища [140, арк. 5]. Точної кількості присутніх на зборах учасниць, на жаль, не відомо. Проте знаємо, що деякі з них після цього були влаштовані на роботу до повітових, місцевих церков [142, арк. 5].

У контексті поширення православної віри та боротьби з сектантством при Катеринославській духовній консисторії впродовж 1917–1918 рр. діяв місіонерський відділ [107, арк. 113; 108, арк. 112]. Єпархіальна влада виділяла на потреби місіонерів щороку близько 2 тис. крб. [18, арк. 70]. Важливість цього відділу не викликала сумнівів. Утім, в умовах жорсткої економії коштів питання щодо подальшого його фінансування було підняте на 43-у зібранні кліру та мирян Катеринославської єпархії у вересні 1918 р. Так, куратор цього відділу мирянин Польвієв виступив із доповіддю, в якій вкотре наголосив, що головні завдання, які покладаються на місіонерів, виконуються. Але в парафіях не завадило б активізувати їхню діяльність, передусім, в окраїнних благочинних округах. Йому опонував делегат О. Покровський, який відзначив, що необхідно зменшити фінансування такої діяльності й закликав до заощаджень, що, в свою чергу, викликало занепокоєння та обурення архієпископа Агапіта. Він наголосив, що на подібні потреби було б нерозумно скупитися. Владика, для порівняння, зауважив, що на Заході на місіонерство коштів не шкодують. Католицизм готує цілу армію місіонерів для відправки в Росію, тому «душа дорожче золота» [155, арк. 3–4].

Архієрея підтримав делегат Уманський, який нагадав, яку небезпеку становлять для православної церкви дії уніатів, католицизму та сектантства.

На його погляд, вороги ці були грізними – особливо уніати, сектанти менш небезпечні, якщо навіть і будуть діяти в православному середовищі. Особливу ж небезпеку служителі церкви вбачали у поширенні серед віруючих соціалістичних ідей. Парафіяни, які сповідують такі погляди, обов'язково відречуться від церкви. Відтак найголовнішим ворогом оголошувалося соціалістичне вчення. Пропонувалося, щоб місіонерський відділ займався моніторингом поширення цього явища та з усіх сил з ним боровся [155, арк. 3].

При цьому показовим є те, що на тому зібранні було критично оцінено саму роботу місіонерів. На переконання делегатів, вони не надто освічені, тому, насамперед, необхідно підвищити рівень їх освіченості, щоб вони були «у всеозброєнні». Усвідомлюючи важливість цього напрямку діяльності духовенства, на з'їзді було прийняте рішення про організацію єпархіальної та повітових місій.

Православним духовенством Катеринославської єпархії була створена найбільш ефективна в масштабах Російської імперії система антисектантських місіонерських організацій, чия діяльність змогла не лише досить ефективно стримати розповсюдження нових релігійних течій, але, значною мірою, оживити життя православних християн єпархії шляхом духовного просвітництва, переконань. У цьому контексті значну роль відіграв особистісний фактор, бо в числі активних діячів катеринославських місіонерів були такі знакові для всієї Російської імперії діячі, як І. Айвазов, О. Дородніцин, В. Зеленцов [168, с. 421].

Не залишало православне духовенство поза своєю увагою морально-етичну сторону християнського життя. Служителі культу виступали за організацію життя віруючих на основі християнських чеснот. І, в першу чергу, перешкодою для цього священнослужителі вважали пияцтво. У тодішній церковній пресі, зокрема, «Катеринославському благовіснику», публікувалися статті авторитетних церковних діячів. Головна їх тематична

спрямованість – роздуми про корисність чи шкоду пияцтва та засоби його подолання. При тому, якщо проаналізувати повіти, в яких було поширене це явище, то на першому місці перебував Павлоградський. Для того, щоб комплексно вирішувати цю проблему, служителі церкви намагалися проаналізувати головні причини, які сприяють розширенню цього «соціального вірусу» [114, арк. 56].

Однією з перших, вони вбачали легку доступність спиртних напоїв широким верствам населення та вільну торгівля ними. До речі, дискусія про користь вживання в обмежених дозах вина точилася і всередині самого кліру. Одна частина вважала, що «вино жодним чином не шкодить», інша – навпаки виступала проти. Але більшість схилилися до необхідності цілковитої боротьби з «зеленим змієм», який сприяє руйнуванню усталених християнських норм про праведне життя [114, арк. 47].

Духовенство звертало до досвіду боротьби з пияцтвом в роки Першої світової війни. Тоді за указом імператора Миколи II уряд зачинив державні винні лавки і трактири, а державний продаж спиртних напоїв було заборонено. І населення Росії, перед привидом війни, цю ініціативу активно підтримало. Навіть пропонувалося заборонити продаж алкоголю в громадських місцях – готелях, клубах, ресторанах. Такий відчайдушний крок сприяв укріпленню в народі моральності. По-перше, менш розповсюдженим стало «лихослів'я», по-друге, люди стали відвідувати церкви, зменшилося хуліганство, покращилася навіть санітарно-епідеміологічна ситуація в країні. Проте вже через деякий час всі ці зусилля помарніли.

Церква боролася з пияцтвом декількома способами. По-перше, в повітах організовувалися православні братства, які стежили за моральною стороною життя парафіян. Неодноразово вони зверталися до місцевих органів влади з пропозицією заборонити продаж алкоголю, тому що лише одні бесіди про здоровий спосіб життя не допомагали. По-друге, нерідко духовенство брало опікунство над особами, які зловживали спиртним, та з

допомогою переконань і слова Божого наставляли їх на шлях істини [114, арк. 59).

Отже, незважаючи на складну суспільно-політичну ситуацію, що панувала в 1917–1920 рр., служителі церкви Катеринославської єпархії не полишали свої традиційні напрямки роботи. Навпаки, спостерігалася певна їх інтенсифікація з метою залучення населення до обізнаності та вибору подальшого майбутнього держави. Подібні процеси можна пояснити тим, що церква і надалі воліла залишатися ідейним та духовним лідером суспільства.

Важливою складовою діяльності духовенства було поширення освіти на всіх рівнях: від парафіяльних шкіл до семінарій. У єпархії діяло чотири духовних навчальних заклади, які здійснювали підготовку кадрів для церкви – Маріупольське, Бахмутське, Катеринославське духовні училища та Катеринославська духовна семінарія. У єпархії за ініціативи викладачів духовних навчальних закладів, передовсім, духовної семінарії, організовувалися «просвітницькі курси» та публічні лекції, що мали на меті сприяти обізнаності населення та кліру з різними сферами суспільного життя.

Поряд із цим, священнослужителі займалися місіонерською діяльністю, спрямованою на боротьбу з сектантством, уніатством. З цією метою при Катеринославській духовній консисторії впродовж 1917–1918 рр. діяв місіонерський відділ.

Одним із напрямків просвітницької роботи православного духовенства був морально-етичний бік християнського життя. Служителі культу виступали за організацію життєдіяльності віруючих на основі християнських чеснот. Головною перешкодою в цьому служителі церкви небезпідставно вважали пияцтво, з яким боролися шляхом лекторіїв, проведенням пропагандистської роботи в парафіях щодо шкоди алкоголю.

Висновок до розділу 2

У 1917–1919 рр. географічні межі Катеринославської єпархії поширювалися на територію Катеринославської губернії, а також м. Ростов-на-Дону з областю війська Донського та м. Нахичевань. Після Ставропольського церковного собору 1919 р. Приазовське вікаріатство відійшло до створеної Ростовської єпархії, відтак єпархіальний простір повністю збігався з губернськими кордонами.

Управління єпархією у цей час здійснювалося за трьохступеневою системою: владика (духовна консисторія) – благочиння – парафії. Навесні 1917 р. було відновлено соборноправність, унаслідок якої миряни активно залучалися до управління церковними справами. Було розпочато парафіяльну реформу, що мала на меті наблизити служителів культу до вірян, оновити церковне життя.

У зв'язку з нестабільною суспільно-політичною ситуацією в 1917–1920 рр., у Катеринославській єпархії завершити реформування парафіяльного рівня управління не вдалося; а в 1918 р. на зборах кліру та мирян було скасовано і виборність нижчих церковно-священнослужителів.

Революційні події корінним чином змінили погляди православного духовенства на старий царський режим. Якщо до лютого 1917 р. протестів та осудження царизму в єпархії з боку служителів церкви не зустрічалося, то після цього стали нормою. Відречення імператора Миколи II та формування Тимчасового уряду, який розпочав демократичні реформи у суспільстві, сприяли залученню православного духовенства до суспільного діалогу щодо подальшої долі Росії, її політичного устрою, назрілих реформ.

У Катеринославській єпархії розпочали вільно збиратися священнослужителі та миряни для обговорення лютневих подій. Парафіяни, які не повністю розуміли та усвідомлювали, що ж відбулося в Росії, підпали під вплив служителів церкви, які вбачали у царизмі головного ворога РПЦ.

Відтак, погляди останніх на суспільно-політичну ситуацію стали домінувати і серед віруючих.

«Церковна весна», яка панувала у Катеринославській єпархії майже до червня 1917 р., пожвавила духовне життя. Це стало стимулом до скликання з'їздів духовенства та мирян єпархії. На них духовенство відверто заявляло про готовність до співпраці з Тимчасовим урядом й таврувало царський режим, у якому вбачало «поработителя» святої матері-церкви. Справедливо буде зауважити, що подібні настрої сповідували не всі пастирі, однак більшість.

Духovenство єпархії, користуючись громадянськими правами, що були запроваджені новою владою, активно брало участь у суспільно-політичному житті країни, відкрито демонструючи офіційну позицію підтримки до нової влади – Тимчасового уряду Росії.

У підсумку зазначимо, що рефлексія катеринославського духовенства на Лютневу революцію та політику Тимчасового уряду Росії віддзеркалювала тогочасний суспільний настрій переважної більшості населення єпархії та Росії в цілому. Взаємовідносини з новою владою місцеве духовенство прагнуло будувати за принципом «вільна церква – у вільній державі».

Як реакція на революційні події, в Катеринославській єпархії актуалізувалися питання соборноправності та українізації церковного богослужіння. Неодноразово вони ставали предметом обговорення спеціальних зібрань кліру та мирян, де отримували широку підтримку загалу.

У той же час православне духовенство активізувало просвітницько-місіонерську роботу, організовуючи «просвітницькі курси» для служителів церкви та громадян, на яких викладалися українознавчі дисципліни, читалися лекції щодо суспільно-політичних змін у державі. Традиційним вектором роботи церкви залишалася боротьба з сектантством, уніатством. Священнослужителі намагання зберегти та розширити вплив РПЦ в умовах ускладнення соціально-економічної та політичної ситуації 1917–1920 рр.

РОЗДІЛ 3

ВЛАДА І ЄПАРХІАЛЬНЕ ДУХОВЕНСТВО: ВЗАЄМОВІДНОСИНИ ТА ПРОТИСТОЯННЯ

3.1. Взаємовідносини єпархіяльного духовенства з українськими національними урядами

Посилення національно-демократичного руху та інтенсифікація державотворчих процесів в Україні внаслідок Лютневої революції 1917 р. й ліквідації самодержавства обумовили небачений раніше підйом національного церковного руху. На той час актуальними стали питання автокефалії УПЦ. Такий варіант в основному не суперечив стратегії українських політичних партій, хоча їхній інтерес до регенерації УПЦ був неоднозначним. Так, у 1917 р. лише партії соціалістичного крила – самостійники-соціалісти та соціалісти-федералісти стали на позиції української церковної автокефалії. Сформована у березні 1917 р. УЦР ідею автокефалії не підтримала, так і не визнавши церковно-релігійну течію в загальному національно-демократичному русі [225, с. 254].

Характерною рисою взаємовідносин влади та церкви було те, що держава в Україні будувалася поза церковним впливом. Окрім цього, вона не тільки не допустила РПЦ до участі в державотворчих процесах, але й в короткий проміжок часу розширила свою владу над церквою [321, с. 11–14].

Для відносин з єпархіями УЦР при Міністерстві внутрішніх справ було створено Департамент сповідань (далі – Департамент), який очолив колишній єпископ М. Безсонов [2, арк. 1]. Авторитетом серед духовенства Катеринославської єпархії цей орган, так само і його керівник, не користувалися. Тим не менше, духовенство зв'язок із ним підтримувало, оскільки воно займалося проведенням державної релігійної політики. Згодом, за ініціативи Департаменту була створена Тимчасова Церковна Рада. Вона відразу розпочала розсилати по всіх єпархіях свої укази та інструкції,

забороняючи визнавати Тимчасовий уряд Росії, а згодом – і визнання Патріарха Московського Тихона. Це, звісно, викликало невдоволення духовенства. Зауважимо, що до осені 1917 р. територія Катеринославської єпархії до складу УНР не входила, але центральна влада у Києві розглядала ці землі як сферу своєї юрисдикції [75, арк. 4 зв.].

Прикметно, що практично до 7 листопада 1917 р. активних відносин катеринославського духовенства з українським урядом у Києві не спостерігалось. Лише після проголошення Третього Універсалу, за яким Катеринославська губернія була включена до складу УНР, почали встановлюватися певні зв'язки. Після приєднання Катеринославщини до решти українських земель тут прокотилася хвиля маніфестацій на підтримку такого рішення УЦР. Усі вулиці були у синьо-жовтих кольорах національного прапору. У Катеринославі мітингуючі зібралися на Соборній площі перед Спасо-Преображенським кафедральним собором, де духовенство відслужило молебень, під час якого був оголошений Третій Універсал. Натовп при цьому викрикував «Слава вільній Україні». Після цього відбулося декламування віршів Т. Шевченка [143, арк. 3].

Відразу після поширення юрисдикції УЦР на Катеринославщину, Департамент Сповідань узявся за налагодження церковного життя єпархії на свій лад. Його не влаштовувало те, що у церквах духовенство при богослужінні поминало не українську владу, а російську. Цими «сепаратистськими» проявами навіть зацікавився Генеральний Секретаріат УЦР. Так, у зверненні до Катеринославської духовної консисторій від 13 грудня 1917 р. зазначалося, що у єпархії духовенство досі молиться на службі Божій виключно за Російську державу та її військо. За словами уряду, це не відповідало прагненням українського народу. Від моменту проголошення УНР церковне поминання на території України ворожої держави набуло характеру певної політичної тенденції, неприйнятної національним інтересам. Тому Генеральний Секретаріат, не втручаючись у церковне життя,

висловив побажання, щоб церковна влада зробила духовенству відповідне роз'яснення, що молитва за світську владу не повинна здійснюватися всупереч інтересам держави, на території якої перебувала церква. Про вжиті заходи з цього питання керівництво єпархії негайно повинно було доповісти в Генеральний Секретаріат [62, арк. 43–43 зв.].

Незважаючи на такі вимоги української влади, в Катеринославській єпархії ще довгий час поминали при богослужінні Російську державу. Подібні випадки були нормою не лише для Катеринославщини. У обіжнику до духовної консисторії від 29 березня 1918 р. № 83 Міністерство внутрішніх справ заявляло, що значна частина православного духовенства використовує свій авторитет для антинаціональної та протидержавної пропаганди, сіючи повсюди «розбрат та недовіру до законної Вищої влади». По містах та селах єпархії розповсюджуються чутки, що уряд зрадив свій народ. Надалі Міністерство прохало поминати державу та владу українську, а не російську. Єпархіальному архієрею пропонувалося проконтролювати поведінку служителів культу та віддати їм наказ поминати Україну і змусити підвладних священиків спростувати наклепи на уряд [10, арк. 2].

Обіжник такого самого змісту був адресований Катеринославській духовній консисторії і від 16 квітня 1918 р., в якому вимоги були аналогічними вищевикладеним. Безпорадність влади з цього питання штовхала останню на надзвичайні кроки, серед яких пропонувалося розглядати духовенство, яке веде антинаціональну діяльність, як зрадників і злочинців УНР, а уряд мав уживати відносно таких осіб самих рішучих заходів, включно до притягнення їх до суду [10, арк. 3].

Переконавшись у тому, що виконання єпархіальною владою вимог уряду може бути саботовано, Департамент сповідань направив обіжник від 16 квітня 1918 р. № 214 на ім'я катеринославського губернського комісара, доручивши йому наглядати, аби духовенство виконувало розпорядження про поминання на службі Божій Україну та її владу. Про випадки, де в церквах не

буде виконуватися ця вимога, комісарові пропонувалося відразу доповідати в Департамент [9, арк. 55; 10, арк. 5].

Фактично спілкування місцевого духовенства з владою здійснювалося мовою обіжників і в ультимативній формі з боку останньої. Уряд вимагав від Катеринославської духовної консисторії, щоб при призначенні на вакантні посади церковно- та священнослужителів виконувався закон УНР про підданство, ті ж представники кліру, які його не дотримувалися, підлягали звільненню [10, арк. 20].

Поряд із цим, українська влада повернула практику, коли з церковних кафедр повинні були оголошуватися усі універсали, закони та інші нормативно-правові акти, ухвалені урядом. При цьому необхідно було їх друкувати в єпархіальних органах та розповсюджувати за кошти церкви. Більше того, єпархіальна влада не мала права самостійно спілкуватися з будь-якими установами в Україні чи Росії, а лише через Департамент. Про це повідомлялося в обіжнику до Катеринославської духовної консисторії від 1 квітня 1918 р. № 118 [10, арк. 23].

УЦР нерідко організовувала у Катеринославській єпархії українські національні свята. У обіжнику від 1 квітня 1918 р. № 120 на адресу духовної консисторії пропонувалося, щоб духовенство не відмовлялося та щонайактивніше брало у цьому участь і вважало за свій пастирський обов'язок організувати подібні заходи якомога урочистіше. Про виконання обіжника єпархіальна влада повинна була доповісти в Департамент сповідань [1, арк. 3; 10, арк. 27].

У контексті взаємовідносин єпархіального духовенства з УЦР варто зупинитися і на економічній політиці, яку проводила ця влада щодо церкви.

Наріжним каменем у відносинах церкви зі світською владою було земельне питання. Особливо актуальним воно стало саме у період 1917–1920 рр. Політика УЦР в основному вибудовувалася відносно православної

церкви, виходячи з того, що усі землі мають бути вилучені з церковних володінь.

УЦР своїм Першим Універсалом проголосила вилучення царських, поміщицьких, монастирських та інших земель до державного фонду. Третім Універсалом узагалі скасовувалося право власності на означені землі, які оголошувалися власністю усього трудового народу. З 1 січня 1918 р. УЦР ухвалила спеціальний земельний закон, який підтвердив основні положення Третього Універсалу та зберіг принцип соціалізації церковних земель. Це, у свою чергу, погіршувало матеріальне становище сільських приходів та священиків, оскільки для них прибуток від землі залишався головним джерелом існування [101, с. 39].

У зв'язку з цим, в єпархії, починаючи із серпня 1917 р., селяни самовільно та безкарно захоплювати церковну землю та в односторонньому порядку почали зменшувати плату за оренду земель. Якщо раніше оренда десятини коштувала 12–15 крб., то вже з середини 1917 р. селянські комітети її установили в розмірі 5–6 крб., а подекуди в парафіях духовенство отримувало лише 3–4 крб. [290, с. 69]. При цьому прибуток від оренди землі мав рівномірно розподілятися між членами причту. Проте на цьому селянське свавілля не закінчувалося. Після збору врожаю 1917 р. хліб отримали лише ті причти Катеринославської єпархії, котрі самостійно власними зусиллями обробляли землю, а ті, які здавали її в оренду, не отримали основного продукту взагалі. Однак, незважаючи на антицерковні рішення влади, земля ще довгий час перебувала у володінні та користуванні церкви й приносила певний прибуток.

У листі до міністра внутрішніх справ від 22 березня 1918 р. директор Департаменту М. Безсонов просив клопотати про виділення коштів на матеріальну підтримку служителів культу. І дійсно, постановою уряду від 3 квітня цього року передбачалося асигнування 10 млн. крб. на одноразову допомогу духовенству загалом по УНР. Ці кошти пропонувалося розподілити

по єпархіях наступним чином: по 1 тис. крб. на двохчленний причт (священик та дяк), та по 1,5 тис. крб. на тричленний (священик, дяк, диякон). Серед членів духовної консисторії суми необхідно було розподілити так: секретарю – 800 крб., скарбнику та архіваріусу – по 500 крб., іншим канцелярським членам – по 400 крб., кур'ерам – по 200. Особистий секретар при правлячому архієреєві мав отримати 600 крб. Про витрату цих сум Катеринославська єпархія мала суворо відзвітувати перед Департаментом [17, арк. 2, 13].

Своїм обіжником від 15 квітня 1918 р. до Катеринославської духовної консисторії Департамент наказав залишати відсоткові внески з церковних прибутків, котрі призначені для утримання духовних навчальних закладів, в єпархії. Як не дивно, місцеве єпархіальне керівництво взялося заповзятливо цю вимогу виконувати [15, арк. 4].

Нова сторінка у взаємовідносинах єпархіального духовенства з українським урядом розпочалася після встановлення влади Гетьмана П. Скоропадського у квітні 1918 р. У цей період змінилося ставлення до релігійного питання. Так, відразу після встановлення влади гетьман видав два документи «Грамоту до всього українського народу» та «Закон про тимчасовий державний устрій України» [82]. У законі було записано, що головною (державною) визнається православна віра, а «всі не належні до православної віри Громадяни Української Держави, а також всі мешканці на території України користуються кожний повсемістно свобідним відправленням їх віри і богослужіння по обряду оної» [84, с. 118].

Для управління церковними справами було створено Міністерство Сповідань, яке відтоді стало авторитетним органом, своєрідним посередником у спілкування священнослужителів та держави на найвищому рівні. Це надало можливість національно зорієнтованому духовенству єпархії на державному рівні залучитися до управління церковними справами. Щоправда, ідею створення такого органу вітало далеко не все духовенство

Катеринославської єпархії. Воно вбачало в ньому прототип царського обер-прокурора і прямо заявляло, що міністр наділений навіть більшими повноваженнями [75, арк. 5].

Взаємовідносини катеринославського духовенства з гетьманським урядом через Міністерство Сповідань віддзеркалювали і політику держави по відношенню до церкви. Православна віра була проголошена державною в Україні. Такий крок нової влади зустрів вітання з боку православного духовенства єпархії. Після цього Міністерство унормувало з єпархіями, що при богослужінні повинно здійснюватися поминання за благовірного гетьмана, Українську державу та її військо [41, арк. 3]. Так була поставлена крапка у цьому питанні, яку не вдавалося реалізувати попередній владі. Але для певності губернським комісарам доручалося все-таки наглядати за церквами, як виконується ця вимога [19, арк. 97 зв.].

З метою рівноправного представництва кожна єпархія повинна була надіслати свого делегата для роботи у Міністерстві. Від Катеринославської ним став ректор духовної семінарії протоієрей Й. Кречетович, який вирізнявся своїми організаторськими здібностями. За наказом Міністра його було залучено до роботи у створеній в червні 1918 р. культурній комісії [322, с. 44].

Новий уряд сповідував ідею утворення автокефалії православної церкви на Україні. Завдяки його активній підтримці з'явилася можливість відновити ієрархію УПЦ. З цією метою продовжував роботу скликаний ще в грудні 1917 р. Всеукраїнський Православний Церковний Собор. У 1918 р. уже під патронатом Міністерства Сповідань відбулися три сесії, активним учасником яких був і архієпископ Катеринославський і Маріупольський Агапіт. Він очолював господарчу комісію. А на третій сесії він був обраний членом комісії зовнішнього розпорядку [7, арк. 63; 20, арк. 38; 27, арк. 144].

У липні 1918 р. було утворено Собор єпископів як один з органів вищої церковної влади в Україні. До Собору був уключений і глава

Катеринославської єпархії (за нього проголосували четверо ієрархів). Згодом, 10 липня, було створено Всеукраїнську Церковну Раду, до складу якої обрали архієпископа Агапіта, що засвідчує авторитетність цього суспільно-церковного діяча [3, арк. 2; 60, арк. 18].

Передусім активні зносини з урядом демонстрував архієпископ Агапіт. Діяльність його підтримувалася більшістю духовенства Катеринославської єпархії, зокрема, й авторитетними архієреями – Іоаникієм та Серафимом, котрі виявляли певні симпатії до влади Гетьманату [27, арк. 132]. На користь обопільної співпраці свідчить і те, що катеринославське духовенство в одному руслі з державою намагалося реалізувати питання щодо автокефалії та українізації церкви. Приміром цьому є резолюції, ухвалені 42-м єпархіальним з'їздом духовенства та мирян у травні 1918 р. У них йшлося про відстоювання автономії у складі РПЦ та 18 тез про природу помірної українізації православної церкви єпархії, яку активно розпочало проводити Міністерство Сповідань. Показовим було і те, що на цьому з'їзді був присутній «представник державної влади Української» полковник Кравченко, який виступив з доповіддю та висловив офіційну позицію влади щодо питання автономії церкви та її українізації [216, с. 34].

Про небайдужість гетьманської влади до проблем церкви та духовенства свідчив той факт, що при Міністерстві створювалося чимало комісій за різними напрямками роботи. Одним із головних питань при цьому було повернення евакуйованого під час війни майна з українських єпархій. У обіжнику до Катеринославської духовної консисторії від 15 травня 1918 р. Міністерство просило надіслати на 6 червня до Києва свого представника для участі в такій нараді [6, арк. 2].

Іншим міністерським обіжником, датованим 5 червня 1918 р., від єпархіального керівництва вимагалося в найкоротші терміни надіслати відомості такого характеру: з яких парафій єпархії були евакуйовані дзвони

та зазначити місце їх теперішнього зберігання, чи знаходяться на території єпархії склади таких дзвонів із інших єпархій [12, арк. 1].

Особливо тісними було взаємовідносини єпархіального духовенства з владою у питаннях військових. Оскільки саме на служителів церкви покладалися обов'язки вести метричні книги, то вони надавали відомості для формування списків призовників [14, арк. 53].

До цього питання Міністерство Сповідань ставилося з особливою відповідальністю. Так, 8 липня 1918 р. до Катеринославської духовної консисторії надійшов обіжник, у якому виражалось невдоволення ходом мобілізації. Голова управи військової повинності на підставі отриманих рапортів від губернських старост заявляв, що справа зі складанням списків молодих чоловіків, придатних до служби, гальмується через те, що священики зволікають з відправленням метрики до волосних управ. Церковній владі пропонувалося зробити розпорядження духовенству прискорити цей процес, про що повідомити Міністерство. Уже 28 липня консисторія надіслала до останнього відповідного листа, у якому зверталася увага, що ще обіжником від 27 квітня за номером 8526 по єпархії було зроблене відповідне розпорядження. З метою актуалізації цього питання церковна влада нагадала благочинним, щоб ті не зволікали з надсиланням потрібних даних для складання списків призовників [11, арк. 15].

Задля повної інформованості відділ православної церкви Міністерства Сповідань обіжниками від 2 та 9 вересня 1918 р. на адресу архієпископа Агапіта та духовної консисторії вимагав повідомляти його про всі з'їзди, що відбуваються в єпархії та надсилати копії ухвалених на них резолюцій і постанов. Єпархіальна влада цю вимогу виконувала. У жовтні відбувся 44-й єпархіальний з'їзд духовенства і мирян Катеринославської єпархії, про що владика Агапіт сповістив 25 жовтня Міністерство. На цьому зібранні розглядалися питання, пов'язані з необхідністю залишення за церквою та її владою церковно-парафіяльних шкіл з їх майном. Оскільки гетьманська

влада в жовтні 1918 р. заснувала у Катеринославі університет, то служителі культу виступили з пропозицією організувати при ньому богословський факультет, який би здійснював підготовку фахівців з релігійно-церковних справ. Також порушувалося питання про необхідність призначення з державної скарбниці матеріального утримання для духовенства [16, арк. 5–5 зв.].

Уперше в історії РПЦ катеринославським архієреєм було порушено перед владою питання про необхідність введення страхування церков та церковного майна, про що архієпископ Агапіт надіслав відповідного листа до міністра. Однак останній вважав це питання компетенцією не влади, а «Вищої Церковної Влади», про що 10 листопада 1918 р. повідомив відповідним листом владика та запропонував це питання винести на обговорення самих ієрархів церкви [16, арк. 9; 156, арк. 3].

Прикметно, що взявши курс на українізацію церковного життя та ухваливши закон про використання української мови як державної, гетьманська влада вимагала вести діловодство по єпархіальних установах теж українською мовою. Подібна вимога надійшла до Катеринославської духовної консисторії ще 17 липня 1918 р. за № 448/1290. Однак остання почала вести діловодство українською мовою, що є багато в чому показовим, ще напередодні лютневої революції 1917 р., та й сам єпархіальний владика за походженням був етнічним українцем [10, арк. 50].

Таким чином, взаємини катеринославського духовенства з гетьманською владою були обопільно корисними. Міністерство як уповноважений орган влади у церковних справах активно переймалося проблемами та намагалося знайти шляхи їх вирішення, священнослужителі, зі свого боку, сприяли реалізації політики уряду на місцях [152, арк. 3–4].

Гетьманський уряд доволі активно займався вирішенням економічних проблем духовенства. Грамотою П. Скоропадського від 29 квітня 1918 р. було скасоване земельне законодавство УЦР. Держава почала перебирати на

себе функції координації різних сторін життя церкви, зокрема, й економічного. Вона проводила роботу і щодо вирішення проблеми фінансово-економічного забезпечення служителів церкви Катеринославської єпархії [322, с. 40].

Так, виявлялися різноманітні внутрішні резерви єпархії, які склалися з численних фондів і зборів. У 1917 р. вони становили 1948331 крб. Витрачено коштів з цієї суми було 1407490 крб., решта залишку перейшла до кошторису на 1918 р. [18, арк. 22].

Зауважимо, що до середини 1918 р. грошові доходи Катеринославської єпархії відсилалися до Москви та Петербурга. Духовна консисторія в листі до Міністерства від 28 червня 1918 р. повідомляла, що щорічно від церков єпархії у відання Св. Синоду надсилається 50 тис. руб. на утримання духовних навчальних закладів. Згодом за розпорядженням Синоду ця сума поступала у відання Катеринославської духовної семінарії, яка розподіляла ці кошти по навчальним закладам єпархії. Станом на початок липня 1918 р. семінарія отримала лише 8750 руб. 62 коп. [15, арк. 6].

Одним з головних засобів для життєдіяльності єпархії були доходи від обробітку та здачі в оренду церковної землі. Земельні володіння Катеринославської єпархії були значними. Земельне питання завжди хвилювало суспільство, тому досить часто обговорювалося у пресі. Так, у випуску місцевої газети «Зірка» від 17 лютого 1918 р. була вміщена замітка про церковне землеволодіння. У ній невідомий автор зауважив, що РПЦ Російської імперії належить 861000 десятин землі, а монастирям – 739000 десятин. У середньому, за його підрахунками, на одного монаха припадав наділ у 20 десятин. Таке становище слуг Божих, як зазначено в статті, викликало невдоволення серед селянства, оскільки земля – не єдине багатство, яким володіють монахи та священники [132, арк. 3].

Архівні матеріали засвідчують, що лише церковної землі в Катеринославській єпархії у 1917–1918 рр., без урахування садиб і погостів,

орних площ та територій під сінокіс, було 514 десятин (1 десятина – 109,25 соток), або ж 561,545 га (табл. 3.1) [18, арк. 60].

Табл. 3.1

*Церковне землеволодіння у Катеринославській єпархії (1917–1918 рр.)**

№ з/п	Назва повіту	Площа землі (десятин)
1	Олександрівський	59
2	Бахмутський	59
3	Верхньодніпровський	59
4	Катеринославський	66
5	Маріупольський	79
6	Новомосковський	83
7	Павлоградський	63
8	Слов'яносербський	46

Окрім цього, кожна церква володіла землями під садиби та цвинтарі. Загальна площа цих володінь у 1917–1920 рр. становила 671,423 десятини, або 733,5 га (табл. 3.2).

Табл. 3.2

Землі для садіб та цвинтарів (1917–1920 рр.) [18, арк. 60]

№ з/п	Назва повіту	Площа землі (десятин)
1	Олександрівський	83
2	Бахмутський	66
3	Верхньодніпровський	74
4	Катеринославський	114
5	Маріупольський	52
6	Новомосковський	152
7	Павлоградський	87
8	Слов'яносербський	39

Найбільш цінною з точки зору прибутків була орна земля. Не завжди в єпархії всю площу обробляли служителі церкви. Нерідко певні площі здавалися селянам у найм, за що останні платили грошима або часткою зібраного врожаю.

Загальна площа орних земель Катеринославської єпархії станом на 1917–1919 рр. становила 38842,890 десятин (42435,8 га). Ця цифра вражаюча,

*Складено автором

навіть за сучасними мірками. У згаданий період в оренду селянам здавалося 18350 десятин (табл. 3.3) [18, арк. 60].

Табл. 3.3

Площа орних земель Катеринославської єпархії (1917–1919 рр.)

№ з/п	Назва благочинного округу	Площа землі (десятин)
1	Олександрівський	83
2	Бахмутський	4415
3	Верхньодніпровський	3768
4	Катеринославський	4635
5	Маріупольський	6434
6	Новомосковський	5834
7	Павлоградський	87
8	Слов'яносербський	3266

Досить значними за площею були землі, відведені під сінокіс. Усього єпархія володіла такою площею в 2530,862 десятин і здавала їх в оренду селянам (2765 га) (табл. 3.4)

Табл. 3.4

Єпархіяльні землі, відведені під сінокіс [18, арк. 60]

№ з/п	Назва повіту	Площа землі (десятин)
1	Олександрівський	160
2	Бахмутський	464
3	Верхньодніпровський	217
4	Катеринославський	242
5	Маріупольський	143
6	Новомосковський	720
7	Павлоградський	223
8	Слов'яносербський	358

Окрім церковного землеволодіння, в єпархії було і монастирське, яке за своїми масштабами не набагато поступалося першому. Катеринославські монастирі та скити в 1917–1918 рр. володіли площею рільної землі, яка становила 3636,645 десятин (3973 га). У розпорядженні Свято-Троїцького чоловічого монастиря було найбільше – 1217 десятин, у Самарського чоловічого – найменше – 50 десятин. Земля, відведена під сіножаті для монастирів Катеринославщини становила 872 десятини (952,6 га). Загалом

монастирської землі по українським єпархіям станом на 1919 р. було 73808 десятин (80635 га), тобто, частка єпархії становила трохи більше 6 відсотків [18, арк. 68].

Таким чином, за нашими підрахунками, Катеринославська єпархії володіла 47066,93 десятинами землі (51420, 6 га).

Земельне володіння важливим було для служителів церкви сільських парафій. Фактично саме за рахунок цього існувало місцеве духовенство. Здача в оренду земель селянам (на термін від 1 до 3 років) лише в 1917–1918 рр. принесла церкві прибуток в сумі 110010 тис. руб. [25, арк. 111–119]

Але обробіток землі був не єдиним джерелом існування та самозабезпечення церкви й духовенства. У залежності від шляхів надходження можна виокремити наступні джерела фінансово-матеріального забезпечення РПЦ:

- кошти, отримані від продажу свічок;
- пожертвування за треби і поминки;
- тарілчані та кухольні збори;
- доходи від торгівлі книгами та різними церковними предметами.

Найприбутковішою статтею було свічникство. На теренах єпархії діяв один свічковий завод, управління кого знаходилося в м. Катеринославі, а також дрібні свічкові заводи в Маріуполі, Ставрополі та при монастирях [107, арк. 112]. Щорічний дохід заводу становив близько 1 млн. крб. Так, у 1917 р. чистий прибуток від реалізації свічок по церквах єпархії становив 988411 крб. 61 коп., в 1918 р. – 996789 крб. Першість у цій справі серед благочинних округів належала Катеринославському, у якому за цей період церкви продали свічок на суму 81094 крб. 09 коп. Це не викликає подиву, тому що цей округ був найбільш населений з-поміж інших, з рештою, тут знаходилася і єпархіальна столиця з управлінням. Слов'яносербський округ демонстрував найгірші показники – 1711 крб. 09 коп. [18, арк. 80].

Свічкове виробництво включно до 1918 р. було високоприбутковою галуззю монастирського господарства і разом із продажем свічок служило одним із головних джерел поповнення церковної скарбниці. Намагаючись свічковими коштами наповнити церковний бюджет, з 1 січня 1918 р., за рішенням Всеросійського Помісного Собору РПЦ від 2 грудня 1917 р., мав бути встановлений із вироблених єпархіальними, монастирськими свічковими заводами свічок особливий збір по 5 крб. з пуду. Збирати ці кошти мали свічкові заводи та передавати їх у єпархіальне відомство. Ті кошти, котрі єпархія отримала від даного збору, як правило, спрямовувалися на виплату утримання працівникам духовних навчальних закладів [7, арк. 216].

Утім, виконати це рішення в умовах початку націоналізації церковного та монастирського майна, включаючи свічкові заводи, було фактично неможливо. До того ж, у період 1917–1920 рр. досить поширеним було явище, яке мало місце ще напередодні Лютневої революції, коли заводи приватних осіб, в обхід церкви, не маючи на те спеціального дозволу, виготовляли сфальсифіковані свічки з нечистого воску, а в суміші з церезином, виступаючи таким чином серйозним конкурентом церкви. Такі заводи існували в Маріуполі, власниками їх були С. Ігнатов, В. Василенко, С. Степанов, В. Попов. Нерідко заводи піддавалися грабежам [149, арк. 3].

За скаргами управління єпархіального свічкового заводу на адресу поліції та Міністерства Сповідань гетьманського уряду, власники заводів були притягнуті до відповідальності. А з метою усунення небажаних конкурентів єпархіальне керівництво було ініціатором питання про монополію церковних свічкових заводів. Пропонувалося заборонити відкривати приватні свічкові заводи та закрити вже існуючі. Однак ці вимоги залишилися невиконаними [322, с. 148–149].

Інше джерело церковних прибутків – пожертвування за треби та поминки – було менш прибутковим. У 1917 р. єпархіальне управління отримало готівкою за цією статтею лише 99485 крб. та 134583 крб. 65 коп. білетами, у 1918 р. – 124345 крб. В окремих парафіях Катеринославської єпархії утримання священнослужителів відбувалося суто за рахунок плати мирян за проведення релігійних обрядів чи добровільних пожертвувань. Навіть у найбільш релігійних парафіях у 1917 р. існували такі розцінки за треби: молебень – 0,3 крб., хрестини – 0,15 крб., поховання немовлят – 0,5 крб., дорослих – 2 крб., вінчання – 3 крб. [290, с. 69].

Як бачимо, тогочасні вимушені заходи церкви, хоч і суперечили проповідям про службу Божу та Святому Письму, у той час увійшли в традицію. Проте навіть такі дії священнослужителів не могли стабілізувати рівень їх матеріального становища. Тому служителі церкви змушені були щоразу звертатися за допомогою до пастви. Як наслідок, духовенство виживало за рахунок тарілчаних та кухольних зборів, які пропорційно рівно розподілялися між членами причту. Показово, що такі збори давали досить пристойні суми. Підтвердженням цьому є статистичні архівні дані по Катеринославській єпархії за 1918 р., згідно з якими було зібрано 131487 крб. 54 коп. Причому, в густонаселених благочинних округах ці цифри вищі. Так, у Катеринославському було зібрано 9730 крб. 97 коп., найменше – в Слов'яносербському – 321 крб. 45 коп., а лише одна Ростовська каплиця щороку єпархії приносила від 18 до 20 тис. крб. Додатковими доходами церковнослужителів були також прибутки від продажу релігійного інвентарю. Цей вид господарської діяльності у 1918 р. приніс найменший прибуток – 48065 крб. 64 коп. [113, с. 343].

Задля вирішення економічних проблем єпархії, здійснювалося державне фінансування церковно- та священнослужителів, фактично – встановлення державного утримання. 9 липня 1918 р. гетьман П. Скоропадський затвердив постанову Ради Міністрів про виділення 15 млн.

крб. на 1918–1919 рр. на допомогу церковнослужителям. Кошти надходили реально і на банківські рахунки Катеринославської єпархії [112, с. 344].

У наказі від 20 серпня 1918 р. Міністерство запропонувало залишати в єпархії також відсоткові внески зі страхування церковних будівель, відрахувань на Червоний Хрест та інші внески, які йдуть лише на церковні потреби. Головна умова такого рішення – обов'язкове звітування єпархії перед Міністерством про використання цих коштів. Катеринославська консисторія взяла ці накази до відома, намагаючись втілити їх у життя, проте зіштовхнулася з тиском з боку Св. Синоду, котрий вимагав надсилати ці кошти йому [322, с. 143].

Зауважимо, що і керівництво Катеринославської єпархії намагалося вирішувати проблеми матеріального забезпечення духовенства. Так, за рішенням 42-го єпархіального зібрання кліру та мирян (травень 1918 р.) підвищувався розмір самооподаткування духовенства, вводилися досить жорсткі заходи до порушників фінансової дисципліни. «Благочинні, від яких не справно надходять внески, – сказано в одній з постанов з'їзду, – після доведення їхньої провини піддаються покаранню аж до звільнення з посади благочинних; отці-настоятелі, після встановлення їх провини в неакуратності, караються аж до переведу на іншу, гіршу парафію, а парафіяльні ради, за ту ж провину, звільняються ж чи переобираються» [216, с. 34].

21(8) травня 1918 р. ВЦУ затвердило «Положенню про забезпечення єпархіальних і вікарних єпископів» визначалася річна сума утримання архієреям. Катеринославський владика Агапіт отримував платню в розмірі 7500 крб. на рік, із суми п'ятивідсоткового валового доходу монастирів, яка мала поступати в єпархіальну скарбницю. Нерегулярні надходження цих зборів до скарбниці призводили до частих затримок платні преосвященним [237].

У жовтні 1918 р. у Катеринославі відбулися чергові 44-і збори кліру та мирян. Центральним на порядку денному було питання про призначення духовенству єпархії утримання з державної скарбниці. Архієпископ Агапіт заявив: «... позаяк у більшості парафій одібрали землю і не платять ніякої платні, прохаємо Міністерство клопотати перед владою про виділення коштів». З приводу цього тривали запеклі дискусії: одна частина делегатів зібрання висловилися за негайне призначення такого утримання, інша – пропонувала передати це на розгляд зборів благочинних округів. Таким чином, голоси з цього питання розподілилися наступним чином: за – 35, проти – 34, утримались – 4. Ураховуючи таку ситуацію, архієпископ Агапіт у листі до Міністерства повідомляв, що він, по-перше, не може погодитись з рішенням зборів, бо перевага була лише в один голос, а по-друге, – це справа церковної влади України [16, арк. 5 зв., 7].

Поступова політика економічної підтримки духовенства єпархії гетьманським урядом приносила свої плоди. За повідомленням Катеринославської духовної консисторії від 13 вересня 1918 р., казенна губернська палата зробила розпорядження повітовим казначействам про видачу причтам державного утримання за першу половину 1918 р. Більше того, здійснювалася виплата затриманих коштів ще за 1917 р. [216, с. 3]. Фінанси, отримані єпархією, були розподілені наступним чином: священники отримували по 650 крб., диякони та псаломщики – по 325 крб. У першу чергу, допомогу отримувало духовенство сільських парафій єпархії, оскільки воно найбільше постраждало від земельної політики УЦР по відношенню до церкви [322, с. 145].

Питаннями економічного становища церкви, передовсім, матеріального забезпечення духовенства, опікувався також Всеукраїнський Православний Церковний Собор 1918 р., який активно підтримувався гетьманською владою. На його пленарних засіданнях неодноразово порушувалося питання по матеріально-фінансове забезпечення духовенства [44, арк. 56; 45, арк. 3].

Так, на сесії Собору, яка тривала 26 травня – 9 червня 1918 р. більшістю голосів було ухвалено таку постанову: для забезпечення духовенства кожен рік з державної скарбниці повинні виділятися кошти – священикам – 3600 крб. на рік, диякону – 2700 крб., псаломщику – 2400 крб. [36, арк. 11 зв.].

Іншим кроком з боку влади назустріч церкві було позитивне вирішення земельного питання. Уже 9 серпня 1918 р. Катеринославська духовна консисторія отримала повідомлення з Міністерства Сповідань та Міністерства справ земельних про те, що за нею залишається право зібрати засіяну землю, або хоча б половину врожаю, а з насильно відібраних селянами земель зняти половину врожаю на користь духовенства єпархії [216, с. 38; 322, с. 148].

Згодом, указом консисторії єпархії від 7 жовтня 1918 р. доводилося до відома благочинних єпархії, що звільнення церковних і монастирських земель від оподаткування земськими зборами зберігається. Причтам і радам монастирів дозволялося оскаржувати випадки порушень [216, с. 36].

У листопаді 1918 р. Рада Міністрів ухвалила закон про пенсійне забезпечення духовенства. Відповідно до закону повна пенсія надавалася церковнослужителям за 25 років служби, дві третини – за 20, половина за 15 років. Так, священик міської церкви м. Катеринослава отримував пенсійне забезпечення в розмірі 3900 крб., псаломщик – 2700 крб., а псаломщик сільської церкви єпархії – 2400 крб., настоятель Спасо-Преображенського кафедрального собору єпархії – 4500 крб. Пропонувався також оптимальний підхід до вирішення земельного питання. Було вирішено залишити священикам по 8 десятин, дияконам і псаломщикам – по 6 десятин землі, оскільки вони отримують державну платню. Залишили у власності і монастирську землю. У випадку, якщо держава з певних причин припинить фінансову підтримку, то церкві поверталися б усі землі, якими вона володіла раніше [322, с. 309].

У цілому взаємовідносини духовенства Катеринославської єпархії з урядами гетьмана П. Скоропадського були гармонійними. На державному рівні вирішувалися єпархіальні проблеми, пов'язані з земельним володінням, фінансово-матеріальним забезпеченням служителів церкви [240, с. 254].

Відносини єпархіального духовенства з Директорією УНР обумовлювалися політикою, яку вона проводила щодо церкви. Соціально-політична орієнтація урядів Директорії на українську національну буржуазію, прагнення відмежуватися від радянської Росії повністю співпали з курсом на утворення незалежної православної церкви в Україні [205, с. 397; 210, с. 121].

Так, 1 січня 1919 р. був прийнятий Директорією закон «Про верховне управління Української Православної Автокефальної Синодальної Церкви», ним проголошувалася незалежність православної церкви в Україні [103, с. 32; 163, с. 19; 281, с. 20].

Цей законодавчий акт був позитивно оцінений керівництвом Катеринославської єпархії: його підтримав архієпископ Агапіт. Відповідно до закону невдовзі було створено Священний Синод Української автокефальної церкви, очолити який було надано честь владиці. Про солідарність катеринославського духівництва з урядами Директорії вказувало і те, що Агапіт у грудні 1918 р. очолив делегацію київського духовенства, яка зустрічала членів Директорії біля Софійського собору при вступі до Києва. Ці дії владики були не самовільні, а за дорученням єпископської ради Київської єпархії, за що він згодом поплатився перед білогвардійцями [174, с. 228]. 22 січня 1919 р. після проголошення Універсалу Директорії про злуку УНР із ЗУНР архієпископ відправив урочисту молебень у Києві [163, с. 24].

За політичні симпатії до Директорії та їх практичне виявлення дії архієпископа викликали осуд митрополита Київського і Галицького Антонія (Храповицького), який був виразником ідеї єдиної РПЦ та виступав проти будь-яких поступок національно-церковному русі; на Агапіта було накладено

інтердикт [163, с. 43–45]. Так, розпочався період гонінь на владу з боку офіційної церкви. Не був у пошані архієпископ і серед керівництва УАПЦ, і самої Директорії [174, с. 232].

Гострим для Катеринославської єпархії було економічне питання у період влади Директорії. Остання впроваджувала економічну політику щодо церкви не рахуючись з інтересами останньої. Уряд не зміг вжити серйозних заходів щодо стабілізації фінансово-економічної ситуації та матеріального забезпечення церкви, а відтак і в єпархії наростали внутрішні протиріччя та проблеми, пов'язані з економічною нестабільністю [170, арк. 234]. Директорія модифікувала закон УЦР від 1 січня 1918 р. і залишила у власності кожної церкви та монастиря не більше 15 десятин, решта ж підлягала соціалізації без викупу. Натомість, ще напередодні кожна єпархіальна церква мала право володіти близько 100 десятинами землі [163, с. 159]. Як наслідок, колись просторі церковні та монастирські землеволодіння в єпархії скоротилися. У володінні монастирів залишилося лише близько 100 десятин землі, решта ж земель піддалася соціалізації чи перебувала у державному земельному фонді.

Духовенство Катеринославської єпархії зверталось з листами до влади щодо надання матеріальної допомоги священнослужителям, особливо у 1919 р., коли поширилося явище спекуляції цінами на товари першого вжитку, а платня духовенству залишалася мізерною [311, с. 47]

Стосунки катеринославського духовенства з урядами Директорії відбувалися у площині втілення політики проголошення автокефалії УПЦ. Стосунки з цією владою були встановлені, переважно, на рівні єпархіального архієрея.

Взаємовідносини служителів церкви Катеринославської єпархії з національними українськими урядами УЦР, гетьмана П. Скоропадського,

Директорією УНР обумовлювалися їх державною політикою щодо православної церкви.

Контактів місцевого духовенства з УЦР фактично до осені 1917 р. не помічалось. Поясненням цьому було те, що територія Катеринославської єпархії підпорядковувалася Тимчасовому уряду Росії; лише після проголошення Третього Універсалу де-факто вона ввійшла до складу УНР. Хоча проукраїнські симпатії серед вірян тут були поширеними, про що свідчили влаштовані в листопаді 1917 р. маніфестації в м. Катеринославі, приурочені до проголошення Універсалу.

Відносини єпархіального духовенства з урядом УЦР здійснювалися через Департамент Сповідань Міністерства внутрішніх справ. Варто відзначити, що успішного діалогу служителі церкви з цим органом не налагодили. Незважаючи на те, що територія Катеринославської єпархії входила до складу УНР, ще довгий час у церквах під час богослужінь поминалася Росія та її уряд. Такі дії викликали обурення української влади, яка погрожувала навіть притягувати за це до суду священнослужителів.

Наріжним каменем у зносинах катеринославських служителів церкви з УЦР було земельне питання. Відповідно до прийнятих рішень урядом УЦР, церковні землі соціалізувалися. До того ж, досить поширеними у єпархії були випадки самовільного захоплення монастирських земель селянами. З боку уряду також уживалися заходи щодо покращення матеріального становища духовенства, зокрема, надання йому разової фінансової допомоги.

Досить активними були взаємовідносини священнослужителів Катеринославської єпархії з урядом гетьмана П. Скоропадського. Посередником у цих стосунках було Міністерство Сповідань, у апараті якого працювали представники від катеринославського кліру. Загалом період Гетьманату характеризувався національно-зорієнтованою політикою, а православна церква проголошувалася державною. Цим контекстом і обумовлювалися державно-церковні відносини у 1918 р.

Характерно, що у період влади гетьмана П. Скоропадського у єпархії припинилися поминання у церквах під час богослужіння Росії, а згадувалася Українська держава та її влада.

З метою обговорення та вирішення нагальних церковних проблем у Міністерства Сповідань підтримувало діяльність декількох сесій Всеукраїнського Православного Церковного Собору, де були представники від мирян та духовенства Катеринославської єпархії, а архієпископ Агапіт очолював господарчу комісію.

Уряд гетьмана П. Скоропадського підтримував запроваджений УЦР курс на українізацію. Така політика знаходила підтримку серед єпархіального духовенства. Про лояльне ставлення служителів церкви до гетьманської влади свідчить і той факт, що вони опікувалися військовими проблемами на теренах єпархії, формуючи списки призовників до лав українського війська.

Гетьманат активно переймався і вирішенням економічних проблем Катеринославської єпархії. За розпорядженнями Міністерства Сповідань усі грошові надходження до єпархіальної скарбниці мали залишатися її віданні та розпорядженні. Церквам і монастирям поверталася земля, що була відчужена за рішеннями УЦР. На державному рівні було ухвалено закон про надання матеріальної допомоги духовенству, розглядалися питання щодо його пенсійного забезпечення.

Стосунки служителів церкви Катеринославської єпархії з урядами Директорії УНР активністю не відзначалися, та були встановлені на рівні вищого духовенства, передусім, єпархіального архієрея. Останній підтримував політику уряду щодо підготовки та проголошення автокефалії православної церкви.

3.2. Спроби впровадження антицерковної політики більшовиків у Катеринославській єпархії

Після жовтневого перевороту 1917 р. та приходу до влади у Росії більшовиків відкрилася нова сторінка в історії православної церкви. Комуністична партія отримала всі можливості для реалізації програмних установ з релігійного питання. Радянська держава та її політичний режим будувалися, як відомо, на основі теорії марксизму-ленінізму, який розглядав релігію як «опіум для народу», «рід духовної сивухи» та пропагував войовничий атеїзм як найвищу його форму. Для нього притаманна яскраво виражена, хоч і нічим не обґрунтована, ідеологічна підозрілість стосовно будь-яких проявів релігійності [278, с. 15].

Заперечуючи спроможність релігійної ідеології, комуністична держава на практиці переконалася в тому, що православна церква спиралася на потужний духовний ґрунт і фактично з «антинаукових» позицій створювала серйозну моральну конкуренцію «науковому» марксизму. Тому відразу після приходу до влади більшовиків розпочалася боротьба за всеохоплюючий вплив комуністичної ідеології на маси, не залишаючи при цьому місця для альтернативного релігійного світогляду [279, с. 25].

Для того, щоб зрозуміти суть антицерковної політики більшовиків, яка запроваджувалася у періоди тимчасового встановлення їх влади у Катеринославській єпархії, варто проаналізувати законодавчу базу, спрямовану проти церкви.

Так, Декретом про землю, ухваленому на II Всеросійському з'їзді рад робітничих і солдатських депутатів 8 листопада 1917 р., було проголошено про вилучення церковних і монастирських маєтків із живим і мертвим реманентом, садибними будівлями та всіма приналежностями. Фактично радянською владою було проведено націоналізацію монастирських та церковних земель. Землею не могли володіти на правах власності ні окремі особи, ні релігійні організації. Згідно з Положенням про земельні комітети,

опублікованим 18 грудня 1917 р., церковні й монастирські землі, лісові, водні та промислові угіддя були націоналізовані й передані в розпорядження земельних комітетів [279, с. 15].

У Катеринославській єпархії згаданий декрет втілювати на практиці більшовики розпочали навесні 1918 р. [310, с. 144].

26 жовтня 1917 р. РНК РРФСР ухвалила закон «Про соціалізацію землі», який поширювалися і на українські землі в періоди установаження більшовицької влади [299, с. 413]. Після прийняття радянською владою цих актів аграрний рух, що супроводжувався конфіскацією і перерозподілом церковної землі, набув «законних підстав». Короткочасне більшовицьке панування на теренах Катеринославської єпархії розпалювало серед місцевого населення ненависть до церкви та прагнення заволодіти її майном. Так, місцевою владою у с. Берестовому поблизу м. Олександрівськ було націоналізовано 112 десятин землі [223, с. 182]. У свідомості людей панувала жага до поділу церковного майна. Один із учасників тих подій, який проживав поблизу Олександрівська, так писав у своєму щоденнику: «Писалися кому потрібні коні, корови. Я записався на коней. Багато привели корів і коней. Роздавали коней і корів за малу ціну – за 10 відсотків, що коштувало 1 тис. крб., то платили 100». Цілковитому втіленню в життя заходів радянської влади на Катеринославщині завадила окупація краю австро-німецькими та військами УЦР [214, с. 167].

У прийнятій урядом РСФРР 15 листопада 1917 р. Декларації прав народів Росії оголошувалося скасування будь-яких національно-релігійних привілеїв та обмежень. Декретом ВЦВК і РНК від 24 листопада 1917 р. були позбавлені привілеїв духовенство, дворянство та купецтво. Влада також скасувала усі особливості та переваги, якими користувалися церковнослужителі, зокрема, пільги щодо пересилання кореспонденції, переїзду залізницею, звільнення приміщень, що займало духовенство, від розквартирування військових [241, с. 87; 293, с. 142].

Наступним кроком щодо обмеження впливу православної церкви на суспільство була постанова РНК від 24 грудня 1917 р. про передачу справи виховання й освіти з духовного відомства у відання Наркомату освіти. Це означало вилучення з рук церкви всіх церковно-парафіяльних шкіл, учительських семінарій, духовних училищ та інших навчальних закладів [68, арк. 13].

Згідно з декретом ВЦВК і РНК від 29 грудня 1917 р. про розлучення всі справи, які перебували на розгляді у духовних консисторіях, Синоді та інших релігійних установах і по яких рішення не набрали юридичної сили, визнавалися знищеними, а сторони повинні були звертатися до суду чи РАЦСу [279, с. 14]. У Катеринославській духовній консисторії, приміром, на цей час перебувало 499 таких справ, і всі вони підлягали знищенню. Утім, подальша їх доля невідома [18, арк. 24–25].

31 грудня 1917 р. ВЦВК і РНК ухвалили «Декрет про цивільний шлюб, дітей і про ведення книг актів громадського стану», згідно з яким надалі визнавався лише цивільний шлюб. Усі духовні та інші установи, що раніше відали реєстрацією шлюбу, народження і смертності незалежно від конфесії, повинні були негайно передати ці реєстраційні книги до відповідних місцевих органів влади. Реєстрацією актів цивільного стану відтепер повинні займатися лише органи РАЦСу. 29 січня 1918 р. за наказом Наркомату у військових справах було звільнено священнослужителів всіх віросповідань, що перебували на службі цього відомства. Наказом Народного Комісаріату державного піклування від 2 лютого 1918 р. припинялася видача коштів на утримання храмів, каплиць, священнослужителів та законовчителів і на виконання релігійних обрядів [241, с. 15].

Логічним завершенням формування і водночас початком наступу на РПЦ було ухвалення 2 лютого 1918 р. Декрету РНК РРФСР «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви». В Україні довгий час використовувалися положення цього декрету, який більшовики реалізували

на зайнятих територіях. У ньому зазначалося, що кожний громадянин може сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодної. Усілякі позбавлення прав, пов'язані з віросповіданням чи атеїзмом, скасовувалися [64].

Утілення в життя згаданого декрету у Катеринославській єпархії розпочалося в січні 1918 р. після тимчасового установа влади більшовиків. Відразу після цього було розіслано вказівки радянським органам влади на місцях про виконання положень зазначеного декрету. Не дивлячись на те, що ще не було створено міцного державного апарату, не існувало відповідних структур для реформування системи державно-церковних відносин, більшовики на теренах Катеринославської єпархії розпочали широкомасштабний наступ проти церкви [214, с. 168].

Цей документ викликав небувалий розголос у суспільстві. Місцева катеринославська преса активно обговорювала та намагалася проаналізувати основні його положення. Підкреслювалося, що декрет майже повністю скопійований з французького закону про відділення церкви від держави і відрізняється від нього лише тим, що в умовах російського побуту він не тільки позбавлений ґрунту, а й перебуває в прямому протиріччі з деякими особливостями російського життя. Зверталася увага на те, якщо відкинути міфічну небезпеку клерикалізму, то церква в Росії не спричиняла державі ніякої шкоди, оскільки «войовничих» митрополитів та архієреїв вважати церквою не можна. Зазначалося, що цей декрет, навпаки, є великою державною помилкою, яку можна пояснити недостатньою зрозумілістю народного настрою [144, арк. 2].

Декрет, однак, не обмежувався питаннями свободи віросповідання та відокремлення церкви від держави та школи від церкви. Тепер церковною громадою визнавалася не ієрархічно впорядкована установа, якою є християнська церква, а велика кількість непов'язаних між собою релігійних товариств. Важливо було й те, що ці товариства, на відміну від об'єднань громадян інших типів, позбавлялися прав юридичної особи, тобто не могли

бути суб'єктами цивільно-правових відносин, набувати, користуватися та розпоряджатися власністю [79, с. 115].

Вищезгаданий декрет відразу викликав різкий спротив православного духовенства Катеринославської єпархії. Це було пов'язане не лише з тим, що з-під ніг церкви вибивався економічний фундамент її діяльності. Відтепер майно, яке перебувало у церковно-монастирській власності передавалося в безпосереднє відання місцевих органів влади. Побудова нових храмів і молитовних будинків дозволялася безперешкодно за умови дотримання загальних технічно-будівельних норм та правил. При цьому конкретно визначався час на втілення в життя основних положень декрету – не пізніше чим у двохмісячний термін після його виходу [64, арк. 1, 5].

Велике хвилювання викликали положення декрету, де йшлося про відділення школи від церкви. Батьками учнів вони були розцінені як підрив моральних основ виховання. Вірячи у можливість демократичного розв'язання даної проблеми, громадськість Катеринославської єпархії збиралася на парафіяльні збори та селянські сходи, щоб висловити свою незадоволеність декретом і скасувати його положення, що мали сумнівну користь. Так, сільський сход села Веселянка Мелітопольського повіту одноголосно ухвалив: «Маючи на увазі, що Закон Божий в школах необхідний, тому з декретом ми не згодні і проводити його до виконання не бажаємо» [310, с. 144].

Діалог православного духовенства з більшовиками починався невтішно. Архівні документи повідомляють, що вже в березні 1918 р. радянська влада почала застосовувати до священників контрибуції як до класових ворогів. В Олександрівському повіті, наприклад, за активну громадянську позицію отця Алейникова, який виніс на публічне обговорення ради робітничих і селянських депутатів викладання Закону Божого в школах, було застосовано штрафні санкції [214, с. 166].

Загостренню конфлікту в єпархії сприяла принципова безкомпромісна позиція обох сторін. Церковні лідери, в свою чергу, не мали наміру жонгливати християнськими цінностями на угоду класовим і політичним інтересам.

Спочатку радянська влада намагалася обмежити вплив духовенства на політичні процеси в Катеринославській єпархії за допомогою роз'яснювальних і заборонних методів.

Так, у квітні 1918 р. по повітах Катеринославської губернії було розіслано відповідний циркуляр за № 471/149/14/4. Зокрема, до нашого часу дійшли копії, адресовані до Бахмутського повіту, м. Луганська і Слов'яносербська. Губернським повітовим виконавчим і революційним комітетам роз'яснювалося, що церква може сповідувати релігійні вчення та здійснювати установлені релігійні обряди, але взагалі не може втручатися у політичне життя в державі. Всупереч цьому деякі священнослужителі не лише поза, але і в самій церкві вели явну агітацію проти більшовиків, спираючись виключно на «темні маси» та «куркульські елементи» міста й села, дискредитуючи владу селян та робітників, переслідуючи при цьому відновлення старого поміщицького режиму [310, с. 145; 56, арк. 20–22].

З метою усунення подібних випадків органам влади пропонувалося роз'яснити населенню міст і сіл сутність декрету, а також агітаційну роль «попів». У разі, якщо й надалі священнослужителі будуть вести подібну діяльність, місцевих ревкомам надавалося право розстрілювати таких осіб за антирадянську агітацію/

Однак антибільшовицька пропаганда в Катеринославській єпархії набирала обертів. При чому до неї були причетні як служителі церкви, так і віряни.

Про агітацію священнослужителів проти більшовиків повідомлялося і в тодішній губернській пресі. Так, у газеті «Голос народу» від 1 березня 1918 р.

була опублікована замітка, присвячена «контрреволюційній» діяльності духовенства. Автор писав, що навіть робітники скаржаться на те, що в деяких церквах батюшки по неділям і святковим дням «громлять більшовиків», порушуючи всі принципи і норми етики. Вони бажали атеїстам «місце в пеклі, та й то в самій гарячій його частині», сіючи таким чином страх і паніку серед парафіян. Поряд із цим, священнослужителі говорили, що В. Ленін був анархістом. Подібні випадки були нерідкістю, особливо, коли в пресі відбувалася словесна боротьба святих отців з громадянами, які зайняли атеїстичні позиції [130, арк. 4].

Тогочасна більшовицька преса у Катеринославській єпархії розгорнула масову кампанію проти служителів церкви. Так, у газеті «Відомості Катеринославської Ради робітничих і солдатських депутатів» на перших полосах публікувалися статті, які викривали лицемірство церкви та духовенства. У одній з них від 6 лютого 1918 р. зауважувалося, що «...РПЦ від держави потрібна лише підтримка та гроші, вказувалося, що вона себе дискредитувала: коли О. Керенський, який виділив 2 млн. руб. на Всеросійський собор, уводив смертну кару для солдатів, або Руднєв, що віддавав наказ офіцерам стріляти в беззбройних робітників, де тоді були служителі її? Вони навіть мовчали, коли ріками проливалася кров мільйонів російських солдатів на полях битв. З усім цим церковна ієрархія ладна була миритися, тому що отримувала від держави утримання» [71, арк. 12–15; 134, арк. 1;].

Ситуація змінилася, коли РНК розпочав енергійне відділення церкви від держави. Відразу це викликало масове невдоволення служителів культу, особливо націоналізація земель та майна. До того ж, підтримка духовенства серед народу теж знизилася завдяки більшовицькій політиці на підтримку робітників і селян. У зв'язку з цим святі отці не могли нічого запропонувати державі, їм залишилося хіба що «проклясти більшовиків» [55, арк. 3].

Автори подібних статей апелювали до того, що подібна політика по відношенню до церкви проводилася і в інших європейських країнах, зокрема, Франції. Навіть російські царі не змирялися з церковним багатством, а в разі необхідності його відбирали. Наголошувалося, що ніякі протести з боку буржуазії чи служителів культу не змусять державу відступитися, а декрет РНК про відокремлення церкви від держави в життя втілять самі селяни та робітники, що згодом так і сталося [134, арк. 1].

Особливо непримиренну позицію щодо більшовицької політики зайняло вище духовенство Катеринославської єпархії. Навесні 1918 р. виступив із відозвою про засудження антицерковного курсу радянської влади архієпископ Агапіт. Пізніше цю відозву почали тиражувати в єпархіальній друкарні й розповсюджувати серед населення. Поряд із цим тогочасна губернська преса повідомляла про обуреність громадської думки появою декрету, обговорення його після богослужінь і навіть про розгін силою демонстрації богомольців у Катеринославі, які виступали проти упередженості до церкви з боку радянської влади [310, с. 145].

Велике невдоволення служителів культу викликала постанова РНК від 30 липня 1918 р. «Про набатний дзвін», положення якої впроваджувалися у Катеринославській єпархії влітку. Згідно з нею, за скликання населення дзвонами, відзначення будь-яких релігійних свят подібними методами винні священнослужителі обвинувачувалися у «контрреволюційній» діяльності та віддавалися до суду військового трибуналу. Так у єпархії за більшовицького панування навіть під час великих православних свят дзвони майже не використовувалися. Утім, у м. Катеринославі у кафедральному Спасо-Преображенському соборі духовенство дзвони все ж використовувало під час релігійних дійств [79, с. 102].

Більшовицька влада розцінювала це як непокору. У відповідь на непокору церкви та віруючих єпархії з боку більшовиків розпочалися репресії, здійснювані Надзвичайною комісією. Розпочався більш

радикальний етап антицерковної боротьби на теренах Катеринославської єпархії. Влада вдалася до жорстоких заходів проти духовенства, влаштовуючи публічні репресії, приниження з метою залякування тих, хто чинив опір взятому курсу. Протягом квітня 1918 р. духовенство м. Катеринослава примусово було залучене до окопних робіт, що, до речі, суперечило згадуваному декрету, згідно з яким заборонялися подібні дії. У м. Луганську кліриків змушували прибирати трупи людей та тварин, копати могили, чистити підвали, прибирати сміття на вулицях, рубати дрова, даючи як винагороду 1/2 фунта хліба [91; 133, арк. 2].

З метою встановлення контролю за чисельністю священнослужителів та відстеження їх пересування по єпархії повсюди видавалися накази повітових військових комісарів, які вимагали негайного взяття на облік «монахів і релігійних служителів церков та релігійних культів» як нетрудового елементу та зарахування їх до тилового ополчення [310, с. 145–146].

Поводження більшовиків на Катеринославщині по відношенню до служителів церкви вирізнялося жорстокістю. Для того, щоб зрозуміти це, наведемо як приклад, один із випадків смертної кари, заподіяної більшовицькими загонами. На ст. Чаплине покарали на смерть архімандрита Веніаміна з Москви. Його вбили за те, що він виступив на захист земського начальника, якому було винесено на тій же станції смертний вирок. З архімандрита здерли одяг, а потім почали завдавати йому ударів шомполами. Сила ударів була настільки потужною, що одним ударом була відбита коса пастиря, били й по руках, щоб він не зміг молитися. Муки тривали доти, доки не відрубали голову архімандриту. Подібні явища мали місце майже повсюди в єпархії [91].

Інший випадок жорстокого поведження більшовиків зі священниками трапився у Бахмутському повіті. Там священника Попова змушували

відслужити по собі панахиду, коли той відмовився, то його відразу розстріляли [287].

Найчастіше такі жорстокості радянської влади спостерігалися у Бахмутському та Олександрівському повітах. Як повідомлялося у матеріалах звіту особливої комісії про розслідування злочинів більшовиків при генералові А. Денікіні, священників нерідко змушували служити панахиду по самим себе, а опісля їх розстрілювали, виривали живцем бороди, виколували очі. Так, у с. Різдвяному Олександрівського повіту місцевого священника четвертували та повісили за волосся на акацію, не дозволяючи його знімати, а через три дні розстріляли труп. У Бахмутському повіті доходило навіть до того, що червоноармійці розривали могили, поховання у яких супроводжувалося православними обрядами та проявляли кощунство [91].

Загалом лише за весну 1918 р. у Приазовському вікаріатстві було вбито більшовиками 43, а в цілому по Катеринославській єпархії – 92 священнослужителя [287].

За ініціативою парафіян і служителів культу в Катеринославській єпархії почали створюватися церковні общини, що мали на меті захистити духовенство від репресій, мобілізації до лав армії, залучення його до примусових робіт. Такі заходи приносили свої плоди, про що писалося у місцевій пресі [158, арк. 3].

Як свідчать факти, не всі положення вищезгаданого декрету виконувалися навіть самими комуністами, а лише ті, які були їм вигідні.

Повномасштабному втіленню у життя антицерковної політики більшовиків завадила окупація Катеринославщини австро-німецькими військами та загонами УНР навесні 1918 р.

У січні 1919 р. Тимчасовий робітничо-селянський уряд України ухвалив свій декрет «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви». Він був майже аналогічний декрету РРФСР [83, с. 143].

Більшовицький режим поновився лише навесні 1919 р. і відразу ж продовжив впровадження антицерковної політики. Більша тривалість перебування при владі більшовиків позначилася на діловодстві місцевих органів влади нагромадженням нових указівок, декретів, інструкцій та роз'яснень з приводу їх виконання та згадуваного вже декрету.

Дотримання цього декрету вимагалось з усією оперативністю та суворістю. По повітах Катеринославської губернії були ухвалені відповідні розпорядження, які заборонили по всіх установах викладання в школах Закону Божого й «будь-яких віровчень і виконання обрядів культу», супроводжуючи вимогу жорсткими настановами [214, с. 167].

Провідником революційно-атеїстичних ідей більшовики обрали народні маси. Зокрема, в м. Олександрівську було відкрито червоноармійський клуб імені Леніна, в якому організовували читання лекцій та мітинги. Серед перших у ньому влаштували мітинг «Церква і держава». Але така пропагандистська робота все рівно не давала очікуваного результату [48, арк. 32; 54, арк. 4].

Процерковні настрої тоді були не лише серед червоноармійців, але й робітників і самих більшовиків Катеринославщини. Значна частина населення не розуміли сутність декрету та вбачали в ньому зло [133, арк. 2].

Про це, зокрема, засвідчує той факт, що 4 квітня 1919 р. відбулася екстрена нарада Краматорської організації партії більшовиків, де на порядку денному були питання про «контрреволюційну» діяльність самих членів партії. Більшовик Прядко повідомляв, що за два дні до цього на церковній площі після вечірнього богослужіння відбулося таємне зібрання місцевих жителів, де були присутні більшовики Бурмістров, Левченко і Повар. На зібранні йшлося, зокрема, про те, що нібито незабаром будуть закриті церкви, і тому необхідно вжити заходів, щоб цього не допустити. Після цього голова місцевої ради роз'яснив людям формат взаємин радянської влади і

церкви. Але Бурмістров вступив з ним у суперечку, внаслідок чого був заарештований [46, арк. 25–25 зв.].

З метою досягнення успіхів у боротьбі зі служителями церкви ставка робилася на заборонні та роз'яснювальні методи. До коменданта радянських військ м. Катеринослава неодноразово викликалося духовенство для кращого роз'яснення суті зазначеного декрету. Цього вимагало не стільки просвітницьке прагнення більшовиків, скільки намагання нейтралізувати залякуванням будь-яку опозицію владі, що тільки-но ставала на ноги. Усіх інакодумців зараховували до табору ворогів. «Хто не може усвідомити для себе цей декрет, той... є наймерзеннішим, найогиднішим ворогом державного порядку». За порушення умов декрету передбачався 5-річний термін ув'язнення, а в «прифронтовій» смузі, що охоплювала Катеринославщину, – «включно до розстрілу» [214, с. 168].

Негативне ставлення до церкви викликало нові бурі народних заворушень. Зокрема, у Приазовському вікаріатстві спостерігаються виступи робітників на захист місцевих священнослужителів та монахів. У м. Юзівка на початку 1919 р. відбулося зібрання місцевих робітників, де була прийнята резолюція про захист церкви та священників. Коли ж більшовики встановили тут владу, то представники від робітників передали ухвалену резолюцію і повідомили, що у разі, якщо радянська влада діятиме всупереч зазначеним у ній положенням, то відбудеться повстання населення проти влади. Більшовики змушені були прийняти та виконувати ці умови, доки не утвердилися їх позиції [51, арк. 14]. Таким чином, удалося врятувати служителів церкви від жорстоких більшовицьких репресій. Хоча подібні виступи в Катеринославській єпархії були поодинокими, в основному ж населення мовчки співчувало духовенству.

Розпалюванню більшовицькому терору на Катеринославщині нерідко сприяли вказівки місцевим властям з Москви. Так, 31 березня 1919 р. у відділ Управління при Катеринославському губернському виконавчому комітеті

надійшла телеграма від РНК РРФСР за підписом К. Ворошилова про заборону влаштовувати будь-які церковно-релігійні обряди без письмового дозволу місцевої влади. Для отримання такого дозволу необхідно було попереджати про це місцевий виконком, а вся відповідальність за даний захід покладалася на церкву [69, арк. 10].

4 квітня 1919 р. Катеринославський губернський виконком отримав нове розпорядження з Москви, згідно з яким по всім радянським державним установам у найближчий час необхідно було вилучити весь релігійно-обрядовий інвентар. Про виконання директиви місцевим властям треба було відрепортувати письмово. Згідно з розпорядженням уся церковна література мала бути вилучена також із державних установ, церковних бібліотек і передана до світських установ [69, арк. 6]. Між тим, на практиці така передача була проблематичною. Справа кожного разу означала тільки одне – знищення існуючого книжкового та журнального фондів при церквах, усунення релігійних установ від культурно-просвітницької діяльності. Принагідно зазначимо, що подібні заходи вживалися нерегулярно та мляво. Вочевидь, негативізм ставлення до церкви не відразу укорінився у практику роботи радянських установ, а тим паче – місцевого врядування. Часто надіслані вказівки просто не виконувалися у повному обсязі. Прикладом цьому може слугувати надіслана резолюція вже від РНК УСРР до Колегії культпросвіти Катеринослава про те, що вилучення церковного інвентарю не доведене до кінця: «До цього часу деякі бібліотеки, особливо школи, мають серед книг «Старий Заповіт» та інші релігійні книги» [68, арк. 31].

Діючи у руслі антицерковного курсу, ухваленого у 1919 р. програмою РКП (б), місцева влада не спинялися ні перед якими моральними нормами. Продовжувалася безбожна боротьба з вилучення ікон у церков та населення єпархії. Проте у Катеринославі більшовикам не вдалося заборонити зберігання ікон у приватних квартирах. Тому вони пішли іншим шляхом: було запроваджено поіконний та податок на носіння наперсних хрестів [91].

Убачаючи в церковній проповіді антиреволюційні елементи, більшовизм вдався до небачених раніше заходів, забороняючи проповідувати священикам. Для реалізації цього рішення по повітах Катеринославщини були зачинені домові церкви, а парафіяльні передані під контроль місцевої влади чи просто пограбовані та зруйновані. Так, у одній із сільських церков Бахмутського повіту червоноармійці експропріювали все майно, а під іконою Спасителя залишили напис: «... кури, товариш, поки ми тут: уйдем, не покуриш» [46, арк. 35].

Особливо активно радянська влада стежила за виконанням декрету «Про відділення церкви від держави і школи від церкви». Повітові ревкоми мали надсилати інформацію до Катеринослава про виконання положень цього декрету. Як правило, ці обов'язки покладалися на керівників відділів агітації та просвітництва. З архівних матеріалів дізнаємося, що втілення декрету по повітах Катеринославщини відбувалося в основному без значного спротиву з боку населення [49, арк. 31 зв.].

Для поповнення власної скарбниці більшовики не соромилися грабувати церкви, а місцеве населення під шум теж вдавалося до таких дій. Архівні матеріали повідомляють про типові явища спустошення храмів віруючими у Павлоградському, Бахмутському, Олександрівському повітах. Суспільство все більше вражав вірус бездуховності, безкарності та вседозволеності. Зловмисники, яких ловили, повертали награбоване. Зрозуміло, що повертали не все, а що вціліло [50, арк. 113–117].

За повідомленням причту Іоанно-Богословської церкви с. Ново-Іванівки Олександрівського повіту у липні 1918 р. під час крадіжки церковних грошей і майна «на верхньому аркуші на престольного Євангелія зроблено напис «Хай живе більшовизм!» [91].

Улітку 1919 р. під натиском Добровольчої армії відбувся злам радянської вертикалі влади на Катеринославщині. Утім, він тривав недовго. Уже на початку 1920 р. більшовики повернулися зі сформованою концепцією

боротьби з церквою як оплотом «контрреволюції». Розпочався завершальний етап упокорення церкви у прямому розуміння слова. У 1920 р. православні церковні громади Катеринославщини були ще цілком оптимістично налаштовані до радянської влади, сподіваючись на компроміс. Проте його не могло бути апріорі. Закривалися ще функціонуючі молитовні доми, насамперед ті, що знаходилися під одним дахом зі шкільними приміщеннями, на залізничних станціях тощо [53, арк. 67].

Документи свідчать, що на початку 1920 р. справа дійшла і до практичного усунення церкви від виконання державних функцій реєстрації актів цивільного стану. Ці повноваження передавалися у відділи та підвідділи реєстрації актів громадянського стану волосних революційних комітетів та волосних виконавчих комітетів. У зв'язку з цим по церквах прокотилася хвиля по вилученню всіх метричних книг [214, с. 185].

Таким чином, у процесі реалізації антирелігійної політики більшовики керувалися декретами Раднаркому Росії. Радянській владі певний час не вдавалося спрямувати у потрібне їй русло церковну політику на Катеринославщині через слабкий організаційний рівень управління на місцях й опір віруючих єпархії та духовенства. Інша річ, що представники місцевої державної влади, які не відразу засвоїли більшовицьку парадигму ставлення до церкви, її подвійний стандарт (декларації свобод і практику диктату) тривалий час будували місцеве державно-церковне управління так, як їм підказувала власна логіка здорового глузду, релігійна психологія, у якій глибоко були вкорінені традиції християнського гуманізму.

Негативізм ставлення до церкви не одномоментно вкорінювався в практику радянської влади, а тим паче – її місцевих органів. Вплив комуністів на Катеринославщині тривалий час був не всезагальним, а церковне життя було і надалі вагомим у житті парафіян. Місцева, ще не скрізь збільшовичена влада, інколи відповідала церкві порозумінням. Такий

хиткий баланс впливу на суспільство церкві вдавалося тримати ще довгий час. Відразу і повсюди витіснити релігію з усіх сфер суспільного життя було неможливим.

Якщо спочатку при втіленні антицерковної політики більшовики робили акценти на заборонних та роз'яснювальних методах, то, коли вони не давали бажаного результату, застосовувалися репресії. Перші відомості про жертв більшовицького терору знаходимо в документах уже в березні 1918 р.

На ґрунті антирелігійних, антицерковних заходів більшовиків у Катеринославській єпархії навіть виникали народні заворушення, учасники яких за мету ставили захист церкви та духовенства.

3.3. Церковне питання у взаємовідносинах єпархіального духовенства з адміністрацією «білого руху»

«Білогвардійський рух»* організувався у південних регіонах Російської імперії з листопада 1917 р. як протидія більшовикам, що встановили свою владу в Петрограді. Усі зусилля його зусилля були спрямовані на відновлення «єдиної і неподільної Росії». У цій справі активне місце відводилося православної церкві, яка завдяки своїм проповідям та авторитету в суспільстві мала поширювати ідею «збирання руських земель» [89, с. 22].

Денікінські війська з'явилися на теренах Катеринославської єпархії з січня 1919 р., окупувавши територію Приазовського вікаріатства. Саме з цього часу фіксуються й перші факти взаємовідносин білогвардійців з представниками православної церкви. Підтвердженням цьому були й перші документи генерала А. Денікіна. У «Тимчасовому положенні про управління територіями, зайнятими Добровольчою армією», яке було затверджено ще 3 вересня 1918 р., значилося, що РПЦ є першою в областях, які знаходяться під

* Далі в тексті дисертації цей термін та термін «білий рух» використовуються без лапок як усталені позначення різномірних у політичному плані сил, сформованих у Росії з метою повалення радянської влади.

контролем Добровольчої армії. Такий її статус поширювався і на Катеринославську єпархію. Ця ідея підкреслювалася і в документах, які штаб верховного головнокомандуючого розсилав військовому та церковному командуванню підконтрольних територій [282, с. 510].

Таким чином, завдяки вступу на терени Катеринославщини Добровольчої армії відбулося повалення радянської влади, а статус церкви було повернути в старе русло. Священнослужителі радо зустрічали денікінців як визволителів хлібом-сіллю, сподіваючись, що вже пережило страшні часи більшовицького терору. Про ці події у місцевій газеті «Придніпровський край» від 29 червня 1919 р. повідомлялося так: «Назустріч військам Денікіна вийшло соборне духовенство з хоругвами та хором». Дійсно, священнослужителі щиро раділи появі полків генерала А. Денікіна. Делегацію священнослужителів очолив протоієрей Спасо-Преображенського собору В. Мстиславський, який виступив з промовою. Він розповів про те «рабство», в якому «...ще сьогодні вранці знаходилися громадяни, звертаючи увагу, що замість свободи було поневолення, замість рівності – знуцання більшовиків над народом, замість братства – звірські цькування людей та класів один на одного» [157, арк. 2].

Від білогвардійців перед присутніми на Соборній площі виступив полковник Шифнер Маркевич, який зазначив, що вони прийшли не пригнічувати народ, а принесли свободу. Зокрема, він звернувся особисто до українців, щоб ті не думали, «що ми станемо їх позбавляти можливості розвитку рідної мови і культури. Нічого цього ми тіснити не будемо. Ми вимагаємо лише одного: щоб велика Русь були єдиною і великою!» [157, арк. 1]. Нова влада також обіцяла не переслідувати тих, хто під страхом смерті змушений був працювати в радянських установах. На пошану визволителів на Соборній площі був відправлений молебень та влаштовано передзвін дзвонами.

У період присутності на теренах Катеринославської єпархії військ генерала А. Денікіна місцеве духовенство дещо було спантеличене, воно не знало як правильно себе поводити. Служителі церкви почали схилитися до підтримки денікінців, вбачаючи у них поборників православ'я від жорстокої антицерковної політики більшовиків. Священнослужителі, насамперед, парафіяльні, прихильно ставилися до нової влади і не мали бажання підбурювати місцеве населення проти білогвардійців. Навпаки, в більшості випадків вони організовували їм підтримку, попри те, що Патріарх Тихон не благословив білий рух і у своїх посланнях від 8 липня та 25 вересня 1919 р. закликав священнослужителів утриматися від підтримки білогвардійців [327, с. 61].

Боячись водночас можливої розправи після повернення більшовицького режиму, священнослужителі масово направляли протопресвітеру воєнного та морського духовенства Добровольчої армії Г. Шавельському заяви, в яких висловлювали своє бажання про готовність працювати в армії в якості капеланів (військових священиків). Таке прагнення служителів церкви пояснювалося, перш за все, економічною вигодою, оскільки в денікінських військах священнослужителі не відчували матеріальної скрути, збагачуючись нелегальними методами та шляхом отримання розподіленого майна, котре військові часто «привласнювали» на зайнятих територіях. Проте значна частина заяв залишилася без будь-якої розгляду [298].

Прихильне ставлення громадян та духовенства Катеринославської єпархії було викликане і тим, що денікінська влада почала налагоджувати управління церковними справами на зайнятих територіях, порушене через відсутність зв'язків з Патріархом Московським і всієї Русі. Служителі церкви неодноразово влаштовували збір коштів для допомоги Добровольчій армії [159, с. 3].

З цією метою 19–24 травня 1919 р. у Ставрополі відбувся архієрейський собор Південно-Східної Росії, який мав відновити організаційну структуру РПЦ. Як дізнаємося з протоколу першого засідання, за словами його голови – архієпископа Донського і Новочеркаського Митрофана (Симашкевича), ініціатива скликання цього собору належала А. Денікіну, а останній у своїх спогадах зауважував, що собор був скликаний за ініціативи Г. Шавельського [258, с. 26–27].

До підготовчих кроків зі скликання собору, а потім і до безпосередньої його роботи серед двадцяти присутніх єпископів, долучився архієпископ Катеринославський Агапіт. Важко сказати про особисті мотиви його зацікавленості в роботі собору, але, зрештою, він презентував єпархію, яка в силу обставин опинилася під владою білогвардійців [249, с. 52],

Низка постанов цього собору була спрямована на активізацію діяльності духовенства в дусі підтримки білого руху та протидії більшовизму. Одним із головних результатів собору було створення ТВЦУ на Південному Сході Росії – органу, який зосереджував вищу церковну владу до «встановлення правильних зі Святійшим Патріархом, Священним Синодом і Вищою церковною радою зносин» [258, с. 46].

Протопресвітер Г. Шавельський так аргументував створення ТВЦУ: «Вищої церковної влади в краї не було. Зв'язок із Патріархом розірвався. Кожна єпархія жила своїм життям. Питання, що перевищували компетенцію єпархіальної влади, або вирішувалися на свій страх єпископами, або залишалися без розв'язання. Виходило дивне явище: величезна територія, майже весь південний схід Росії, з деякими єпархіями опинилися без вищої церковної влади, яка одна могла і спрямовувати, і виправляти церковне життя» [113, с. 329]. А факт існування УПЦ з її канонічним автономним статусом і вищими органами управління, здавалося, білогвардійці не помічали.

Зазначену проблему конфлікту інтересів окреслив на соборі архієпископ Агапіт, який запропонував внести до тексту звернення собору чадам православної церкви поправку з вказівкою на те, що «чинний собор не буде посягати на територію Української церкви, якій Святійшим Патріархом і Всеросійським Собором дарована автономія» [258, с. 26, 29]. Цю пропозицію також підтримав архієпископ Таврійський і Сімферопольський Димитрій (Абашидзе). Проект поправки було передано до відповідної комісії, але її зміст проігнорували [184, с. 118].

На захоплених денікінцями територіях ТВЦУ розгортала політико-ідеологічну діяльність, спрямовану на забезпечення їхньої перемоги. На православну церкву покладалася місія переконання суспільства в цьому.

Іншим фактором, що визначав основи співпраці білогвардійців та духовенства, було те, що вже з моменту зайняття території Катеринославщини було дозволено вільне богослужіння, поновлювалося викладання закону Божого в школах, хресна хода та молебні, заборонені більшовицькими розпорядженнями. Поверталися церковно-монастирські землі, відібрані УЦР та радянською владою. Разом із тим, заборонялося вживання української мови, а відтак припинялася українізація церковного життя [322, с. 267].

Про небайдужість білогвардійського режиму до церковних справ свідчить і той факт, що з метою встановлення ступеню нанесення шкоди церкві та взагалі територіям, на яких панували більшовики, головнокомандувач ЗСПР генерал А. Денікін двома наказами – від 31 грудня 1918 р. та 4 квітня 1919 р. створив Особливу слідчу комісію з розслідування злочинів більшовиків на територіях тимчасового їх перебування. На цей орган покладалися обов'язки зі з'ясування дійсного становища РПЦ, зокрема, на Катеринославщині. За час своєї роботи комісія зібрала досить значний матеріал, третину якого складали описи антицерковної політики більшовиків по відношенню до духовенства Катеринославської єпархії [91].

Утім, як і кожний політичний режим, білогвардійці теж прагнули до вирішення церковних проблем за саму церкву й відводили їй певне місце в суспільстві. Сповідуючи принцип «єдиної, великої та неподільної Росії», денікінці відразу почали насаджувати політику централізації та придушувати будь-які національні погляди серед духовенства. Думки віруючих чи служителів церкви їх мало цікавили. Навпаки, вони були невдоволені, коли місцеві священики чи псаломщики втручалися в ідеологічну пропаганду чи обробку населення. Начальник відділення контррозвідки Добровольчої армії, розквартированого в м. Олександрівську, у своєму зверненні до жителів від 10 вересня 1919 р. вимагав, щоб вони не направляли в якості своїх захисників і прохачів перед владою місцевих священиків, мотивуючи це тим, що останні «порушують нормальний хід слідства в справі заарештованих громадян» [214, с. 168].

Політичні симпатії денікінського режиму сповна відбилися й на церкві. Остання мала повну підтримку з боку режиму лише тоді, коли повністю заявляла про своє лояльне ставлення та готовність підтримувати Добровольчу армію. В інших випадках – зазнавала жорстоких переслідувань.

На території Катеринославщини поширювалися відозви та послання від імені ТВЦУ на Півдні Росії, яке фактично знаходилося в «обозі денікінців». Натомість національно зорієнтоване духовенство, що було вороже налаштоване до білого руху, зазнавало переслідувань. У білогвардійців з'явилася можливість помсти катеринославському духовенству за те, що воно активно співпрацювало з українською владою –УЦР, Директорією, котру Денікін вважав «не зовсім благополучною» [238, с. 67].

Цікавий момент: переслідуючи національно налаштоване духовенство Катеринославщини за співпрацю з Директорією, білогвардійці не робили закидів служителям церкви за активні контакти з гетьманським урядом, незважаючи на те, що Міністерством Сповідань декларувалося про створення своєї незалежної від Росії православної церкви [322, с. 87].

Зазнав репресій і архієпископ Катеринославський і Маріупольський Агапіт за свою підтримку та симпатію до Директорії. У серпні 1919 р. ТВЦУ на Півдні Росії було заборонено діяльність і передано церковному суду членів Всеукраїнського Священного Синоду. Його голову – архієпископа Агапіта, було засуджено в м. Ростові. Владиці інкримінували як звинувачення те, що він у грудні 1918 р. очолив делегацію київського духовенства під час зустрічі нової влади – Директорії та відслужив молебень на возз'єднання УНР із ЗУНР. Архієпископа звинуватили у «зраді» РПЦ і Російської держави [228, с. 67–70].

Зауважимо, що Патріарх Тихон, який перебував на підконтрольній більшовикам території, консолідувався з архієреями, що підтримували білий рух. Згодом, 23 листопада 1920 р., було видано циркуляр Катеринославської духовної консисторії на основі постанови Патріарха і Його Синоду від 25 вересня за № 2556 та з урахуванням рішення ТВЦУ, яким Агапіта офіційно було зміщено з кафедри Катеринославської єпархії. На його місце було призначено вікарія Донської єпархії єпископа Аксайського Гермогена [174, с. 230].

Через деякий час за клопотанням голови ТВЦУ на Південному Сході Росії архієпископа Дмитрія (Абашидзе) владіці Агапіту вдалося повернутися до керівництва єпархією, принісши каяття Патріархові [249, с. 55].

Панування білогвардійців на теренах Катеринославської єпархії протягом червня, вересня та грудня 1919 р. відзначалося діями, що далеко не завжди відповідали інтересам церкви, передовсім економічним. Нерідко траплялися випадки поборницького грабування частинами Добровольчої армії церков та духовенства з метою «латання власного бюджету», не зупиняючись навіть перед морально-духовними принципами та проголошеним «захистом віри» [235, с. 186].

Подібні випадки були нерідкими для благочинних округів Олександрівського повіту. Відступаючи, білогвардійці, як і їхні попередники,

грабували церкви й духовенство. «Вважаю за обов'язок для себе донести Вашому Високоблагословенню, що в листопаді місяці [1919 р.] при виступі з с. Тернівки загону Добровольчо-чеченської армії, в мене з квартири була пограбована разом з моїми речами, церковна дароносиця срібно-визолочена з усіма приналежностями, про що я повідомив командира загону», – сповіщав священник Іллінської церкви с. Тернівки Олександрівського повіту. А під час відступу в грудні 1919 р. добровольчих загонів була повністю пограбована сама Іллінська церква. Це зближувало політику адміністрації ЗСПР з політикою, яка впроваджувалася більшовиками відкрито, без маскуванню, як це намагався демонструвати уряд А. Денікіна [214, с. 178–180; 215, с. 131].

Як показувало життя, задекларовані білогвардійцями принципи захисту православної віри на практиці не завжди втілювалися в життя. Мало того, вони часто відсувалися на задній план, поступаючись бажанню матеріального збагачення.

Отже, тимчасове встановлення влади адміністрації ЗСПР на теренах Катеринославської єпархії в цілому духовенством віталось. Перші контакти служителів церкви з представниками білогвардійців установлені в січні 1919 р. Окупація Катеринославщини Добровольчою армією перервала втілення антицерковної політики більшовиків. Тому війська генерала А. Денікіна сприймалися місцевими служителями культу як «визволителі». Їм влаштовувалися пошани шляхом відправлення урочистих богослужінь на площі перед кафедральним Спасо-Преображенським собором.

З метою налагодження управління церковними справами на терени єпархії поширювалася дія «Тимчасового положення про управління зайнятими територіями».

Загалом відносин єпархіального духовенства з адміністрацією білого руху визначалися його політикою щодо церкви, якій відводилося важливе місце для відновлення «єдиної, великої та неподільної Росії». Відтак,

служителів церкви Катеринославської єпархії приймали як капеланів до Добровольчої армії.

Відразу після встановлення влади на Катеринославщині, адміністрація ЗСПР відновила усі привілеї церкви, якими вона володіла до Лютневої революції 1917 р., що віталоя священнослужителями. Прикметно, що духовенству також були поверненні відібрані УЦР та більшовиками церковні та монастирські землі.

Але не завжди було порозуміння у відносинах білогвардійців та служителів церкви Катеринославщини. Траплялися навіть випадки пограбування церков, особливо, коли ЗСПР залишали територію єпархії.

Висновок до розділу 3

Таким чином, у 1917–1920 рр. на теренах Катеринославської єпархії періодично встановлювалася влада українських національних урядів – УЦР, гетьмана П. Скоропадського, Директорії УНР, більшовиків та адміністрації ЗСПР. Кожна з політичних сил мала своє бачення та політичний курс щодо церкви.

Взаємини духовенства Катеринославської єпархії з УЦР були встановлені лише восени 1917 р. та характеризувалися непостійністю, оскільки цей регіон досить довгий час залишався поза юрисдикцією УНР. Єпархіальні відносини з УЦР встановлювалися через створений Департамент Сповідань при Міністерстві внутрішніх справ Генерального Секретаріату. Розширення влади УЦР на Катеринославщину восени 1917 р. віталоя як єпархіальним духовенством, так і вірянами. У зв'язку з цим організовувалися по парафіям українські національні свята, що засвідчувало про солідарність служителів церкви та парафіян з українською владою. Утім, довгий час по церквах під час богослужінь поминалася не УЦР, а Тимчасовий уряд і Росія.

Такі дії викликали невдоволення українського уряду, що проявлялося у погрозах притягувати до суду за такі дії священників єпархії.

Не сприяло додатковому укріпленню відносин служителів церкви Катеринославської єпархії з УЦР рішення останньої про соціалізацію церковних і монастирських земель. Однак, цей уряд намагався частково вирішувати економічні проблеми духовенства, виділяючи для цього фінанси.

Утвердження влади гетьмана П. Скоропадського сприймалося позитивно служителями культу Катеринославської єпархії. У цьому політичному режимі вони вбачали надійну підтримку для самої церкви. Катеринославська єпархія демонструвала активні зносини з гетьманським урядом через Міністерство Сповідань. Незважаючи на те, що останнє нерідко відверто втручалося в церковні справи, священнослужителі з цим мирилися, отримуючи як компенсацію від нього, матеріальну допомогу, пенсійне забезпечення.

Гетьманатом поверталися у церковне володіння соціалізовані УЦР монастирські та церковні землі. Такі дії уряду знаходили підтримку серед єпархіального духовенства. Катеринославська єпархія у період правління гетьмана П. Скоропадського володіла значними за площами орними та землями, відведеними під сінокіс, які здавала в оренду селянами.

У контексті державної політики Міністерство Сповідань переймалося вирішенням матеріально-фінансових проблем духовенства. З цією метою ухвалювалися рішення про виділення грошової допомоги служителям церкви.

Співпраця катеринославського духовенства з гетьманським урядом відбувалася у військовій справі (забезпечення мобілізаційних ресурсів до лав української армії), просвітницькій діяльності (організація українознавчих курсів); влада піклувалася про залишення в віданні Катеринославської єпархії усіх надходжень до її скарбниці, повернення вивезеного церковного інвентарю під час військових дій на території регіону.

З Директорією УНР стосунки, в основному, підтримував правлячий архієпископ Катеринославський і Маріупольський Агапіт, який брав участь у підготовці та проголошенні УАПЦ, відстоюючи при цьому канонічне її створення.

Спроби впровадження атеїстичної політики радянської влади на теренах Катеринославської єпархії припадають на зиму-весну 1918 р., весну 1919 р., січень 1920 р. Швидкого ефекту вони не дали, оскільки на місцях ще не була сформована достатньо дієва вертикаль влади.

Антицерковні заходи більшовиків поєднували у собі заборонно-роз'яснювальні методи та репресивну політику; остання активно застосовувалася, коли перші не приносили бажаного результату.

Проти радянської церковної політики виступало як віруюче населення єпархії, так і саме духовенство на чолі з архіпастирями, траплялися навіть повстання робітників на захист святих отців. У церквах під час богослужінь проводилася відкрита антибільшовицька агітація, населенню роз'яснювали основні положення декрету «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви». Активна словесна боротьба служителів церкви з провідниками більшовицьких ідей відбувалася й на шпальтах тогочасної преси. У відповідь влада застосовувала репресії, не зупиняючись перед фізичним знищенням представників кліру.

Поперемінно з радянської владою на теренах Катеринославської єпархії установлювалася влада білогвардійців – у січні, червні 1919 р. Духovenство радо зустрічало війська ЗСПР, убачаючи в них захисників та «спасителів» від більшовиків. Характер відносин адміністрації генерала А. Денікіна зі служителями церкви обумовлювався його прагненням використовувати їх задля поширення та утримання своєї влади на окупованих територіях, а також відновлення «єдиної, неподільної Росії».

ВИСНОВКИ

Історіографічний аналіз наукового доробку, присвяченого соціально-економічній, просвітницько-місіонерській діяльності Катеринославської єпархії, її стосункам з різними політичними силами у 1917–1920 рр., дозволяє констатувати, що обрана тема досі не була предметом спеціального комплексного дослідження. Теоретико-методологічний інструментарій та репрезентативна джерельна база дозволили розв'язати поставлені завдання та зробити обґрунтовані висновки.

Під впливом Лютневої революції 1917 р. та громадянської війни відбулися зміни в церковно-територіальній організації та управлінні Катеринославської єпархії. Розпочате навесні 1917 р. реформування парафіяльного рівня, що мало на меті церковне оновлення з широким залученням мирян до вирішення єпархіальних проблем через суспільно-політичну нестабільність не було доведено до логічного завершення. У періоди відсутності прямого інституціонального зв'язку з вищим керівництвом РПЦ проявилися тенденції до посилення на місцях церковної влади правлячого архієрея. На зазначений період припадає і церковно-територіальна трансформація єпархії – зменшення території, внаслідок якого у 1919 р. Приазовське вікаріатство відійшло до Ростовської єпархії.

Революційні події 1917 р. катеринославське духовенство та віруючі оцінювали позитивно, сприймали їх як назрілі та необхідні для суспільства зміни, оскільки вважали царський режим згубним для населення та держави в цілому. Зокрема, встановлення влади Тимчасового уряду в Росії керівництвом Катеринославської єпархії вітало, а за допомогою власних відозв і звернень до віруючих формувалася відповідна суспільна позиція парафіяльного кліру та мирян. На найвищому рівні (єпархіальні збори духовенства та мирян) було задекларовано про готовність співпрацювати з Тимчасовим урядом Росії. Прикметним було те, що на цих зборах також аналізувалися відносини РПЦ з

царським режимом, установлювалися причини, внаслідок яких церква опинилася під гнітом держави – святі отці всупереч своїй волі змушені були служити монарху.

Період березня–вересня 1917 р. характеризувався активною співпрацею єпархіального духовенства з новою владою. Підтримка служителів культу нового російського уряду проявлялась і в тому, що на його адресу з єпархії направлялися вітальні телеграми, де зазначалося про готовність православної спільноти натхненно працювати на користь держави. Служителі церкви активно допомагали владі, особливо, у періоди військових поразок на фронтах Першої світової війни, підтримуючи своїми палкими проповідями бойовий настрій та дух серед солдат.

Одним із найвідчутніших проявів реакції церкви на Лютневу революцію 1917 р. була актуалізація проблеми соборноправності, яка неодноразово була предметом жвавих дискусій на чергових та позачергових єпархіальних зібраннях навесні 1917 р. При цьому характерною рисою стало залучення до обговорення зазначених питань громадських діячів, істориків, котрі мали дати кваліфіковані висновки з урахуванням історичного досвіду.

Демократичні тенденції в суспільстві 1917 р. створили сприятливі умови для реформування РПЦ, а ліберальна церковна політика Тимчасового уряду Росії давала надії духовенству та мирянам Катеринославській єпархії на звільнення від щільного нагляду держави за церковними справами, певну самостійність духовенства і активну участь мирян у вирішенні нагальних проблем як на єпархіальному, так і парафіяльному рівнях. У даному контексті з осені 1917 р. на Катеринославщині поступово поширювалася державна політика українізації церковного богослужіння, що знайшла певну підтримку серед частини вищого духовенства єпархії. З метою підвищення рівня знання українознавчих дисциплін за ініціативи викладачів духовних навчальних закладів єпархії у Катеринославі влітку 1918 р. проводилися курси для служителів церкви, вчителів і мирян.

В умовах ускладнення соціально-економічної та політичної ситуації 1917–1920 рр. духовенство Катеринославської єпархії вживало заходи щодо збереження та розширення впливу РПЦ на суспільство. Це було можливим завдяки різноплановій культурно-просвітницькій та місіонерській діяльності служителів церкви. Так, з метою інформування населення щодо суспільно-політичної ситуації як у країні, так і поза її межами, організовувалися навчальні курси для кліру та мирян. Приділялася увага і морально-етичній стороні життя, вживалися заходи щодо подолання окремих суспільних девіацій, зокрема викорінення пияцтва. Іншим напрямом роботи була боротьба з активним поширенням сектантства. Цією проблемою опікувався місіонерський відділ при Катеринославській духовній консисторії.

На широкій документальній базі досліджено відносини єпархіального духовенства з українськими національними урядами. Стосунки катеринославських служителів церкви з УЦР не характеризувалися особливою активністю. Контакти з урядом підтримувалися через Департамент сповідань за допомогою обіжників, у змісті яких чітко простежується політика цієї влади щодо церкви. Не завжди по парафіям Катеринославщини виконувалися вказівки Києва щодо заборони поминання під час богослужінь Тимчасового уряду Росії. Загалом досягти конструктивного діалогу УЦР з єпархіальним духовенством не вдалося.

Установлено, що на відміну від УЦР, з якою служителі церкви не змогли досягти суттєвого порозуміння, уряд гетьмана П. Скоропадського в церковних питаннях займав більш виважену позицію. Православ'я в Українській державі було проголошено «найпершою» релігією, що в подальшому й визначало державну церковну політику в цілому. Створене Міністерство Сповідань займалося проблемами духовенства єпархії, а останнє тісно співпрацювало з владою. Катеринославська єпархія мала власних духовних представників у департаментах Міністерства, в такий спосіб створивши підґрунтя та можливості для вирішення нагальних

церковних питань. У цей час в єпархії за підтримки держави розпочалося втілення у життя курсу на помірну українізацію, оперативно вирішувалися фінансово-економічні проблеми. За доби Гетьманату спостерігалось збільшення державного жалування церковно- та священнослужителям, були спроби встановлення їм пенсійного забезпечення, поверталися землі монастирям та церквам, що були соціалізовані урядом УЦР. Міністерство проводило політику, спрямовану на пошук фінансових резервів у самій Катеринославській єпархії, заборонивши їй надсилати грошові доходи на рахунки Св. Синоду в Москві.

Гетьманський уряд підтримував діяльність 2-ї та 3-ї сесії Всеукраїнського Православного Церковного Собору, в яких приймали участь і делегати в Катеринославщини. На Соборі обговорювалися питання, пов'язані з економічною діяльністю єпархій, фінансовим забезпеченням духовенства.

За ініціативи Міністерства Сповідань у Катеринославській єпархії активізувалася робота щодо збирання статистичних даних про кількість православного населення, чорного та білого духовенства, площі церковних і монастирських земель. Узагальнені відомості єпархіальним управлінням відсилалися для аналізу до органів Міністерства.

За доби Директорії УНР архієпископ Катеринославський та Маріупольський Агапіт разом із іншими служителями церкви брав участь у підготовці та створенні УАПЦ, відстоюючи при цьому позицію канонічного її проголошення. На солідарність із новою владою катеринославського духівництва вказувало і те, що Агапіт у грудні 1918 р. очолив делегацію Київського духовенства, яка зустрічала членів Директорії біля Софійського собору при вступі до Києва.

Справжня скрута для Катеринославської єпархії настала вже з приходом до влади в губернії більшовиків, які одразу ж на практиці почали вживати свої антицерковні заходи. Спочатку ставка робилася на заборонні та

пропагандистські методи, які, як згодом виявилось, не давали бажаного результату. Натомість служителі культу разом із мирянами активно включалися у політичну сферу життя, нерідко під час здійснення богослужінь вели відверту агітацію проти радянської влади. У відповідь остання вдавалася до більш дієвих, жорстоких заходів, спрямованих на упокорення протидії духовенства єпархії. Такими заходами були здебільшого економічний тиск і терор; нерідко траплялися випадки смертної кари. Фізичне знищення священнослужителів було поширене у Бахмутському, Павлоградському, Олександрівському повітах і Приазовському вікаріатстві.

Особливістю протистояння кліру і парафіян Катеринославської єпархії антицерковній політиці було створення церковних общин, які перешкоджали мобілізувати священників до армії, залучати їх до примусових робіт.

Найбільше репресіям піддавалися ієрархи, бо мали значний вплив на всі верстви населення та формування громадянської позиції по відношенню до влади. До економічної боротьби з РПЦ більшовики активно залучали і вірян, які самовільно займали монастирські землі, грабували церковне майно. Тож перший досвід співіснування єпархіального духовенства з радянською владою носив негативний характер.

Церковна політика білого руху була спрямована на укріплення власної влади за допомогою духовенства єпархії. З цією метою монастирям і храмам поверталися раніше відібрані УЦР, Директорією УНР і більшовиками землі. У той же час далеко не всі служителі церкви Катеринославської єпархії підтримували політичний курс генерала А. Денікіна з відновлення імперського режиму і нерідко відмовлялися співпрацювати, що почасти викликало у відповідь репресії. Зазнало гонінь і те духовенство, яке раніше виказувало симпатії до української влади, підтримувало курс на українізацію. Загалом відносини служителі церкви Катеринославської єпархії з адміністрацією ЗСПР будувалися на бажанні використовувати духовенство та віруючих для досягнення власних політичних цілей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

1. Архівні документи і матеріали

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

Ф. 269: Державна варта Української держави, м. Гришино, Бахмутського повіту Катеринославської губернії (1917–1918 рр.)

1. Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 1: Справа про розшук військовополонених та інших осіб. Циркуляр відділу Управління по боротьбі з контрреволюційною агітацією духовенства (31 грудня 1917 р. – 10 листопада 1918 р.). – 14 арк.

Ф. 799: Міністерство внутрішніх справ Української Народної Республіки (1918 р.)

2. Ф. 799. – Оп. 1. – Спр. 23: Про затвердження Українських парафій в м. Одесі (1918 р.). – 3 арк.

Ф. 1071: Міністерство сповідань Української держави (1918–1919 рр.)

3. Ф. 1071. – Оп. 1. – Спр. 11: Протоколи засідання комісії у справах церковного будівництва на Україні від 29 липня 1918 р. – 4 арк.

4. Ф. 1071. – Оп. 1. – Спр. 13: Доповідні записки культурної комісії при Міністерству сповідань Української Держави. – 15 арк.

5. Ф. 1071. – Оп. 1. – Спр. 14: Обіжники департаменту духовної освіти до правлінь духовних хлоп'ячих шкіл та семінарій, надісланих до відома департаменту загальних справ (17 жовтня 1918 р. – 25 січня 1919 р.). – 41 арк.

6. Ф. 1071. – Оп. 1. – Спр. 29: Копії телеграм, що надсилалися Департаментом православної церкви до підлеглих йому органів, телеграма

Військового Міністерства про утворення посади головно уповноваженого для керування евакуацією з Австро-Угорщини військовополонених (6 вересня – 29 листопада 1918 р.). – 23 арк.

7. Ф. 1071. – Оп. 1. – Спр. 68: Протоколи другої сесії Всеукраїнського православного собору в червні-липні 1918 р. – 226 арк.

8. Ф.1071. – Оп. 1. – Спр. 82а: Копія контрреволюційного послання Гетьманського Всеукраїнського православного собору чадам православної церкви на Україні. – 6 арк.

9. Ф. 1071. – Оп. 1. – Спр. 84: Листування з губерніальними духовними консисторіями про надіслання зразків «допроса» і «присяги» при висвяченні (посвященні) священників, дияконів та дяків (3 квітня – 4 серпня 1918 р.). – 77 арк.

10. Ф. 1071. – Оп. 1. – Спр. 88: Обіжники департаменту до Українських духовних консисторій (29 березня – 27 листопада 1918 р.). – 98 арк.

11. Ф. 1071. – Оп. 1. – Спр. 89: Листування з губерніальними духовними консисторіями про надсилання списку призовників (29 квітня – 26 жовтня 1918 р.). – 33 арк.

12. Ф. 1071. – Оп. 1. – Спр. 90: Про повернення евакуйованого церковного майна. Листування в справі повернення церковного майна, евакуйованого під час Першої світової війни 1914–1918 рр. (13 квітня 1918 р. – 21 січня 1919 р.). – 109 арк.

13. Ф. 1071. – Оп. 1. – Спр. 91: Протоколи та постанови Київського єпархіального українського з'їзду, що відбувся в квітні 1917 р. (24 квітня – 7 серпня 1918 р.). – 77 арк.

14. Ф. 1071. – Оп. 1. – Спр. 92: Листування з Військовим міністерством та Комісією в справах військового духовенства про призначення священників до військових частин і допомогу бувшому військовому духовенству (10 квітня 1918 р. – 1 січня 1919 р.). – 61 арк.

15. Ф. 1071. – Оп. 1. – Спр. 95: Про залишення по єпархіях всяких внесків та видатків, що надсилалися до Москви та Синоду. Листування з духовними консисторіями про залишення в розпорядженні єпархій всяких страхових внесків та податків, що надсилалися до Москви та Синоду (1 квітня – 15 жовтня 1918 р.). – 26 арк.
16. Ф. 1071. – Оп. 1. – Спр. 140: Відомості про з'їзди та збори та духовенства, що відбулися по єпархіях України (2 вересня – 11 грудня 1918 р.). – 16 арк.
17. Ф. 1071. – Оп. 1. – Спр. 185: Законопроекти Міністерства Ісповідань з пояснюючими записками до них про асигнування коштів на релігійно-освітнє видавництво, дошкільну та позашкільну освіту, видачу одноразової допомоги та пенсій священно-церковнослужителям та утримання духовних семінарій (22 березня 1918 р. – 21 січня 1919 р.). – 89 арк.
18. Ф. 1071. – Оп. 1. – Спр. 197: Статистичні та грошові відомості по Катеринославській єпархії за 1916–1917 рр.: про земельну площу, про кількість монастирів і церков, бібліотек та церковнопарафіяльних попечительств при них за 1916 р., про надходження та видатки церковних грошових сум і капіталів по церквах та монастирях за 1916 р., кошторис духовної консисторії на 1916, 1917 рр., відомості утримання єпархіальних установ за кошторисом Синоду на 1916–1917 рр. (29 квітня – 30 грудня 1918 р.). – 116 арк.
19. Ф. 1071. – Оп. 1. – Спр. 217: Списки членів 2 і 3 сесії Всеукраїнського церковного собору (червень – вересень 1918 р.). – 123 арк.
20. Ф. 1071. – Оп. 1. – Спр. 220: Протоколи засідань 2-ї сесії Всеукраїнського церковного Собору та наради членів Собору – представників від духовно-учбових закладів (21–29 червня 1918 р.). – 209 арк.

21. Ф. 1071. – Оп. 1. – Спр. 244: Матеріали про репресивні заходи адміністрації Бахмутської духовної школи до учнів-українців (1 липня – 31 грудня 1918 р.). – 26 арк.
22. Ф. 1071. – Оп. 1. – Спр. 362: Листування з Катеринославською духовною семінарією в фінансових справах. Грошові відомості на видачу процентних набавок до утримання службовців, пенсіонерів та одноразової допомоги згідно законів від 22. 10. 1916 р. та 5. 11. 1918 р. (18 червня 1918 р. – 23 січня 1919 р.). – 42 арк.
23. Ф. 1071. – Оп. 1. – Спр. 363: Листування з Катеринославською духовною школою в фінансових питаннях. Вимогові відомості на видачу утримання та процентних набавок до платні службовців і пенсіонерів згідно законів від 22. 10. 1916 р. та 01. 04. 1917 р. (23 травня – 9 грудня 1918 р.). – 41 арк.
24. Ф. 1071. – Оп. 1. – Спр. 364: Листування з Бахмутською духовною школою в фінансових справах. Іменні списки службовців з дотаціями процентних надбавок, розрахунок сум, потрібних для виплати пенсій (18 червня – 17 грудня 1918 р.). – 33 арк.
25. Ф. 1071. – Оп. 1. – Спр. 387: Кошториси Катеринославських духовно-шкільних установ за 1918 р. (30 квітня 1918 р. – 13 січня 1919 р.). – 146 арк.

Ф. 1072: Міністерство сповідань Української Народної Республіки (1918–1919 рр.)

26. Ф. 1072. – Оп. 1. – Спр. 55: Про єпархіальних комісарів. Відомості про кількість єпархій в Українській Народній Республіці, потрібних для доповіді про заснування посади єпархіальних комісарів (5 квітня 1918 р. – 11 січня 1919 р.). – 5 арк.
27. Ф. 1072. – Оп. 1. – Спр. 61: Господарські справи 2 та 3 сесії Собору. Листування з канцелярією Всеукраїнського церковного Собору. – 268 арк.

28. Ф. 1072. – Оп. 1. – Спр. 62: Чернові матеріали про утворення комісії для перекладу Святого письма й богослужбових книжок (1919 р.). – 65 арк.
29. Ф. 1072. – Оп. 1. – Спр. 80: Кошториси духовно-шкільних установ Катеринославської єпархії на 1919 р. (13–23 січня 1919 р.). – 48 арк.

Ф. 2201: Міністерство народної освіти та мистецтва Української держави (1918–1919 рр.)

30. Ф. 2201. – Оп. 1. – Спр. 164: Анкетні картки Міністерства народної освіти з відомостями про учбові заклади Катеринославщини. – 107 арк.
31. Ф. 2201. – Оп. 1. – Спр. 827: Про відпуск коштів на утримання наглядачів церковних шкіл, на переведення курсів українознавства і для інших потреб нижчої освіти в Катеринославському повіті (29 червня 1918 р. – 13 березня 1919 р.). – 67 арк.
32. Ф. 2201. – Оп. 1. – Спр. 925: Про стан нижчої освіти й відпуск для неї коштів в Мелітопольському повіті Катеринославської губернії (16 липня – 24 грудня 1918 р.). – 14 арк.

Ф. 3984: Українська автокефальна православна церква (1918–1919 рр.)

33. Ф. 3984. – Оп. 1. – Спр. 6: Листування єпископа Антонія з Всеукраїнської православною церковною радою в справах автокефалії церкви. – 15 арк.
34. Ф. 3984. – Оп. 1. – Спр. 11: Про утворення спілки українських парохій (1920–1922 рр.). – 75 арк.
35. Ф. 3984. – Оп. 1. – Спр. 261: Про організацію церковних відправ на українській мові на Катеринославщині (1921 р.). – 11 арк.
36. Ф. 3984. – Оп. 3. – Спр. 1: Справа про скликання Всеукраїнського православного Собору (1918 р.). – 28 арк.

37. Ф. 3984. – Оп. 3. – Спр. 2: Персональний склад Соборної Канцелярії (1918 р.). – 46 арк.
38. Ф. 3984. – Оп. 3. – Спр. 3: Алфавітний список делегатів Всеукраїнського православного Собору (1918 р.). – 44 арк.
39. Ф. 3984. – Оп. 3. – Спр. 8: Списки делегатів Всеукраїнського церковного собору III сесії (1918 р.). – 128 арк.
40. Ф. 3984. – Оп. 3. – Спр. 9: Явочні листи делегатів Всеукраїнського церковного собору III сесії (31 жовтня – 30 листопада 1918 р.). – 354 арк.
41. Ф. 3984. – Оп. 3. – Спр. 18: Протоколи засідань єпископів при Всеукраїнському церковному соборі (28 червня – 1 липня 1918 р.). – 7 арк.
42. Ф. 3984. – Оп. 3. – Спр. 19: Протоколи засідань і рішення Українського православного собору (1918 р.). – 61 арк.
43. Ф. 3984. – Оп. 3. – Спр. 31: Протоколи засідань комісії по перекладу релігійних книжок на українську мову (1919 р.). – 10 арк.
44. Ф. 3984. – Оп. 4. – Спр. 1: Протоколи пленарного засідання 2-ї сесії Всеукраїнського православного церковного собору (липень 1918 р.). – 102 арк.
45. Ф. 3984. – Оп. 4. – Спр. 2: Протоколи засідання Всеукраїнського церковного собору (листопад 1918 р.). – 6 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 1: Центральний Комітет Комуністичної партії (більшовиків) України (1917–1991 рр.)

46. Ф. 1. – Оп. 18. – Спр. 26: Доклади о Екатеринославской губернии (16 сентября 1919 г. – 20 февраля 1920 г.). – 71 арк.
47. Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 50: Протоколы заседаний Донецкого губкома КП(б)У, Варваропольской районной партийной конференции, партийного комитета и штаба коммунистов Бахмутского, Соляного района,

Краматорской партийной организации, партийных собраний Бахмутской уездной организации КП(б)У (16 января – 17 июня 1919 г.). – 30 арк.

48. Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 51: Резолюции Екатеринославской губернской конференции КП(б)У и отчет (неполный) о работе конференции, протоколы заседаний губкома КП(б)У Мелитопольского уездного комитета партии, партийного комитета и ревкома г. Луганска, Дружковского, Мелитопольского общегородских партийных собраний (13 января – 31 декабря 1919 г.). – 59 арк.

49. Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 71: Резолюции Елисаветградской уездной конференции (1919 г.). – 57 арк.

50. Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 228: Сводки информационного отдела ЦК КП(б)У и Екатеринославского губкома партии о работе партийной организации, партийном и советском строительстве, политико-экономическом положении губернии (2 января – 2 декабря 1920 г.). – 199 арк.

51. Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 234: Протоколы заседаний Бердянского уездного комитета КП(б)У (2 марта – 28 августа 1920 г.). – 22 арк.

52. Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 235: Протоколы заседаний Верхнеднепровского уездного комитета КП(б)У, общих партийных собраний, комиссии по проведению перерегистрации членов уездной партийной организации; отчеты, доклады о деятельности уездного комитета партии и работе партийной организации; резолюция уездной беспартийной крестьянской и рабочей конференции (5 января – 15 ноября 1920 г.). – 176 арк.

Ф. 59: Колекція спогадів учасників революційних подій, громадянської і Великої Вітчизняної воєн, соціалістичного будівництва, 1870–1988 рр.

53. Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 591: Воспоминания Д. Кокизова (1919 г.). – 178 арк.

54. Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 844: Воспоминания Э. Малова О революционных событиях в г. Александровске Екатеринославской губернии (1917–1918 гг.). – 11 арк.
55. Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 1290: Воспоминания Солдатова М. С. о революционных событиях в Мариуполе (1916–1917 гг.). – 14 арк.
56. Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 1492: Чуприна Ю. А. об организации Васильевского волостного ревкома Екатеринославской губернии (1918 г.). – 43 арк.

Центральний державний історичний архів України, м. Київ

Ф. 127: Київська духовна консисторія (1715–1919 рр.)

57. Ф. 127. – Оп. 795. – Спр. 703: Из Священного Собора Епископов Всея Украины указ преосвященному митрополиту Киевскому и Галицкому Антонию (1918 г.). – 1 арк.
58. Ф. 127. – Оп. 795. – Спр. 704: По указу Священного Собора Всея Украины о преподании епархиальными архиереями благословения духовенству на выполнение им статистических работ (16 декабря 1918 г.). – 1 арк.
59. Ф. 127. – Оп. 874. – Спр. 140: О неполучении служащими в епархиальных учреждениях Киевской епархии причитающихся им указанного содержания (1918 г.). – 10 арк.
60. Ф. 127. – Оп. 874. – Спр. 254: Справа Всеукраїнської церковної ради про скликання Всеукраїнського православного собору (1917–1918 рр.). – 27 арк.
61. Ф. 127. – Оп. 874. – Спр. 261: О разрешении выдать Всеукраинской православной церковной раде 1000 руб. (1917 г.). – 5 арк.
62. Ф. 127. – Оп. 1054. – Спр. 166: Дело о созыве Всеукраинского церковного собора (январь 1918 г.). – 61 арк.

Ф. 128: Києво-Печерська лавра (1731–1924 рр.)

63. Ф. 128. – Оп. 2 заг. – Спр. 465а: Речь, произнесенная членом Украинской церковной рады св. Мариничем на собрании монашествующей братии Киево-Печерской лавры (1917 г.). – 2 арк.

64. Ф. 128. – Оп. 3 заг. – Спр. 738: Инструкция народного комиссариата юстиции, постановления Совета рабочих и крестьянских депутатов, выписки из частей о декрете от 23 января 1918 г. «Об отделении церкви от государства» (1918 г.). – 15 арк.

Ф. 711. Київська духовна академія

65. Ф. 711. – Оп. 3. – Спр. 3872: Письмо в редакцию газеты «Киевская мысль» (1917 г.). – 28 арк.

Державний архів Дніпропетровської області

Ф. 106: Катеринославська духовна консисторія (1722–1919 рр.)

66. Ф. 106. – Оп. 1. – Спр. 305а: Отчет по содержанию Екатеринославской духовной семинарии за 1917 г. – 72 арк.

Ф. Р. 1: Уповноважений при всіх закордонних організаціях допомоги голодуючим Катеринославської губернії (1921–1923 рр.)

67. Ф. Р. 1. – оп. 1. – Спр. 1602: Уповноважений при всіх закордонних організаціях допомоги голодуючим Катеринославської губернії (1921–1923 рр.). – 28 арк.

Ф. Р. 1013: Дорожний політичний відділ Катерининської (з 1936 р. – Сталінської) залізниці (1920–1921 рр.)

68. Ф. Р. 1013. – Оп. 1. – Спр. 103: Положення Наркомата Просвіти про злиття залізничних культурно-просвітницьких закладів з органами

Наркомпросу та переписка з колегією культпросвіти залізниці про роботу шкіл та шкільних рад (24 травня – 28 грудня 1920 р.). – 37 арк.

Ф. Р. 5016: Відділ управління Нікопольського міського виконавчого комітету Ради робочих, селянських і червоноармійських депутатів, м. Нікополь Катеринославської губернії (1917–1919 рр.)

69. Ф. Р. 5016. – Оп. 1. – Спр. 16: Директивні вказівки відділу управління про організацію роботи відділу друку та інформації (11 березня – 18 червня 1919 р.). – 12 арк.

Державний архів Донецької області

Ф. 69: Благочинний 3 округу церков Бахмутського повіту Катеринославської єпархії (1911–1917 рр.)

70. Ф. 69. – Оп. 1. – Спр. 332: Формулярні відомості про церкви, церковнослужителів, парафіяльні школи (1917 р.). – 111 арк.

Ф. Р. 1246: Виконавчий комітет Маріупольської міської ради робітничих і солдатських депутатів (1917–1918 рр.)

71. Ф. Р. 1246. – Оп. 1. – Спр. 39: Протоколи засідань виконкому, штабу Червоної гвардії. Резолюції робітничих зборів про відношення до війни й Тимчасового уряду, з'їздів рад робітничих і солдатських депутатів про підтримку радянського уряду, боротьбу з контрреволюцією та економічною розрухою (1918 р.). – 24 арк.

Національна бібліотека України імені В. Вернадського.

Інститут рукопису

Ф. XIII. Архів Святійшого Синоду

72. Ф. XIII. – Оп. 1. – Спр. 2435: Неотложные вопросы церковного устройства. – 27 арк.
73. Ф. XIII. – Оп. 1. – Спр. 2438: Справка об учреждении церковных округов в пределах русской церкви. – 8 арк.
74. Ф. XIII. – Оп. 1. – Спр. 2439: Записка о предстоящем сокращении приходов и закрытии церквей в бедных селениях (1918 г.). – 2 арк.
75. Ф. 216. – Оп. 1. – Спр. 83: Записка о требованиях украинской церкви к правительству (1918 г.). – 8 арк.

2. Опубліковані документи і матеріали

2.1. Актові та діловодні документи

76. Акты Министерства Исповидань // Віра і культура. – Л., 1974. – № 1. – С. 57–102.
77. Акты Святейшего Тихона, Патриарха Московского и Всея России, позднейшие документы и переписка о каноническом преемстве высшей духовной власти. Сборник документов в 2 частях. 1917–1934 / Сост. М. Губонин. – М.: Изд. Православного Свято-Тихоновского Богословского Института, 1993. – 1063 с.
78. Временное положение о православном приходе. – Пг., 1917. – Електронні дані. – Режим доступу: <http://ricolor.org/history/kt/ktr/d4/> (дата звернення 25. 05. 2015).
79. Декреты Советской власти: В 5 т. / Сост. Г. Д. Обычкин и др. – М.: Гос. изд-во полит. лит-ры, 1964. – Т. 3: Декреты с 11 июля по 9 ноября 1918 г. – 664 с.
80. Деяния Екатеринославского епархиального собрания представителей клира и мирян Православной Церкви 21–22 марта 1917 г. – Екатеринослав, 1917. – 28 с.

81. Деяния 42-го Екатеринославского епархиального съезда представителей клира и мирян Православной Церкви 4–10 июля 1917 г. – Екатеринослав, 1917. – 84 с.
82. Закон про тимчасовий державний устрій України. – Київ, 1918. – Електронні дані. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua> (дата звернення 20.03.2016).
83. История Советской Конституции (в документах). 1917–1956 / Сост. А. А. Липатов, Н. Т. Савенков. – М.: Гос. изд-во юрид. л-ры, 1957. – 1046 с.
84. Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР / Упоряд. В. М. Волковинський, П. С. Гончарук, А. Д. Гришин. – К.: Держ. вид-во політ. л-ри УРСР, 1963. – Т. 1 (1917–1941 рр.). – 771 с.

2.2. Збірники документів і матеріалів

85. О. В. Безносова Евангельское движение в Российской империи (1850–1917). Екатеринославская губерния (сборник документов и материалов) / О. В. Безносова. – Д., 2006. – 320 с.
86. Бонч-Бруевич В. Д. Избранные атеистические произведения / В. Д. Бонч-Бруевич. – М.: Мысль, 1973. – 343 с.
87. Бонч-Бруевич В. Д. Отделение церкви от государства / В. Д. Бонч-Бруевич // Деятели Октября о религии и церкви (Статьи. Речи. Беседы. Воспоминания). – М.: Мысль, 1968. – С. 12–13.
88. Гражданская война на Екатеринославщине (февраль 1918–1920 гг.). Документы и материалы / Ред. кол. и сост. А. Я. Пащенко, К. И. Позняков, Д. П. Пойда. – Д.: Издательство «Промінь», 1968. – 340 с.
89. Кандидов Б. П. Церковь и Гражданская война на Юге (Материалы к истории религиозной контрреволюции в годы Гражданской войны) / Б. П. Кандидов. – М.: «Безбожник», 1931. – 295 с.

90. Красиков П. А. Избранные атеистические произведения / П. А. Красиков. – М.: Мысль, 1970. – 269 с.
91. Красный террор в годы Гражданской войны по материалам Особой следственной комиссии по расследованию злодеяний большевиков, состоящей при главнокомандующем вооруженными силами на Юге России // Ред.-сост. Ю. Г. Фельштинский. – Електронні дані. – Режим доступу: <http://ricolor.org/history/kt/ktr/d4/> (дата звернення 25. 05. 2016).
92. Культурне будівництво в Українській РСР. 1917–1927: Збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1979. – 668 с.
93. Ленин В. И. О религии и церкви: Сборник / В. И. Ленин. – М.: Политиздат, 1966. – 303 с.
94. Мартирологія українських церков: У 4-х т. / Упоряд. О. Зінкевич, В. Воронин. – Торонто; Балтимор: Укр. вид-во «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1987. – Т. 1: Українська православна церква: Документи, матеріали. – 1207 с.
95. Перший Всеукраїнський православний церковний собор УАПЦ 14–30 жовтня 1921 року: Документи і матеріали / Упоряд.: Г. М. Михайличенко, Л. Б. Пилявець, І. М. Преловська. – К-Л.: Либідь, 1999. – 559 с.
96. Под знаменем Великого октября. Документы и материалы / Сост. В. С. Горшкова. – М.: Запорожье, 1957. – 124 с.
97. Потієнко В. Відновлення ієрархії Української автокефальної православної церкви / В. Потієнко. – Новий Ульм: [Б. в.], 1971. – 68 с.
98. Програма Російської комуністичної партії (більшовиків), ухвалена на 8 з'їзді РКП (б). Москва, 18–23 березня 1919 р. // Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1954. – Ч. 1: 1898–1924. – С. 382–402.

99. Российское духовенство и свержение монархии в 1917 г. (Материалы и архивные документы по истории Русской Православной Церкви) / Сост. М. А. Бабкин. – М.: Индрик, 2006. – 504 с.
100. Скворцов-Степанов И. И. Избранные атеистические произведения / И. И. Скворцов-Степанов / Под ред. В. Ф. Зыбковца. – М.: Изд-во АН СССР, 1959. – 568 с.
101. Третій Універсал Української Центральної Ради // Україна в ХХ ст. (1900–2000): Зб. док. і мат. / Упоряд.: А. Г. Слюсаренко, В. І. Гусев, В. Ю. Король. – К.: Вища школа, 2000. – 351 с.
102. Церковь и революция: Документы и материалы из архива Поместного Собора Православной Российской Церкви 1917–1918 гг. // Минувшее. – М. – Спб.: [Б. в.], 1993. – С. 238–248.
103. Явдась М. Українська Автокефальна Православна Церква: Документи для історії Української Автокефальної Православної Церкви / М. Явдась – Мюнхен; Інгольштадт: [Б. в.], 1956. – 228 с.
104. Сталин И. В. О некоторых вопросах истории большевизма. Письмо в редакцию журнала «Пролетарская революция» / И. В. Сталин // Собр. соч. – Т. 13. – С. 84–102.

2.3. Довідково-статистичні матеріали

105. Катеринославська єпархія // Енциклопедичний словник Брокгауза і Ефрона. Сучасна версія. – М.: Вид-во ЕКСМО-ПРЕС, 2002. – 672 с.
106. Екатеринославский адрес-календарь. – Екатеринослав. – 1916. – 504 с.
107. Екатеринославский адрес-календарь. – Екатеринослав. – 1917. – 478 с.
108. Екатеринославский адрес-календарь. – Екатеринослав. – 1918. – 483 с.

2.4. Мемуарна література

109. Деникин А. И. Очерки русской смуты: В 5 т. / А. И. Деникин. – М.: Харвест, 2002. – Т. 1 : Крушение власти и армии. Февраль-сентябрь 1917. – 464 с.
110. Зеньковский В. В. Пять месяцев у власти / В. В. Зеньковский. – М.: Крутицкое подворье. – 1995. – 237 с.
111. Лотоцький Олександр Сторінки минулого: В 4 т. / Олександр Лотоцький. – Б. м.: Видавництво УПЦ в США, 1966. – Т. 3. – 394 с.
112. Скоропадський Павло Спогади. Кінець 1917– грудень 1918 р. / Павло Скоропадський. – Київ–Філадельфія: [Б. в.], 1995. – 492 с.
113. Шавельський Г. И. Воспоминания последнего протопресвитера Русской армии и флота: В 2 т. / Г. И. Шавельский. – Нью-Йорк: Изд. им. Чехова, 1954. – Т. 2. – 410 с.

2.5. Періодичні видання

Журнали

114. Екатеринославский благовестник. – Екатеринослав. – 1917. – № 1.
115. Екатеринославские епархиальные ведомости. – Екатеринослав. – 1917. – № 1.
116. Екатеринославский епархиальный вестник. – 1917. – № 14.

Газети

117. Бюллетень Губернского Исполнительного Комитета общественных организаций. – Екатеринослав. – 6 июня 1917. – № 74.
118. Верхнеднепровская народная газета. – Верхнеднепровск. – 3 сентября 1917. – № 11.

119. Верхнеднепровская народная газета. – Верхнеднепровск. – 10 сентября 1917. – № 12.
120. Верхнеднепровская народная газета. – Верхнеднепровск. – 22 сентября 1917. – № 14.
121. Верхнеднепровская народная газета. – Верхнеднепровск. – 29 сентября 1917. – № 16.
122. Верхнеднепровская народная газета. – Верхнеднепровск. – 13 октября 1917. – № 19.
123. Верхнеднепровская народная газета. – Верхнеднепровск. – 17 октября 1917. – № 20.
124. Вестник Екатеринославского Губернского Комитета Православной Церкви. – Екатеринослав. – 27 апреля 1917. – № 6.
125. Вестник Екатеринославского Епархиального Комитета Православной Церкви. – Екатеринослав. – 15 мая 1917. – № 8.
126. Вестник Екатеринославского Епархиального Комитета Православной Церкви. – Екатеринослав. – 30 мая 1917. – № 10.
127. Вестник Екатеринославского Епархиального Комитета Православной Церкви. – Екатеринослав. – 25 июня 1917. – № 13.
128. Вестник Екатеринославского Епархиального Комитета Православной Церкви. – Екатеринослав. – 30 июля 1917. – № 14.
129. Вестник Екатеринославского Епархиального Комитета Православной Церкви. – Екатеринослав. – 12 августа 1917. – № 15.
130. Голос Народа. – Екатеринослав. – 1 марта 1918. – № 47.
131. Донецко-Криворожский коммунист. – 22 марта 1919. – № 18.
132. Звезда. – Екатеринослав. – 17 февраля 1918. – № 27.
133. Известия Александрийского Военно-Революционного Комитета. – 19 февраля 1919. – № 7.
134. Известия Екатеринославского Совета Рабочих и Солдатских депутатов. – 19 февраля 1918. – № 28.

135. Приднепровский край. – Екатеринослав. – 1917. – № 6145.
136. Приднепровский край. – Екатеринослав. – 1917. – № 6150.
137. Приднепровский край. – Екатеринослав. – 1917. – № 6175.
138. Приднепровский край. – Екатеринослав. – 1917. – № 6184.
139. Приднепровский край. – Екатеринослав. – 1917. – № 6197.
140. Приднепровский край. – Екатеринослав. – 1917. – № 6230.
141. Приднепровский край. – Екатеринослав. – 1917. – № 6233.
142. Приднепровский край. – Екатеринослав. – 1917. – № 6236.
143. Приднепровский край. – Екатеринослав. – 1917. – № 6337.
144. Приднепровский край. – Екатеринослав. – 1918. – № 6386.
145. Приднепровский край. – Екатеринослав. – 1918. – № 6388.
146. Приднепровский край. – Екатеринослав. – 1918. – № 6390.
147. Приднепровский край. – Екатеринослав. – 1918. – № 6398.
148. Приднепровский край. – Екатеринослав. – 1918. – № 6407.
149. Приднепровский край. – Екатеринослав. – 1918. – № 6411.
150. Приднепровский край. – Екатеринослав. – 1918. – № 6517.
151. Приднепровский край. – Екатеринослав. – 1918. – № 6537.
152. Приднепровский край. – Екатеринослав. – 1918. – № 6538.
153. Приднепровский край. – Екатеринослав. – 1918. – № 6539.
154. Приднепровский край. – Екатеринослав. – 1918. – № 6541.
155. Приднепровский край. – Екатеринослав. – 1918. – № 6543.
156. Приднепровский край. – Екатеринослав. – 1918. – № 6547.
157. Приднепровский край. – Екатеринослав. – 1919. – № 6628.
158. Приднепровский край. – Екатеринослав. – 1919. – № 6658.
159. Приднепровский край. – Екатеринослав. – 1919. – № 6659.
160. Приднепровский край. – Екатеринослав. – 1919. – № 6665.

Література

161. Алексеев В. А. Иллюзии и догмы / В. А. Алексеев. – М.: Политиздат, 1991. – 400 с.
162. Амосов Н. К. Христианство, его происхождение и политическая роль / Н. К. Амосов. – М.: Военное изд-во Мин. обороны СССР, 1955. – 64 с.
163. Андрусишин Б. І. Церква в Українській державі 1917–1920 рр. (Доба Директорії УНР) / Б. І. Андрусишин. – К.: Либідь, 1997. – 174 с.
164. Антонов Н. Что означает отделение церкви от государства / Н. Антонов. – Царицын: [Б. в.], 1921. – 65 с.
165. Бабкин М. А. Духовенство Русской Православной Церкви и свержение монархии (начала XX века – конец 1917 года) / М. А. Бабкин. – М.: Индрик, 2007. – 532 с.
166. Бабкин М. А. Приходское духовенство Русской Православной Церкви и свержение монархии в 1917 г. / М. А. Бабкин // Вопросы истории. – 2001. – № 6. – С. 58–73.
167. Беднов В. А. Из прошлого Екатеринославской епархии / В. А. Беднов. – Екатеринослав: [Б. в.], 1907. – 84 с.
168. Безносова О. В. Екатеринославская губернія: Terra incognita евангельского движения в Российской империи (середина XVIII в.–1917 г.) / О. В. Безносова. – Steinhagen: Samenkorn. – 2014. – 543 с.
169. Бессонов М. Н. Православие в наши дни / М. Н. Бессонов. – М.: Политиздат, 1990. – 303 с.
170. Біланич Іван (отець) Еволюція Української православної церкви в 1917–1942 рр.: автономія чи автокефалія / (Отець) Іван Біланич. – Л.: Астролябія, 2004. – 392 с.
171. Білокінь С. І. Православні єпархії України 1917–1941 рр. / С. І. Білокінь // Історико-географічні дослідження на Україні. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 100–120.

172. Бовкало Ф. Февральская революция и проблемы взаимоотношения церкви и государства / Ф. Бовкало // Церковь и государство в русской православной и западной латинской традициях. – Спб.: Изд. Русского Христианского гуманитарного института, 1996. – С. 62–76.
173. Боголепов А. А. Церковь под властью коммунизма / А. А. Боголепов. – М.: [Б. в.], 1958. – 202 с.
174. Бойко О. В. Постаць архієпископа Катеринославського Агапіта на тлі церковно-політичних процесів післяреволюційної доби (1917–1924 рр.) / О. В. Бойко, Є. О. Сніда // Придніпров'я: історико-красназнавчі дослідження: зб. наук. пр. – Д., 2010. – Вип. 8. – С. 225–234.
175. Бондаренко В. Д. Современное православие: тенденции эволюции / В. Д. Бондаренко. – С.: Таврия, 1989. – 176 с.
176. Боцюрків Б. Проблеми дослідження історії релігії та Церкви в Україні у міжвоєнний період: джерела та їх опрацювання / Б. Боцюрків // Український археографічний щорічник. – К.: Наукова думка, 1992. – Вип. 1. – С. 285–294.
177. Бошко В. И. Отделение церкви от государства / В. И. Бошко. – Киев: [Б. в.], 1917. – 24 с.
178. Бражник І. І. Атеїзм і свобода совісті / І. І. Бражник. – К.: Радянська школа, 1985. – 96 с.
179. Буланова Н. М. Історія християнських конфесій Катеринославщини останньої чверті XVIII – початку XX ст. / Н. М. Буланова. – Д.: ІМА-прес, 2007. – 230 с.
180. Валентинов А. А. Черная книга («Штурм небес»). Сборник документальных данных, характеризующих борьбу советской коммунистической власти против всякой религии, против всех исповеданий и церквей / А. А. Валентинов // Волга. – 1991. – № 5. – С. 103–118.
181. Васильева О. Ю. Русская Православная Церковь в XX веке / О. Ю. Васильева, С. Л. Фирсов, А. В. Журавский. – М.: Лента-пресс, 2007. – 792 с.

182. Васильева О. Ю. Русская Православная Церковь и Советская власть в 1917–1927 гг. / О. Ю. Васильева // Вопросы истории. – 1993. – № 8. – С. 43–54.
183. Васильева О. Ю. Русская Православная Церковь: дни тревог и надежд. 1917–1941 / О. Ю. Васильева. – М.: La Casa di Matriona, 1999. – 146 с.
184. Введенский А. И. Церковь и государство (очерк взаимоотношения Церкви и государства в России 1918–1922 гг.) / А. И. Введенский. – М.: Мосполиграф, 1923. – 254 с.
185. Венедиктов Д. Г. Палачи в рясах (Прошлое русского духовенства) / Д. Г. Венедиктов. – Л.: Лениблиздат, 1933. – 174 с.
186. Верига В. Конфіскація церковних цінностей / В. Верига. – Т.: Видавництво імені Олени Теліги, 1996. – 191 с.
187. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. У 4-х томах, 5 кн. / І. Власовський. – К.: Либідь, 1998. – Т. 4, ч. 1: XX ст. – 369 с.
188. Воробьев А. Религия и пролетарская революция / А. Воробьев. – Харьков: «Пролетарий», 1923. – 67 с.
189. Воронін Олександр Автокефалія УПЦ / Олександр Воронін. – Кенсінгтон: Воскресіння, 1990. – 64 с.
190. Воронов В. І. Джерелознавство історії України: курс лекцій / В. І. Воронов. – Д.: Вид-во Дніпропетровського університету, 2003. – 336 с.
191. Вострышев М. И. Крестный путь Святителя Тихона, Патриарха Московского и Всея Руси / М. И. Вострышев. – М.: Современник, 1990. – 189 с.
192. Гладкий С. О. Культурницька діяльність парафіяльного духовенства православних єпархій України на початку XX ст. / С. О. Гладкий. – Запоріжжя: Запорізький Державний Університет, 1997. – 50 с.
193. Гольберт К. М. Відокремлення церкви від держави й школи від церкви. Збірник декретів, інструкцій та обіжників УСРР та СРСР з поясненням підвідділу культів при НКВС УСРР / К. М. Гольберт. – Х.: Вид. НКЮ УСРР 1926. – 128 с.

194. Гольст Г. Р. Религия и закон / Г. Р. Гольст. – М.: Юрид. литературы, 1975. – 112 с.
195. Гордиенко Н. С. Современное русское православие / Н. С. Гордиенко. – Л.: Лениздат, 1987. – 302 с.
196. Граббе Г. Правда о Русской Церкви на родине и за рубежом (по поводу книги С. В. Троицкого «О неправде Карловацкого раскола») / Г. Граббе. – Нью-Йорк: Свято-Троицкий монастырь, 1989. – 217 с.
197. Грекулов Е. Ф. Православная церковь – враг просвещения / Е. Ф. Грекулов. – М.: Изд. АН СССР, 1962. – 180 с.
198. Грекулов Е. Ф. Церковь, самодержавие, народ (2-я половина XIX – начало XX вв.) / Е. Ф. Грекулов. – М.: Наука, 1969. – 184 с.
199. Дмитрев А. Церковь и идея самодержавия в России / А. Дмитрев. – М.: Атеист, 1930. – 231 с.
200. Днепропетровская епархия. Украинская православная церковь / Под ред. митрополита Днепропетровского и Павлоградского Иринея. – Д.: АРТ-ПРЕСС, 2008. – 648 с.
201. Дорошенко Д. Православна церква в минулому й сучасному житті українського народу / Д. Дорошенко. – Б.: [Б. в.], 1940. – 69 с.
202. Дудинов П. Священный Собор Православной Российской Церкви. 1917–1918 гг. (Состояние источников и вопрос издания его деяний) / П. Дудинов // Христианское чтение. – 1997. – № 14. – С. 88–96.
203. Дьяконов Л. П. Советские законы о церкви / Л. П. Дьяконов. – Л.: Гос. изд-во, 1926. – 55 с.
204. Емелях Л. И. Крестьяне и церковь накануне Октября / Л. И. Емелях. – Л.: Наука, 1976. – 182 с.
205. Євсєєва Т. Боротьба Міністерства ісповідань уряду Директорії за визнання Української церкви у всеправославному та всехристиянському контексті / Т. Євсєєва // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – Випуск 6. Збірник наукових праць

- на пошану С. В. Кульчицького. – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – С. 393–405.
206. Єленський В. Є. Державно-церковні взаємини на Україні (1917–1990) / Єленський В. Є. – К.: Знання, 1991. – 72 с.
207. Єленський В. Є. Здійснення в УСРР Декрету «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» в перші роки соціалістичного будівництва / В. Є. Єленський // Український історичний журнал. – 1988. – № 3. – С. 58–61.
208. Железногорский Г. Советская власть и церковь / Г. Железногорский. – Х.: Юрид. изд-во Наркомюста УССР, 1925. – 84 с.
209. Забереж'єв М. Політика КПРС і Радянської держави по відношенню до релігії, церкви та віруючих: Слухачам системи партійної освіти / М. Забереж'єв // Людина і світ. – 1983. – № 3. – С. 58–61.
210. Зальмон Б. Й. Православ'я в Україні (1917–1938) / Б. Й. Зальмон // Український історичний журнал. – 2000. – № 3. – С. 120–130.
211. Зінченко А. Л. Становлення Української автокефальної православної церкви в описах самовидців та учасників церковно-визвольного руху на Сіверщині та в Середньому Подніпров'ї 1917–1925 рр. / А. Л. Зінченко. – Н.: Всеукр. тов.-во ім. Митрополита В. Липківського, 2012. – 351 с.
212. Зоц В. А. Православне и культура: Факты против домыслов / В. А. Зоц. – К.: Политиздат Украины, 1986. – 224 с.
213. Иванов А. Свобода совести в первых законодательных актах Советского государства / А. Иванов // Наука и религия. – 1978. – № 10. – С. 29–33.
214. Ігнатуша О. М. Православна церква за умов державного атеїзму: Перший досвід співіснування в Запорізькому регіоні. 1918–1920 рр. / О. М. Ігнатуша // Наук. пр. іст. фак.-ту ЗДУ. – З.: Просвіта, 2004. – Вип. XVIII. – С. 180–186.

215. Ігнатуша О. М. Православна церква і російська агресія в Україні (1919–1920 рр.): Ч. 1. Ідейні орієнтири та характер діяльності / О. М. Ігнатуша // Наук. пр. іст. фак.-ту ЗНУ. – 3., 2014. – Вип. XXXVIII. – С. 122–133.
216. Ігнатуша О. М. Православна церква на Катеринославщині часів Української держави (квітень – грудень 1918 р.) / О. М. Ігнатуша // Людина і світ. – 1998. – № 9. – С. 32–37.
217. Ігнатуша О. М. Стан парафій РПЦ на Катеринославщині (20-і рр. ХХ ст.) / О. Ігнатуша, Т. Бобко // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: зб. наук. статей. – 2001. – Вип. 16. – С. 120–125.
218. Ігнатуша О. М. Сучасна українська історіографія відносин православної церкви та радянської держави (1920–1930-ті рр.) / О. М. Ігнатуша // Український історичний журна. – 2006. – № 2. – С. 174–190.
219. Ігнатюк Д. Українська автокефальна церква і Союз визволення України / Д. Ігнатюк. – Харків-Київ: Державне видавництво України, 1930. – 276 с.
220. Ільницький М. Автокефалія без мантиї / М. Ільницький // Жовтень. – 1972. – № 5. – С.122–125.
221. Ільченко І. І. Церковні братства України в 1918–1919 рр. / І. І. Ільченко // Людина і світ. – 1996. – № 5. – С. 34–36.
222. Ісіченко І. Історія Христової Церкви в Україні / І. Ісіченко. – Х.: Акта, 2003. – 472 с.
223. Історія міст і сіл Української РСР. Запорізька область / Ін-т історії АН УРСР. – К.: УСЕ, 1981. – 728 с.
224. Історія православної церкви в Україні: зб. наук. пр. / Ред. П. Л. Яроцький. – К.: Четверта хвиля, 1997. – 297 с.
225. Історія релігії в Україні / За ред. А. Колодного. – К.: Знання, 1999. – 735 с.
226. Каиль М. В. Церковь в революции: организация и работа Всероссийского съезда духовенства и мирян 1917 г. / М. В. Каиль // Новейшая история России. – 2013. – № 1. – С. 241–255.

227. Калинин Ю. А. Критика философско-идеалистических основ современного православия / Ю. А. Калинин. – К.: Вища школа, 1987. – 102 с.
228. Кандидов Б. Церковно-белогвардейский Собор в Ставрополе в мае 1919 г. Материалы по вопросу об организации церковной контрреволюции в годы гражданской войны / Б. Кандидов. – М.: Московский рабочий, 1930. – 96 с.
229. Кандидов Б. Церковь и Октябрьская революция / Б. Кандидов. – М.: Безбожник, 1929. – 31 с.
230. Кандидов Б. Церковь и февральская революция. Классовая позиция православной церкви в период февраль-август 1917. Материалы и очерки / Б. Кандидов. – М.: ГАИЗ, 1934. – 96 с.
231. Карташев А. В. Воссоздание святой Руси / А. В. Карташев. – Париж: YMCA PRESS, 1956. – 254 с.
232. Карташев А. В. Временное правительство и Русская Церковь / А. В. Карташев. – Електронні дані. – Режим доступу: <http://www.golubinski.ru> (звернення 21. 01. 2016).
233. Катунин Ю. А. Взаимоотношения православной церкви и государства в Крыму в 1917–1939 гг. (обзор опубликованных источников и литературы) / Ю. А. Катунин // Культура народов Причерноморья. – 1998. – № 17. – С. 119–125.
234. Катунин Ю. А. Периодизация истории взаимоотношений русского православия и государства в советское время / Ю. А. Катунин // Культура народов Причерноморья. – 1997. – № 2. – С. 153–160.
235. Катунин Ю. А. Православие Крыма в 1917–1939 гг.: проблема взаимоотношений с государством / Ю. А. Катунин. – Симферополь: МСП «НАТА», 2002. – 416 с.
236. Кашеваров А. Н. Государство и Церковь. Из истории взаимоотношений Советской власти и РПЦ в 1917–1945 гг. / А. Н. Кашеваров. – Спб.: Изд. Санкт-Петербургского Государственного Университета, 1995. – 138 с.

237. Кашеваров А. Н. Финансово-экономическое положение Русской Православной Церкви в первые годы советской власти / А. Н. Кашеваров. – Електронні дані. – Режим доступу: www.history-mpda.orthodoxy.ru (дата звернення 14. 06. 2014).
238. Кашеваров А. Н. Церковь и власть: Русская Православная Церковь в первые годы Советской власти / А. Н. Кашеваров. – Спб. [Б. в.], 1999. – 307 с.
239. Киридон А. М. Православна церква в Україні ХХ ст: сучасна вітчизняна історіографія проблеми / А. М. Киридон // Наук. пр. Кам'янець-Подільського університету: історичні науки. – К.-П.: ОЮМ, 2001. – Т. 7 (9). – С. 710–715.
240. Киридон А. М. Релігійно-церковне життя в період Гетьманату: проблемне поле / А. М. Киридон // Національна та історична пам'ять: Зб. наук. пр. – Вип. 7. – С. 252 – 260.
241. Киридон А. М. Час випробувань: держава, церква, суспільство, в радянській Україні 1917–1930-х років / А. М. Киридон. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2005. – 384 с.
241. Ковалев Ф. М. Православие на службе самодержавия в России / Ф. М. Ковалев. – М.: Безбожник, 1930. – 144 с.
243. Ковальчук Т. Спроби реформування засад управління українських єпархій Російської православної церкви на початку ХХ століття / Т. Ковальчук // Український історичний збірник. – 2008. – Вип. 11. – С. 173–180.
244. Колесников Н. А. Гражданственность и религиозная вера / Н. А. Колесников. – К.: Изд. полит. л-ры Украины, 1985. – 116 с.
245. Коновалов Б. Н. К массовому атеизму / Б. Н. Коновалов. – М.: Наука, 1974. – 168 с.
246. Корзун М. Русская православная церковь, 1917–1945 гг.: Изменение социально-политической ориентации и научная несостоятельность вероучения / М. Корзун. – Минск: «Беларусь», 1987. – 111 с.

247. Корзун М. С. Русская православная церковь на службе эксплуататорских классов. X век – 1917 год / М. С. Корзун. – М.: Беларусь, 1984. – 255 с.
248. Корсуновський П. Церковний рух на Україні в перші роки революції / П. Корсуновський // Дніпро. – Т., 1925. – С. 25–39.
249. Кострюков А. А. Временное высшее церковное управление на Юго-Востоке России как начало зарубежной церковной власти / А. А. Кострюков // Вестник ПСТГУ. История. История РПЦ. – 2008. – Вып. 113 (28). – С. 50–60.
250. Котляр Ю. В. Повстанство. Селянський рух на Півдні України (1917–1925) / Ю. В. Котляр. – М.–О.: ТОВ ВіД, 2003. – 194 с.
251. Крапивин М. Ю. Непридуманная церковная история: власть и церковь в Советской России (окт. 1917-конец 1930-х гг.): Монография / М. Ю. Крапивин. – В.: Перемена, 1997. – 366 с.
252. Крапивин М. Ю. Противостояние: большевики и церковь. 1917–1941 / М. Ю. Крапивин. – Волгоград: Перемена, 1993. – 100 с.
253. Красиков П. А. На церковном фронте (1918–1923) / П. А. Красиков. – Москва, 1923. – 311 с.
254. Красников Н. П. Великая октябрьская социалистическая революция и провозглашение свободы совести / Н. П. Красников // По этапам развития атеизма в СССР. – Л.: Наука, 1967. – С. 7–21.
255. Красников Н. П. Русское православие, государство и культура: (Исторический аспект) / Н. П. Красников. – М.: Знание, 1989. – 62 с.
256. Криптон К. Защита канонов православия. 1922–1925 / К. Криптон // Вестник РСХД. – 1979. – № 128. – С. 218–243.
257. Крывелев И. А. Русская православная церковь в первой четверти XX века / И. А. Крывелев. – М.: Знание, 1982. – 64 с.

258. Крячко Н., свящ. Учреждение Временного Высшего церковного управления на Юго-Востоке России в 1919 году / Священник Н. Крячко // Вестник церковной истории. – 2008. – Вып. 1 (9). – С. 5–55.
259. Курицын В. М. Развитие прав и свобод в Советском государстве / В. М. Курицын. – М.: Юрид. литература, 1983. – 190 с.
260. Куроедов В. А. Религия и церковь в Советском государстве / В. А. Куроедов. – М.: Политиздат, 1981. – 263 с.
261. Курочкин П. К. Социальная позиция русского православия / П. К. Курочкин. – М.: Знание, 1969. – 45 с.
262. Листування митрополита Іларіона (Огієнка) / Упорядник о. Юрій Мицик. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 566 с.
263. Лихолат А. В. Розгром націоналістичної контрреволюції на Україні (1917–1922 рр.) / А. В. Лихолат. – К.: Держполітвидав УРСР, 1955. – 602 с.
264. Лотоцький О. Українські джерела церковного права / О. Лотоцький. Репринтне видання. – Нью-Йорк.: Видавництво Св. Софії УПЦ в США, 1984. – 298 с.
265. Макаревський Феодосій Матеріали для історико-статистического описання Екатеринославської єпархії / Феодосій Макаревський. – Д.: ВАТ «Дніпрокнига», 2000. – 1081 с.
266. Мельгунов С. П. Красный террор в России. 1918–1923 / С. П. Мельгунов. – М.: СП «РИУСО», 1990. – 207 с.
267. Меша В. Г. Характер територіально-адміністративної структури РПЦ в Україні останньої чверті ХІХ століття / В. Г. Меша // Наука. Релігія. Суспільство. – 2008. – № 2. – С. 207–212.
268. Митрофанов Г. История Русской Православной Церкви. 1900–1927 / Г. Митрофанов. – Спб.: САТИСЬ, 2002. – 443 с.
269. Молчанов О. Перше покоління (Українські атеїсти перших років Радянської влади на Україні) / О. Молчанов // Людина і світ. – 1967. – № 12. – С. 12–17.

270. Надтока Г. М. Православна церква в Україні 1900–1917 р.: соціально-релігійний аспект / Г. М. Надтока. – К.: Знання, 1998. – 271 с.
271. Надтока Г. М. Православна Церква і процес українського національного відродження. 1900–1917 рр. / Г. М. Надтока. – К.: [Б. в.], 1996. – 110 с.
272. Никольский Н. Н. История русской церкви / Н. Н. Никольский. – М.: Политиздат, 1985. – 448 с.
273. Одинцов М. И. Государство и Церковь. История взаимоотношений 1917–1938 гг. / М. И. Одинцов – М.: «Знание», 1994. – 171 с.
274. Окулов А. Ф. Ленинское атеистическое наследие и современность / А. Ф. Окулов. – М.: Политиздат, 1986. – 126 с.
275. Опря А. В. Єпархіальні з'їзди православного духовенства та мирян України в 1917 р. / А. В. Опря. – К.-П.: Аксіома, 2011. – 159 с.
276. Осипова Е. С. Политика православной церкви в период подготовки Октябрьской революции (март – октябрь 1917 г) / Е. С. Осипова. – М.: [Б. в.], 1966. – 272 с.
277. Осипова Е. С. Церковь и Временное правительство / Е. С. Осипова // Вопросы истории. – 1964. – № 6. – с. 65–76.
278. Пащенко В. Держава і православ'я в Україні: 20–30 рр. ХХ ст. / В. Пащенко. – К.: Центр пам'ятниковознавства НАН України, 1993. – 188 с.
279. Пащенко В. Більшовицька держава і православна церква в Україні. 1917– 1930-і роки / В. Пащенко, А. Киридон. – П.: АСМІ, 2004. – 335 с.
280. Персиц М. М. Великая Октябрьская социалистическая революция и создание условий для распространения атеизма в массах / М. М. Персиц // Вопросы научного атеизма. – М.: Мысль, 1967. – Вып. 4. – С. 15–37.
281. Пилявец Л. Автокефалія православної церкви на Україні / Л. Пилявец // Людина і світ. – 1990. – № 5. – С. 19–24.

282. Пионтковский С. А. Гражданская война в России (1918–1921 гг.): Хрестоматия / С. А. Пионтковский. – М.: Изд. Коммунистического университета имени Я. М. Свердлова, 1925. – 708 с.
283. Плаксин Р. Ю. Крах церковной контрреволюции. 1917–1923 гг. / Р. Ю. Плаксин. – М.: Наука, 1968. – 192 с.
284. Плаксин Р. Ю. Тихоновщина и ее крах: позиция православной церкви в период Великой Октябрьской революции и гражданской войны / Р. Ю. Плаксин. – Л.: Лениздат, 1987. – 206 с.
285. Платонов Н. Православная Церковь в 1917–1935 гг. / Платонов // Ежегодник музея религии и атеизма. – Ленинград, 1961. – Вып.5. – С. 206–271.
286. Полонська-Василенко Н. Историчні підвалини УАПЦ / Н. Полонська-Василенко. – Р.: [Б. в.], 1964. – 125 с.
287. Польский М. А. Новые мученики российские / М. А. Польский. – Електронні дані. – Режим доступу: <http://www.paraklit.org/eres/MP/Poljskiy> (дата звернення 25. 05. 2016).
288. Поспеловский Д. В. Русская Православная Церковь в XX веке / Д. В. Поспеловский. – М.: «Республика», 1995. – 511 с.
289. Потапова О. Б. Діяльність православного духовенства в Україні в 1917–1920 рр.: його роль та місце в суспільному житті. – Електронні дані. – Режим доступу: <http://www.rusnauka.com> (звернення 10. 08. 2015).
290. Потапова О. Б. Матеріальне забезпечення православного духовенства в Україні у 1917–1920 рр. / О. Б. Потапова // «Гілея: наук. вісник»: Зб. наук. пр. – К., 2010. – Вип. 33. – С. 64–73.
291. Потапова О. Б. Роль православних братств у суспільно-релігійному та культурно-просвітницькому житті України у 1917–1920 рр. / О. Б. Потапова // Сумська старовина. – 2005. – № 15. – С. 110–125.
292. Православный вестник. – К., 1991. – № 3. – С. 36–47.

293. Регельсон Л. Трагедия русской Церкви 1917–1945 / Л. Регельсон. – Париж: ИМКА-Пресс, 1977. – 625 с.
294. Рейснер М. Нужна ли вера в Бога? О вере, церкви и государстве / М. Рейснер. – Москва: Красная новь, 1923. – 129 с.
295. Реслер Р. Церковь и революция в России. Патриарх Тихон и Советское государство / Р. Реслер. – К.-В.: [Б. в.], 1969. – 146 с.
296. Розенбаум Ю. А. Советское государство и церковь / Ю. А. Розенбаум. – М.: Наука, 1985. – 174 с.
297. Российская Церковь в годы революции (1917–1918 гг.) // Ред. М. И. Одинцов. – М.: Крутицкое Патриаршее Подворье, 1995. – 272 с.
298. Румянцев Д., Русская Православная Церковь в годы большевистских гонений 1918–1926 гг. / Д. Румянцев. – Електронні дані. – Режим доступу: www.azbyka.ru (звернення 25. 01. 2016).
299. Русак В. С. История Российской церкви от основания до наших дней / В. С. Русак. – Д.: Заря, 1993. – 580 с.
300. Русак В. С. Пир сатаны. Русская православная церковь в «ленинский» период 1917–1924 / В. С. Русак. – М.: Заря, 1991. – 313 с.
301. Самойлович Ю. Церковь украинского социал-фашизма / Ю. Самойлович. – М.: ГАИЗ, 1932. – 125 с.
302. Сидорцов В. Н. Методология истории: курс лекцій / В. Н. Сидорцов. – Минск: БГУ, 2010. – 207 с.
303. Скалозуб Ю. Г. История Екатеринославской епархии. 1775–1917 гг. / Ю. Г. Скалозуб. – Д.: Січ, 2001. – 258 с.
304. Слободянюк П. Я. Українська церква: історія руїни й відродження / П. Я. Слободянюк. – Х.: Поділля, 2000. – 266 с.
305. Смолич И. К. История Русской Церкви. Синодальный период. 1700–1917 гг. / И. К. Смолич. – Електронні дані. – Режим доступу: <http://azbyka.ru/otechnik> (звернення 13. 07. 2016).

306. Сніда Є. О. Засади адміністративно-територіальної організації Російської православної церкви на Катеринославщині (1917–1920 рр.) / Є. О. Сніда // III Міжнародний форум студентів, аспірантів і молодих вчених. – Д., 2015. – С. 122–124.
307. Сніда Є. О. Катеринославська єпархія Російської православної церкви в 1917–1919 рр.: проблеми соборноправності та українізації церковного життя / Є. О. Сніда // Наук. пр. іст. фак.-ту ЗНУ. – З., 2016. – Вип. 46. – С. 29–32.
308. Сніда Є. О. Культурно-національний вектор діяльності православного духовенства Катеринославщини у пореволюційні роки (1917–1918) / Є. О. Сніда // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. Зб. наук. пр. – Д., 2012. – Вип. X. – С. 259–268.
309. Сніда Є. О. Рефлексія катеринославського православного духовенства на Лютневу революцію 1917 р. та політику Тимчасового уряду / Є. О. Сніда // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. Зб. наук. пр. – Д., 2014. – Вип. XIII. – С. 236–243.
310. Сніда Є. О. Російська православна церква на Катеринославщині в умовах радянської влади (1917–1920 рр.) / Є. О. Сніда // East European Scientific Journal. – Варшава, 2016. – Вип. 4 (8). – Ч. 2. – С. 143–148.
311. Сніда Є. О. Фінансове та матеріальне забезпечення Катеринославської духовної семінарії в 1917 р. / Є. О. Сніда // Історія торгівлі, податків та мита. – Д., 2014. – Вип. 1(9). – С. 46–50.
312. Сніда Є. О. Церковно-територіальна організація Російської православної церкви Катеринославської єпархії (1917–1919) / Є. О. Сніда // Гуманітарний журнал. – Д., 2015. – Вип. 1(2). – С. 40–45.
313. Соколов В. Православна церква в роки громадянської війни / В. Соколов. – Харків: Держвидав України, 1930. – 68 с.
314. Стародуб А. В. Агапіт Вишневський / А. В. Стародуб // Тернопільський енциклопедичний словник: у 4 т. – Т.: Збруч, 2004. – Т. 1. – С. 23.

315. Стародуб А. В. Проблема статусу Російської Православної Церкви в Україні в 1918–1921 рр. / А. В. Стародуб // Просемінарій. Медієвістика. Історія Церкви науки і культури. – К., 1997. – Вип. 2. – С. 202–211.
316. Стародуб А. В. Українська державність 1917–1921 рр. «очима» центральної влади Російської Православної Церкви: еволюція несприйняття / А. В. Стародуб // Просемінарій. Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури. – К., 1999. – Вип. 3. – С. 190–203.
317. Татарченко О. Б. Відокремлення школи від церкви у перші роки встановлення радянської влади на території Херсонської та Одеської єпархії / О. Б. Татарченко // Архівний збірник до 90-річчя Державного архіву Полтавської області. Матеріали наукової конференції: «Документальна спадщина Полтавщини: минуле, сучасність, перспективи». – Полтава, 2008. – С. 161–164.
318. Титлинов Б. В. Православие на службе самодержавия в русском государстве / Б. В. Титлинов. – Л.: Госиздат, 1924. – 210 с.
319. Титов В. Е. Православие. – 2-е изд. / В. Е. Титов. – М.: Политиздат, 1974. – 328 с.
320. Турченко Ф. Українська автокефальна / Ф. Турченко, О. Ігнатуша // Вітчизна. – 1989. – № 12. – С. 166 – 175.
321. Турченко Ф. Український національний церковний рух наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. / Ф. Турченко // Український церковно-визвольний рух і утворення Автокефальної Православної Церкви. Матеріали наукової конференції. – К., 1997. – С. 23–29.
322. Ульяновський В. І. Церква в Українській державі 1917–1920 рр. (Доба Гетьманату Павла Скоропадського) : В 2 т. / В. І. Ульяновський. – К.: Либідь, 1997. – Т. 2. – 320 с.
323. Ульяновський В. І. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (Доба Центральної Ради) / В. І. Ульяновський. – К.: Либідь, 1997. – 200 с.

324. Фирсов С. Л. «Власть и огонь»: Церковь и советское государство: 1918 – нач. 1940-х гг.: очерки истории / С. Л. Фирсов. – М.: Издательство Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета, 2014. – 474 с.
325. Форостюк О. Д. Правове регулювання державно-церковних відносин на Донбасі у 1914–1941 рр.: Монографія / О. Д. Форостюк. – Л.: РВВ ЛІВС, 2000. – 166 с.
326. Форостюк О. Д. Православная Луганщина в годы гонений и трагических испытаний (1917–1988 гг.) / О. Д. Форостюк. – Л.: РИО ЛИВД, 1999. – 119 с.
327. Цветков В. Ж. Белое движение в России (1917–1922 гг.) / В. Ж. Цветков // Вопросы истории. – 2000. – № 7. – С. 56–73.
328. Цыпин Владислав История Русской церкви. 1917–1997 / Владислав Цыпин. – М.: Изд. дом «Хроника», 1994. – 144 с.
329. Чернышов В. Автокефалистское движение в Украине и возникновение украинского самосвятства (1917–1921 гг.). Украинские Страницы. – Електронні дані. – Режим доступу: <http://www.ukrstor.com/ukrstor> (звернення 25.06.2015).
330. Чумак Б. Справжнє обличчя автокефалізму / Б. Чумак // Під прапором ленінізму. – 1973. – № 20. – С. 32–35.
331. Шавров В. Очерки по истории русской церковной смуты / В. Шавров. – М.: Крутицкое патриаршее подворье, 1996. – 402 с.
332. Шахнович М. И. Русская церковь в борьбе с наукой / М. И. Шахнович. – Л.: Лениздат, 1939. – 192 с.
333. Шердаков В. Н. Иллюзия добра: Моральные ценности и религиозная вера / В. Н. Шердаков. – М.: Политиздат, 1982. – 290 с.
334. Шип Н. А. Потенційні резерви церковної проблематики у вивченні історії України / Н. А. Шип // Історична наука на порозі ХХІ століття:

підсумки та перспективи. Матеріали Всеукр. наукової конференції. – Х., 1995. – С. 263–267.

335. Шитюк М. М. Церкви Півдня України у 20-ті роки ХХ ст. / М. М. Шитюк // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. – Львів: Логос, 2002. – Кн. 1. – С. 468–477.

336. Шкаровский М. В. Русская Православная Церковь в ХХ в. / М. В. Шкаровский. – М.: Вече, Лепта, 2010. – 496 с.

337. Шкаровський М. В. Істинно-православна церква проти радянської влади: українські сторінки / М. В. Шкаровський // Людина і світ. – 1997. – № 8. – С. 38–43.

338. Шкаровский М. В. «Религиозная революция» 1917 года и ее результаты / М. В. Шкаровский // 1917-й: Метаморфозы революционной идеи и политическая практика их воплощения. – 1998. – С. 61–76.

339. Шмеман А., прот. Исторический путь православия / Прот. А. Шмеман. – Париж: YMCA PRESS, 1989. – 389 с.

340. Шульц Г. Священный Собор Православной Российской Церкви 1917–1918 гг. Обзор деяний. Первая сессия / Г. Шульц, А. Кравецкий и др. – М., 2003. – 103 с.

341. Fletcher W. C. The Russian Orthodox Church underground, 1917–1970 / W. C. Fletcher. – Oxford, 1971. – 324 p.

342. Pospelovsky D. The Russian Church under the Soviet Regime 1917–1982: 2 Volume / D. Pospelovsky. – New-York, 1984. – Volume 1. – 185 p.

Дисертації, автореферати дисертацій

343. Бевзюк Н. П. Украинская автокефальная православная церковь в годы гражданской войны: дисс. канд. ист. наук: 07.00.02 / Наталья Петровна Бевзюк; Одесский государственный университет имени И. М. Мечникова. – Одесса. 1989. – 169 с.: ил.

344. Булавин М. В. Взаимоотношения государственной власти и Православной Церкви в России в 1917–1927 гг. (На примере Урала): дисс. канд. ист. наук: 07.00.02 / Максим Викторович Булавин; Уральский государственный университет. – Екатеринбург, 2000. – 23 с.
345. Гладкий С. О. Православне парафіяльне духовенство в суспільному житті України на початку ХХ століття: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Сергій Олександрович Гладкий; Запорізький державний університет. – З., 1997. – 16 с.
346. Євсєєва Т. М. Російська православна церква в суспільно-політичному житті України 1917–1921 рр.: автореферат дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Тетяна Миколаївна Євсєєва; Національна академія наук України. Інститут історії України. – К., 2002. – 27 с.
347. Ігнатуша О. М. Інституційний розкол православної церкви в Україні в умовах модернізації (XIX ст. – 30-і рр. ХХ ст.): автореферат дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Олександр Миколайович Ігнатуша; Дніпропетровський національний університет. – Д., 2006. – 41 с.
348. Киридон А. М. Державно-церковні відносини в радянській Україні (1917– 1930-ті роки): автореферат д-ра іст. наук: 07.00.01 / Алла Миколаївна Киридон; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2006. – 26 с.
349. Лаврик Г. М. Політика радянської держави щодо православної церкви в Україні (1917–1923 рр.): історико-економічний аспект: автореф. дис...канд. іст. наук: 07.00.01 / Галина Миколаївна Лаврик; Запорізький державний університет. – З., 1996. – 16 с.
350. Потапова О. Б. Православне духовенство у суспільно-політичному житті України у 1917–1920 рр.: автореферат дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Олена Богданівна Потапова; Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – К., 2010. – 24 с.

351. Рогозный П. Г. Февральская революция и 1917 года и высшее духовенство Российской православной церкви: автореферат дис... канд. ист. наук: 07.00.02 / Павел Геннадьевич Рогозный; Санкт-Петербургский государственный университет. – Спб., 2005. – 28 с.
352. Силантьев В. І. Влада і православна церква в Україні (1917–1930 рр.): автореферат дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Василь Іванович Силантьев; Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. – Х., 2005. – 47 с.
353. Стародуб А. В. Юрисдикційна політика Російської Православної Церкви 1917–1921 років: український аспект: автореферат. дис... канд. іст. наук.: 07.00.02 / Андрій Вікторович Стародуб; НАН України. Інститут археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 1999. – 28 с.
354. Татарченко О. Б. Херсонська і Одеська єпархія в умовах становлення тоталітарної системи (1918–1939 рр.): автореферат дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Олександр Борисович Татарченко; Чорноморський державний університет імені Петра Могили. – М., 2010. – 22 с.
355. Ткачук О. В. Український церковно-православний рух 1917–1921 рр.: автореферат дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Олена Василівна Ткачук; Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – К., 2006. – 21 с.
356. Тригуб О. П. Історія Херсонської єпархії (1775–1918 рр.): автореферат дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Олександр Петрович Тригуб; Донецький національний університет. – Д., 2001. – 15 с.
357. Фирсов С. Л. Православная Церковь и Российское государство в 1907–1917 гг.: социальные и политические проблемы: автореферат дис... д-ра ист. наук: 07.00.02 / Сергей Львович Фирсов; Санкт-Петербургский государственный университет. – Спб., 1997. – 33 с.
358. Форостюк О. Д. Правове регулювання державно-церковних відносин у Радянській Україні в 1917–1941 рр. (на матеріалах Донецького регіону):

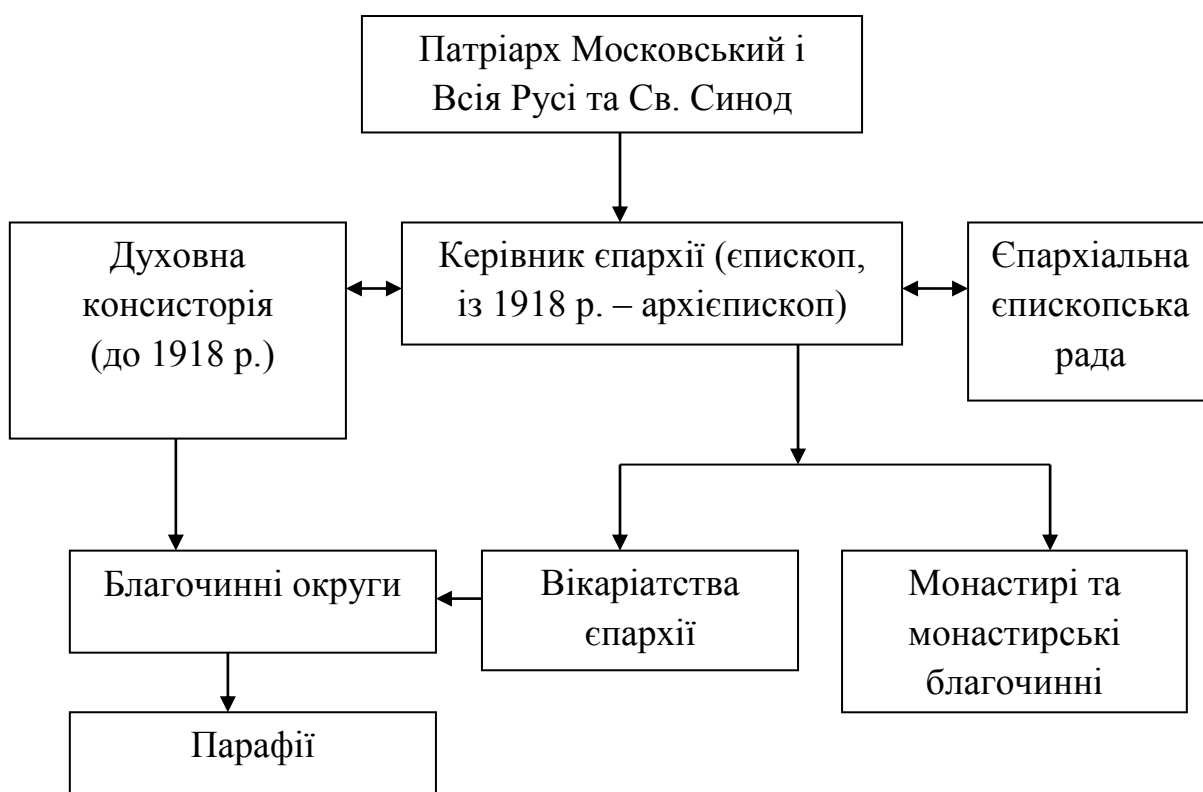
автореферат дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Олег Дмитрович Форостюк; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2001. – 13 с.

359. Щербань М. В. Відносини радянської влади і Російської православної церкви в Україні в контексті формування тоталітарного режиму (1917–1930 рр.): автореферат дис... канд. іст. наук: 09.00.11 / Микола Володимирович Щербань; Національний університет «Острозька академія». – О., 2015. – 22 с.

360. Щербань М. В. Відносини радянської влади і Російської православної церкви в Україні в контексті формування тоталітарного режиму (1917–1930 рр.): дисертація канд. іст. наук: 09.00.11 / Микола Володимирович Щербань; Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. – Ч.; 2015. – 269 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Схема управління Катеринославською єпархією
(1917–1920 рр.)*

*Складено автором самостійно.

Додаток Б

Біографія

архієпископа Катеринославського і Маріупольського Агапіта*

Агапіт (у миру – Антоній Йосипович Вишневський) народився 16 липня 1867 р. у селі Вигові Овручському Волинської губернії у родині дякона. У 1888 р. закінчив Волинську духовну семінарію У 1892 р. вступив до Київської духовної академії, котру закінчив 1896 р. зі ступенем кандидата богослов'я. 10 серпня 1895 р. в Києво-Печерській лаврі прийняв чернечий постриг, а згодом призначений інспектором Полтавської духовної семінарії, у липні 1898 р. – ректором Катеринославської духовної семінарії із возведенням у сан архімандрита. 7 квітня 1902 р. архімандрит Агапіт був хіротонізований на єпископа Уманського, вікарія Київської єпархії та настоятеля Златоверхого монастиря.

Із 4 жовтня 1911 р. він обійняв кафедру єпископа Катеринославського і Маріупольського, яку посідав до 2 січня 1919 року. 5 травня 1918 р. хіротонізований у сан архієпископа. Агапіт був одним із учасників Помісного Собору РПЦ 1917–1918 рр. та Всеукраїнського Собору, де був членом комісії зовнішнього розпорядку.

У грудні 1918 р. очолив делегацію духовенства, що зустрічала Директорію УНР у Києві, за що на архієрейському соборі Вищого Церковного Управління у Ростові в серпні 1919 р. був засуджений та позбавлений єпископського сану. Згодом при посередництві архієпископа Дмитра (Абашидзе) отримав патріарше прощення та до 1924 р. виконував обов'язки єпископа Катеринославського і Маріупольського. Помер у 1924 р. у більшовицькій в'язниці.

* Складено за: Стародуб А. В. Агапіт Вишневський / А. В. Стародуб // Тернопільський енциклопедичний словник: В 4 т. – Т.: «Збруч», 2004.– Т. 1. – 696 с.

Додаток В

Єпархії Російської православної церкви на території України (назва єпархій та їх центрів на початку 1917 р.)*

№ з/п	Назва єпархії	Кафедральне місто	Кількість церков єпархії	Кількість каплиць та молитовних будинків	Кількість монастирів
1.	Київська	Київ	1638	119	20
2.	Катеринославська	Катеринослав	742	73	6
3.	Волинська	Житомир	2005	207	16
4.	Чернігівська	Чернігів	1345	105	15
5.	Харківська	Харків	978	72	13
6.	Полтавська	Полтава	1311	33	7
7.	Херсонська	Одеса	755	31	5
8.	Таврійська	Сімферополь	473	65	11
9.	Подільська	Кам'янець-Подільський	1735	94	7

* Складено за: Бабкин, М. А. Приходское духовенство Русской Православной Церкви и свержение монархии в 1917 г. / М. А. Бабкин // Вопросы истории. – 2001. – № 6. – С. 58–73.

Додаток Г

Звернення єпископа Катеринославського і Маріупольського Агапіта до пастирів та пастви від 5 березня 1917 р.*

Темные силы толкали Родину к гибели... И в эту годину испытаний Промыслу Божию, пути коего неисповедимы, угодно было указать дорогой Родине путь спасения, вверив судьбы России Правительству из Представителей народных в Государственной Думе, которым известны нужды нашего Отечества.

Прежде всего помните, отцы и братья, что в мире и жизни человеческой ничто не совершается без воли Божией. Господь дал законы жизни миру, Господь и управляет миром, а от нас требуется послушание Воле Божией и вера, что Она, Всеблагая и Святейшая Воля Божия, приведет к доброму, согласному с премудростью Божией, концу всякое начинание...

С преданностью воле Божией, единомыслием, миром и любовью пусть все соединят свою заботу о неуклонном исполнении установленного Правительством Государственной Думы порядка и дисциплины, памятуя, что это – одно из вернейших и надежнейших средств к устранению общественных бедствий и нестроений, что это необходимое условие взаимного мира.

Пастыри Екатеринославской епархии, соратники мои на ниве Христовой, к вам мое заключительное слово. Вы – ближайшие руководители церковно-приходской жизни народа. На вас лежит святая и священная обязанность ознакомить народ с настоящими событиями, указав ему путь исполнения распоряжений Правительства Государственной Думы – необходимость полного подчинения ему, и призвать паству к миру, спокойствию и неотложному труду на благо Отечества.

*Узято з: Бабкин, М. А. Российское духовенство и свержение монархи в 1917 г. (Материалы и архивные документы по истории Русской Православной Церкви) / М. А. Бабкин. – М.: Индрик, 2006. – 504 с.

Додаток Д

Телеграми Надзвичайного Зібрання духовенства і мирян Катеринославської єпархії від 22–23 березня 1917 р.*

Председателю Государственной думы М. В. Родзянко

Чрезвычайное Собрание духовенства и мирян Екатеринославской Епархии, счастливое участием в своем составе в качестве Товарища Председателя Собрания Вашего Сына Михаила Михайловича Родзянко, горячо приветствует Вас, глубокоуважаемый Михаил Владимирович, и выражает Вам свою сердечную благодарность за смелый почин обновления России на новых началах свободы и права.

Министру-председателю Временного правительства князю Г. Е. Львову

С глубоким негодованием и слезами выслушав доклад комиссара Временного Правительства по Екатеринославской губернии Члена Государственной Думы Александра Михайловича Александрова о предательстве старых министров, доведших Россию до края гибели, и встретив бурными овациями сообщение его о вполне целесообразных и важных мероприятиях Временного Правительства для спасения Отечества, Чрезвычайное Собрание духовенства и мирян Екатеринославской Епархии единодушно выразило свою полную готовность оказать Правительству поддержку и содействие своими трудами и силами, а также дружным призывом народа на помощь многострадальной армии хлебом, снарядами и боевыми припасами.

*Узято з: Бабкин, М. А. Российское духовенство и свержение монархи в 1917 г. (Материалы и архивные документы по истории Русской Православной Церкви) / М. А. Бабкин. – М.: Индрик, 2006. – 504 с.

Додаток Е

Промова

архієпископа Катеринославського і Маріупольського Агапіта на зібранні представників єпархіальних установ і духовних навчальних закладів (7 березня 1917 р.)*

Божией волей и волей народа дорогая наша Родина вступила на новый исторический путь в своей государственной жизни. Обновленная и свободная Россия светло ликует и торжествует ныне. Мы, отцы святыя и братия, как кость от кости и плоть от плоти обновленного и свободного отныне народа, должны бы запечатлеть в сердцах и памяти своей и народной светлое торжество наших великих дней; неотложно должны далее всеми доступными нам средствами споспешествовать нашему Новому Благоверному Правительству поскорее провести в жизнь народную свои предначертания, довести до конца дело обновления всей страны нашей на благо народное, довести также до победоносного конца, к чести и славе Родины, войну с жестоким и коварным врагом. Пастыри наши, объединившись и сплотившись, могут, при помощи благодати Божией, сослужить великую ныне службу народу, своей пастве и оказать значительную услугу, поддержку Новому Правительству в проведении им в народную жизнь своих предначертаний. Какими же средствами мы пастыри располагаем для этого. Средства известны: молитва в разных ее видах, слово печатное и слово назидания в церкви, школе и семье и проч. Да поможет же нам Господь послужить Родине и Правительству ее!

* Узято з: Бабкин, М. А. Российское духовенство и свержение монархи в 1917 г. (Материалы и архивные документы по истории Русской Православной Церкви) / М. А. Бабкин. – М.: Индрик, 2006. – 504 с.

Додаток Є

Фото

архієпископа Катеринославського і Маріупольського Агапіта*

* Узято з: Цыпин Владислав Агапит / Владислав Цыпин // Православная энциклопедия. – Т. 1: «А – Алексей Судит». – М.: Церковно-научный центр «Православная энциклопедия», 2000. – С. 227. – 752 с.